

Михайло Гутор

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ВОЛИНИ: ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Луцьк, вид з літака до 1938 року.²

Луцьк — обласний центр Волинської області, адміністративний центр Луцького району та Луцької міської громади. Історичний, релігійний, політичний, освітній, промисловий та економічний центр Волині.

Вперше згадка про Луцьк з'явилася в Іпатіївському літопису (датована 1085 роком), де вже тоді вказаний як досить істотно розвинене місто, що мало князівську резиденцію та віче. Близько 1000 року Володимир I Великий приєднав Волинь до Київської Русі й збудував у Луцьку дерев'яну фортецю, що згодом перетворилася на істотну перепону на шляху загарбників. Луцький замок витримав облоги військами Юрія Долгорукого в 1150 і потім галицького князя Володимира Володаровича спільно з Юрієм Долгоруким у 1155³.

¹ Łuck // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — S. 778—792. (пол.); Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 36-49. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/009.htm>; Терський С. В. Лучеськ Х—XV ст.: Монографія.— Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – С. 17-31. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Terskyi_Sviatoslav/Luchesk_XXV_st.pdf?PHPSESSID=volsets3l0d0agnn7ottomeh50; Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії, «Віхола». – 2024. – 224 с.

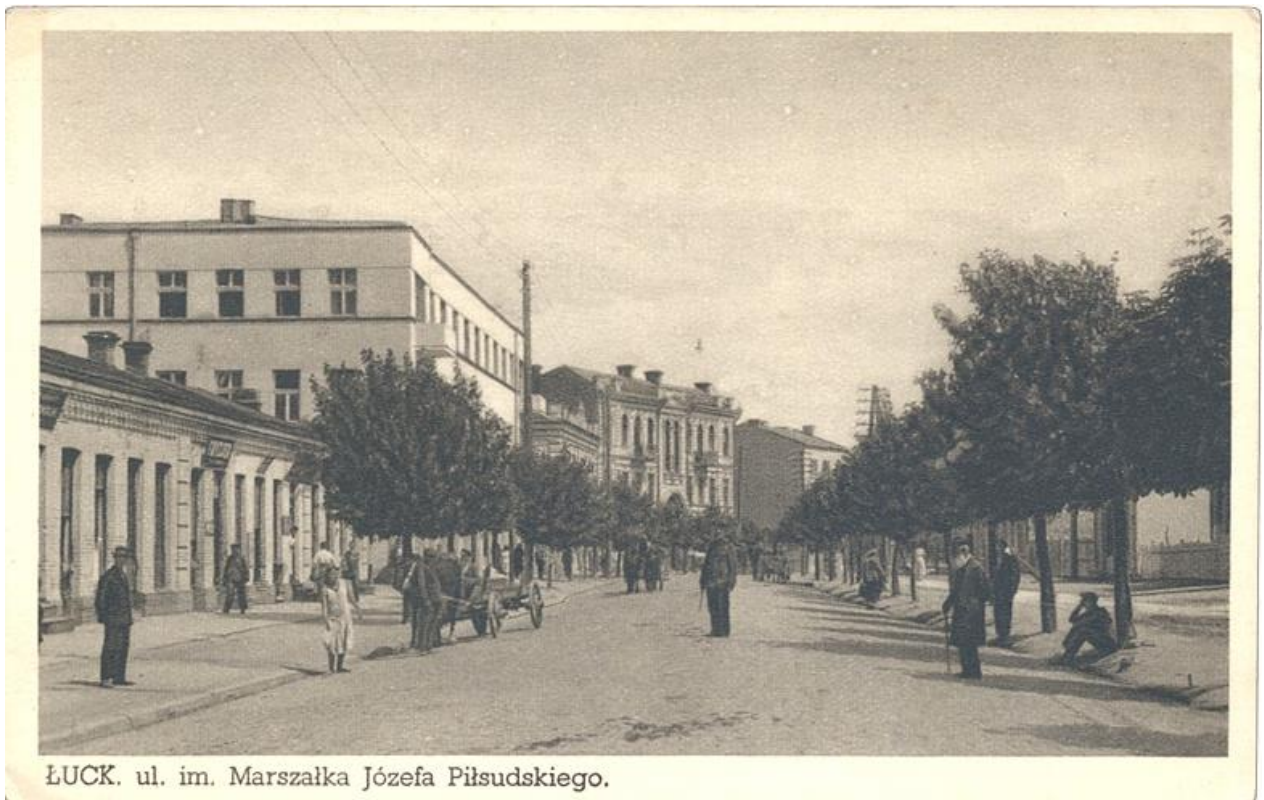
² URL: <https://www.facebook.com/groups/1631896067046988/search/?q=%C5%81uck%20miasto>

³ Терський С. В. Лучеськ Х—XV ст.: Монографія.— Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – С. 17-31. — 252 с. URL:

1340 року по смерті володимирського князя Юрія-Болеслава Тройденовича луцький князь Дмитро-Любарт отримує статус великого князя, а Луцьк здобуває статус столиці Галицько-Волинського князівства. Тоді ж зводиться резиденція князя Любарта — цегляний Луцький замок.

Починаючи з кінця XVI ст. Луцький замок втрачає значення оборонної твердині, проте місто залишається світською та духовною столицею краю. З огляду на велику кількість сакральних споруд сучасники називають його «Римом Волині», а польський поет Себастьян Кленович так згадує про Луцьк: «Хто ж міг би минути Луцьк, місто пісні достойне?» (1584 р.).

Активні торговельні зв'язки також певною мірою зумовили строкатий національний склад тогочасного Луцька. Окрім українців, тут проживали литовці, поляки, вірмени, кримські татари, євреї та караїми.

Вулиця Пільсудського (тепер Винниченка), одна з центральних вулиць Луцька у 1930-х роках.⁴

1569 року внаслідок Люблінської унії волинські землі переходять під владу Польщі, а Луцьк стає столицею новоутвореного Волинського воєводства та резиденцією воєвод.

1795 – III поділ Польщі. Луцьк разом з рештою Західної Волині анексовано Російською імперією. Центром новоутвореної Волинської губернії стає Житомир, а Луцьк залишається центром повіту.

Після Лютневої революції 1917 року та з початком Української революції над Луцьком вперше замайорів синьо-жовтий прапор. Місто увійшло до складу

https://shron1.chtyvo.org.ua/Terskyi_Sviatoslav/Luchesk_XXV_st.pdf?PHPSESSID=volsets3l0d0agnn7otto meh50

⁴ URL: <https://photo-lviv.in.ua/zamakh-na-kantslera-iak-lutskyj-kronshtejn-stav-chastynoiu-svitovoi-istorii/>

Української Народної Республіки та стало центром новоствореної адміністративно-територіальної одиниці Волинь.

Згідно з Ризьким договором 1920 р. західна Волинь переходить до складу Другої Речі Посполитої. 1921 — за умовами Ризького договору Луцьк опинився у складі Польщі. У березні 1921 р. Луцьк стає столицею нового Волинського воєводства.

Луцьк після утворення воєводства відразу почав відбудовуватися після серйозних воєнних руйнувань. Споруджується багато нових будівель для новоутворених воєводських і міських установ. Зведені в той час будівлі переважно в стилі тогочасного популярного конструктивізму й сьогодні є помітними в образі міста, наприклад, школа № 1, Національний банк, поштамт, міська рада (колишній поштамт), дирекція «Укртелекому», Волинський краєзнавчий музей (колишнє земельне управління), будинок офіцерів (колишній земельний банк), старий корпус університету (колишня гімназія), приміщення СБУ (колишня Polska Macierz Szkolna [pl]).

Луцьк, 11 листопада 1937 року.⁵

За польського володарювання, з 1921 року, в Луцьку масово почалася електрифікація⁶. Було організовано краєзнавчий музей. 9 серпня 1928 року Луцьк отримав залізничне сполучення зі Львовом⁷, відкриваються річкові пасажирські перевезення до Колок та Пінська та регулярне міжміське автобусне сполучення. 11 квітня 1930 р. територія міста значно зростає за рахунок приєднання

⁵URL: <https://polona.pl/preview/01bc849a-90c6-4777-b5b3-0fcd13107ac8>

⁶Від гасу до натрію: історія луцького ліхтаря. Волинь Post, 26 вересня, 2013. URL: https://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria#google_vignette

⁷Томін Ю., Романишин Ю., Коритко Р., Паращак І. Перша колія: до 150-річчя Львівської залізниці. — Львів : ТЗОВ «Західноукраїнський Консалтинговий Центр» (ЗУКЦ), 2011. — іл. — С. 159.

довколишніх сіл. Чисельність мешканців міста зростає з 30 тис. одразу після війни до 40 тис. у 1939 р.

Восени 17 вересня 1939 р. місто було окуповане РСЧА (Робітничо-селянська Червона армія) – до 17 години 18 вересня танкова бригада й розвідувальний батальйон 45-ї стрілецької дивізії без бою вступили в Луцьк, де взято в полон 9 тисяч польських вояків, захоплено 7 тисяч гвинтівок, 40 кулеметів, 1 танк і 4 ешелони військового майна⁸. 27 листопада місто стає центром Волинської області, яку склала західна частина колишнього Волинського воєводства.

25 червня 1941 року — місто було окуповане німецькими військами. Цьому передувала жахлива подія — 23 червня вояками НКВС на подвір'ї Луцької тюрми було безсудно страчено близько 3 тисяч в'язнів⁹.

1 вересня 1941 року у німецькій окупації Луцьк став адміністративним центром Луцької округи, а 19 червня 1942 — столицею генеральної округи Волинь-Поділля. Під час Другої світової війни німецький гарнізон у містечку налічував 10 000 осіб¹⁰.

11 лютого 1944 місто знову займається радянськими військами.

Єврейська громада¹¹

Єврейська громада в Луцьку є однією з найстаріших на Волині. Вперше вона згадується в привілеях, наданих у 1388 році литовським намісником, майбутнім великим князем Вітовтом.

У 1432 році Владислав Ягелло надав Луцьку Магдебурзьке право, виключивши, однак, євреїв та вірмен з його дії. У 1495 році євреїв було вигнано з Луцька, як і з усієї Литви. Однак у 1504 році громада була відновлена. У 1507 році євреї Луцька отримали привілей від короля Сигізмунда I, який закріплював їхні права.

Громада тривалий час переживала економічні труднощі, неодноразово звертаючись до влади Великого князівства за податковими пільгами. У 1556 році Сигізмунд II Август, побоюючись, що економічні труднощі змусять євреїв повністю покинути Луцьк, надав їм рівні права з християнським населенням. Близько 1569 року луцьких євреїв ув'язнили за несплату податків, що накладалися на громаду; синагогу та їхні будинки опечатали.

Політичне та економічне значення Луцька зросло після Люблінської унії (1569 р.). Зміна положення міста також принесла процвітання євреям, які тепер

⁸ В.Бешанов. Червоний бліцкриг. URL: <https://coollib.in/b/512682/read>

⁹ Бондарчук Л. Знищення в'язнів у Луцькій тюрмі. 70 років бійні НКВД. *Історична правда*, 20.06.2011.

¹⁰ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній округі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. — С. 43.

¹¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 10. Ладенбург — Миддот (1911). — с. 390-394 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Memorial Book of Lutsk. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Lutsk1/lutsk1.html>; Sefer Lutsk (Tel Aviv: Irgun yots'e Lutsk be- Yisrael, 1961. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc313871/sefer-lutsk>; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1411-1414. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

відігравали провідну роль у торгівлі та ремеслах Луцька. Вони отримували орендні митні збори, керували пивоварнями та поташними заводами, торгували деревиною та сільськогосподарською продукцією, активно брали участь у ярмарках, що проводилися в різних містах Речі Посполитої, та організовувалися в ремісничі гільдії (включаючи кравецькі гільдії). Через конкуренцію часто виникали конфлікти між єврейськими та неєврейськими ремісниками. Також виникали суперечки щодо розміру міських податків, що стягувалися з євреїв.

Після того, як Луцьк став частиною Польщі в 1569 році, права, раніше надані євреям великим князем литовським, були підтверджені. У 1580 році Стефан Баторій надав євреям рівні права з християнами у сплаті міських податків та заборонив накладати на них нові податки без їхньої згоди. Євреям також було надано право контролювати фінансову звітність щодо податків, що стягувалися з них.

У 1600 році король Сигізмунд III надав єврейській громаді Луцька право самостійно керувати єврейським кварталом. За наказом короля євреям було надано частину старої фортеці для перетворення на синагогу; було збудовано оборонну синагогу, озброєну артилерією та охоронювану.

У 1765 році в Луцьку проживало 1012 євреїв, у 1847 році – 5010 (приблизно 60% населення), а в 1897 році – 9468 (також приблизно 60%).

Ізраїль Біberman зі скаутською групою «Ха-Шомер Ха-Цаїр» у Луцьку в 1921 році.¹²

¹² Фото надано Ронем Біbermanом з сімейного архіву – проект «Польське коріння в Ізраїлі»/Музей POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/109547?ref=art&nid=137634>

У 1795 році Луцьк увійшов до складу Росії. Тут оселилися багато євреїв, переселених із сільської місцевості після впровадження «Єврейського закону» 1804 року. У свою чергу, після видання в 1844 році закону, що забороняв проживання євреїв у 50-мильній смузі вздовж кордону, до якої безпідставно входив Луцьк, громада жила під постійною загрозою вигнання; це закінчилося лише зі скасуванням прикордонної зони в 1862 році.

У 1867 році в Луцьку було 12 синагог; Різні хасидські рухи були дуже впливовими. На початку 20 століття виник лівий рух, представлений Бундом; також процвітали різні сіоністські рухи. До 1910 року в місті було 20 синагог та молитовних будинків, кілька єврейських шкіл для дівчат та хлопчиків, а також єврейське літературне товариство. У 1914 році почав видаватися щомісячний історико-літературний журнал «Сабах».

У міжвоєнний період Луцьк був столицею Волинського воєводства у складі Другої Польської Республіки. У цей період у місті відкрилася велика взуттєва фабрика «Бата», що призвело до банкрутства більшості місцевих невеликих взуттєвих фабрик, що належали євреям. У 1921 році єврейське населення Луцька становило 14 800 осіб (70% від загальної кількості), у 1931 році – 17 366 (48,5%), а в 1939 році – 19 000 (46%).

Єврейська громада Луцька мала численні соціально-культурні установи, зокрема мережу шкіл Тарбут. У Луцьку видавався тижневик мовою їдиш «Волінер пресе» (1928–1938). Кількість синагог сягнула п'ятдесяти. Останнім рабином Луцька був Залман Сорокін. У Луцьку діяли різні єврейські партії (Агуда, Бунд, сіоністи). Євреї обирали своїх представників до Луцької міської ради.

Луцьк, учні Талмуд-тори.¹³

¹³Sefer Lutsk, p. 320. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc313871/sefer-lutsk>; Талмуд-тóra (їд. תלמוד-תורה — талметойре) — єврейські релігійні навчальні

Будинки Іллі (зліва) і Марка (прямо) Кронштейнів в Луцьку.¹⁴

Міна та Ілля Кронштейни

Наприкінці ХІХ століття до Луцька приїжджає родина Кронштейнів (Кронштайнів), яка має певні статки. Тут вони започатковують бізнес із нерухомістю – будують, продають, здають в оренду цілий ряд будинків. Враховуючи, що родина була великою і з часом розросталася, мабуть, на початку ХХ століття саме Кронштейни володіли найбільшою кількістю нерухомості. Найгарніші будівлі Луцька того часу – їхні. Родина спричинилася не тільки до економічного руху, а й до естетичного оновлення міських вулиць.

Найколеритніший куточок з будинками Кронштейнів знаходився на центральній вулиці міста недалеко від Братського мосту. Тут ще з кінця ХІХ віку були споруджені кілька будинків, які суттєво увиразнили вулицю Шосейну. Триповерхові споруди різних стилів не суперечили, а доповнювали одна одну. Вдало розміщені – на повороті вулиці, біля мосту і з виглядом на замок – вони приваблювали сюди чимало фотографів. Не дивно, що з їхніх світлин видавці робили поштові листівки, які потім роз'їжджалися по світу.

заклади для хлопчиків із малозабезпечених сімей, які виникли наприкінці Середньовіччя в Європі, для підготовки до вступу в єшиву.

¹⁴URL:https://photo-lviv.in.ua/kudi-znik-lutskiy-milyoner-kronshteyn-abo-rozprava-1930-h/#google_vignette

Жидівщина¹⁵ – один із давніх луцьких топонімів, який історично спочатку позначав район компактного проживання євреїв у Луцьку, а з часом – приблизно з початку XIX століття – став належати лише до одного із таких районів проживання. Найстарішого, але й найбіднішого.

Вулички цієї ділянки від Великої синагоги, зведеної у 1620-х роках, простягалися в бік Глушецької переправи, де нині сквер Андерса. Територія спершу була не дуже великою, але в міру зростання кількості єврейського населення в Луцьку вона збільшувалася. Так, станом на початок XX століття Жидівщина доходила аж до сучасної вулиці Кафедральної, що становило значний відсоток (приблизно третину) території колишнього острівного Луцька.

Тут було все – житло, магазини, синагоги і молитовні дома, заклади обслуговування, як перукарні тощо. Все для своїх, але все переважно в дуже занедбаному занепадому стані, який тільки могло підтримувати найбідніше населення єврейської частини Луцька. Центром цього району, як і раніше, залишалася Велика синагога, довкола якої розташовувалися менші синагоги і молитовні дома. Наприклад, кравецька синагога, Галицька, Бойкер та інші.

Тут же був шпиталь, де працювали лікарі, що мали славу на все місто, адже надавали професійні послуги не тільки євреям, а й місцевим християнам. Наприклад, лікар Рафаловський, який, звівши віллу на нинішній вулиці Богдана Хмельницького, відкрив там приватний кабінет. Деякі з цих лікарів мали свої клініки в інших районах міста. Зокрема гінеколог Білобран збудував приватну

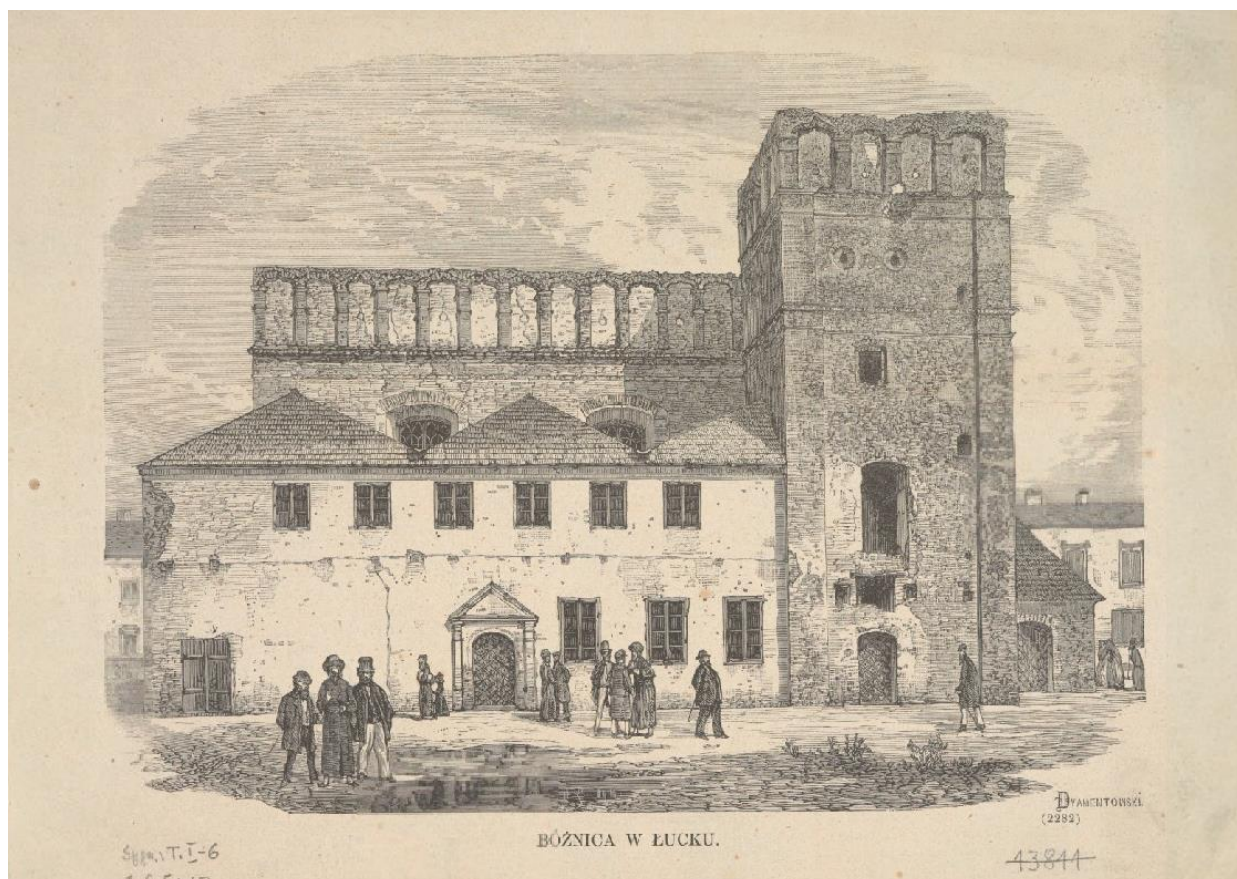
¹⁵ Котис О. До історії луцьких громад. Колоритні фото бідної Жидівщини. Волинські новини. 2024. 7 квітня.

гінекологічну клініку на вулиці Банковій. Сьогодні в цьому приміщенні розташована Луцька міська клінічна стоматологічна поліклініка. Єврейська лікарня на Жидівщині мала не тільки медичне, а й соціальне спрямування. Тут лікували євреїв, які зовсім не мали коштів на жодне лікування. Відбувалося це за рахунок благодійних внесків заможних єврейських родин.

Міський побут на Жидівщині добре зафіксували фотографі початку ХХ століття. Ми бачимо дуже старі будинки з похилими стінами, обдертими фасадами, просілими від часу карнизами і дахами. Бачимо мешканців, які задовольняються на вигляд непридатними предметами побуту. Кожен виживав як міг. Тут не було великої розвиненої мережі закладів. Мало хто з місцевих на районі міг його відкрити й мало хто міг собі дозволити туди ходити. Тому якісь вивіски закладів на фотографіях рідкісні. Інколи створюється враження, що це все давно покинуте, але все ж люди там проживали.

Більшість цих будинків, за винятком цегляних, було спалено під час Другої світової. До нашого часу збереглося заледве кілька будиночків і Велика синагога, яку не змогли повністю знищити тільки тому, що вона була дуже міцна. Тому сьогодні тут такого колориту вже не побачиш.

Синагога в Луцьку, 1850 р.¹⁶

Синагога¹⁷

Однією із найцікавіших архітектурних споруд у старій частині міста Луцька є єврейська синагога. Єврейська синагога розташована у південній частині Луцька, при дорозі на передмісті Гнідаву.

Дослідник волинських синагог Сергій Кравцов у своїй книзі про волинські синагоги він опублікував важливий документ (вперше опублікований Матіасом Берсоном в 1896 році) – це Привілей 1626 року, що дозволяв побудувати луцьку синагогу як оборонну споруду.

В книзі Леоніда Маслова про Луцьк від 1939 року є згадка: «Місцеві євреї оповідали легенду, що божниця (синагога) була збудована 500 років тому за короля Казимира. І що про це навіть написано на одному із каменів на одній із веж Луцького замку». Цей напис звісно шукали. За свідченнями, його бачив у 1886 році професор Володимир Антонович. Напис був на єврейській мові. А його дата відповідала часам правління Казимира IV Ягеллончика, Великого князя Литовського і Руського, короля Польщі. Проте є версії, що Велика луцька синагога була зведена ще на кілька століть раніше, а саме у XIII ст.¹⁸ Луцька синагога у XVII ст., а саме у 1626 та 1628 роках отримала кілька привілеїв від Сигізмунда III Вази, Короля Польського, Великого князя Литовського і Руського.

¹⁶ URL: <https://polona.pl/item-view/11189edf-f349-4d22-9b98-b9a309be7245?page=0>

¹⁷ Sergey R . Kravtsov, Vladimir Levin Synagogues in Ukraine: Volhynia, 2 vols. (Jerusalem: Center For Jewish Art & Zalman Shazar Center, 2017)

¹⁸ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів, 1939. – С. 36-37. – 56 с. URL: <https://file.lib.in.ua/pdf/maslov-leonid-arkhitektura-staroho-lutska.pdf>

У 1934 році були виконані обміри луцької синагоги, їх здійснили Леонід Маслов та Валеріан Сагайдаковський. Значний внесок у вивчення єврейської забудови Луцька зробив Ростислав Метельницький.

Окрасою луцької синагоги дослідники називали велику молитовну залу, прикриту склепінням. Її добре можна побачити на фото. Склепіння підтримують чотири масивні стовпи. Між ними знаходиться біма (трибуна в синагогах, на якому розміщується кафедра для читання Тори). Середина Великої луцької синагоги була багато декорована рослинним та геометричним орнаментом, на стінах були золото та блакить.

Інтер'єр синагоги.

Голокост

Після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року кілька тисяч євреїв із західної та центральної Польщі втекли до Луцька. Після того, як Червона Армія вторглася до Польщі зі сходу 17 вересня, радянська влада зробила Луцьк центром Волинської області. У період німецько-радянського поділу Польщі поляки в Луцьку були головною мішенню радянських репресій. Деяких євреїв було мобілізовано до Червоної Армії, інших, переважно біженців, депортували до Казахстану чи Сибіру. Близько 19 500 євреїв проживали в Луцьку в 1941 році, коли Німеччина вторглася до Радянського Союзу.

Вермахт окупував Луцьк 26 червня 1941 року. На той час значну частину Луцька охопила пожежа через сильні німецькі бомбардування, а багато магазинів було розграбовано. Дуже мало людей змогли вчасно втекти з міста¹⁹.

Німці виявили, що Радянський народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) убив близько 2800 в'язнів у Луцьку. Більшість жертв були українцями.

Пауль Блобель, командир зондеркоманди 4а, прибув до Луцька на початку липня 1941 року. 2 липня в місті з'явилися оголошення, що викликали єврейських чоловіків віком від 16 до 60 років з'явитися наступного дня у внутрішній двір замку Любарта з лопатами для ремонту дренажних систем. Замість цього їх змусили копати довгий рів, який мав стати їхньою власною братською могилою. Протягом чотирьох годин їх розстрілювали групами по 10-30 осіб членами зондеркоманди 4а, поліції порядку та армійськими добровольцями. Айнзацгрупа С повідомила про Акцію як про помсту за масове вбивство НКВС, серед жертв якого, як вважається, було 10 німецьких солдатів. У звіті зазначалося, що на початку липня було вбито 1160 євреїв, на додаток до 300, розстріляних 30 червня²⁰. Протягом перших тижнів євреям було заборонено користуватися тротуарами, їм дозволялося робити покупки на ринку лише з 10:00 до 12:00²¹.

Молодих євреїв, очевидно, відправляють до трудового табору Красне.²²

¹⁹ Sefer Lutsk, p. 399.

²⁰ NARA – Національне управління архівів та записів США, Коледж-Парк, Меріленд (раніше NARS, Національна служба архівів та записів, та NARUS, Національний архів США), T-175, reel 232, Ereignismeldung UdSSR (EM) no. 24, July 16, 1941, Звіт про подію в СРСР.

²¹ Архів Єврейського історичного інституту, Варшава (АґІН), 301/4941, свідчення Янкеля Барана; Sefer Lutsk, Tel Aviv: Irgun yots'e Lutsk be- Yisrael, 1961. – С. 401.

²² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622018>

У складі німецької цивільної адміністрації Рейхскомісаріату Україна Луцьк був центром гебіту Луцьк, який очолював гебітскомісар Генріх Лінднер. Він наказав євреям Луцька обрати своїх представників. Таким чином, юденрат складався з міжвоєнних громадських та політичних діячів: головою був Фрішберг; іншими членами були Лейзор Даль, Розенкранц, Корчєбний, Хєніг, Гофман, Равіч та одна жінка, Ойхманова. Даль і Розєнкранц звільнилися з юденрату. З серпня 1941 року всі євреї повинні були носити білу пов'язку, яку у вересні замінили двома жовтими нашивками: одну на грудях, іншу на спині²³. У жовтні 1941 року єврейських кваліфікованих робітників забрали до майстерні СС в передмістя Красне. Там у жалюгідних умовах працювало близько 450 людей різних професій²⁴.

Наприкінці листопада 1941 року гебітскомісар видав наказ про створення гетто у старій частині міста, де раніше жили євреї. 11 грудня 1941 року єврейське населення було загнано до гетто між двома рукавами річки Стир. Євреям дозволялося брати лише те, що вони могли нести, часто дитину. 12 грудня до цих євреїв приєдналися євреї з сусіднього передмістя Красне²⁵. Не всім вдалося знайти відповідне житло; бездомних розселили до шкіл, синагог, колишніх магазинів і складів²⁶.

Території гетто в Луцьку.²⁷

²³ АУІН, 301/4941; USHMM, RG- 31.017M (DARO), reel 2, Офіційний вісник обласного комісара в Рівному, 1 квітня 1942 р.; Оголошення, Генеральний комісар Шєн, 6 вересня 1941 р.

²⁴ Sefer Lutsk, p. 441.

²⁵ Sefer Lutsk, С . 398, 401, 418; YVA, М-1/Е/1446, свідчення Фаня Пашт; АУІН, 301/4941.

²⁶ Sefer Lutsk, p. 420.

²⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Lutsk?page=1>

Відтоді юденрат щодня постачав робочі бригади для виконання робіт за межами гетто. Щоранку робітників через ворота обгородженого гетто супроводжувала єврейська поліція. Єврейські жінки також працювати, багато з них як служниці німецьких чиновників. Євреям, які мали постійну роботу, видавали посвідчення особи, що частково захищало їх від призначення на інші примусові роботи²⁸. Гетто охоронялося зсередини єврейською поліцією, а ззовні – українськими поліцейськими та німецькими жандармами.

У гетто євреї страждали від холоду, голоду та перенаселеності. Харчові пайки становили 150 грамів хліба для робітників, 75 грамів для неробітників та 30 грамів для дітей. Близько 30-40 людей мусили ділити одну кімнату. Через ці умови поширився тиф (незважаючи на спроби зупинити його за допомогою ліків). Щодня мертвих вивозили з гетто на кінних возах²⁹.

Територія гетто в Луцьку.³⁰

У гетто були дитячий будинок, громадська кухня та будинок для людей похилого віку, яким керував юденрат. Протягом перших п'яти місяців 1942 року німці вимагали регулярних «внесків» у вигляді грошей, цінностей, меблів, теплого одягу та інших предметів, тримаючи заручників як гарантію доставки³¹. Підвищення податків для сплати цих штрафів зробило юденрат непопулярним, але вони знали, що у них мало вибору.

²⁸Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль (YVA), М-1/E/1446; Sefer Lutsk, p. 418

²⁹ Sefer Lutsk, p. 401; YVA, М-1/E/1446.

³⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Lutsk?page=1>

³¹ Sefer Lutsk, pp. 398, 402.

Луцьке гетто було ліквідовано 19–23 серпня 1942 року німецькою цивільною владою та поліцією за допомогою українських поліцейських. Спочатку єврейській поліції було наказано знайти всіх євреїв, які переховувалися, а єврейських чоловіків відправили до села Гірка Полонка, за 8 кілометрів на південний захід. Там вони викопали траншею довжиною 150 метрів та шириною 6 метрів зі сходами, що вели вниз. Чоловіків відвели на подвір'я замку Любарта та розстріляли наступного дня. Потім жінок та дітей відвезли неподалік села Гірка Полонка. Перша група стала голою на коліна перед ямами та впала або їх зіштовхнули туди після розстрілу. Наступні групи мали лягти обличчям донизу на трупи. Молодших дітей кидали в ями живими. Загалом під час основної частини Акції було вбито близько 14 000 людей. Однак протягом наступних днів і тижнів поліцейські витягли з бункерів або виявили по всьому місту, а потім розстріляли ще близько 4 000 євреїв.³²

12 грудня 1942 року німці вбили близько 500 робітників майстерні. Під час цієї Акції євреї чинили опір, стріляючи в Глюка, помічника гебітскомісара.³³

Після Другої світової війни, про що свідчать архівні документи, юдеїв у місті залишилося 43 особи.

Очевидно, член німецької поліції порядку біля масового поховання біля села Гірка Полонка. Фотографія зроблена невдовзі після вбивства євреїв.³⁴

³² Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), 7021-71-7, С. 29–30, оцінює близько 20 000 жертв. А. Круглов, Енциклопедія Голокосту: Єврейська енциклопедія України (Київ: Єврейська рада України, Фонд «Пам'ять жертв фашизму», 2000), С. 30, оцінює фактичну кількість жертв до 15 000. Sefer Lutsk, С. 441–442, оцінює 14 000 убитих в основній акції та 4 000 у подальшій.

³³ Sefer Lutsk, р. 399.

³⁴ Hessisches Hauptstaatsarchiv, копія YVA 5870/8

Шість особливих єврейських місць у Луцьку³⁵

В урочищі Причищизна на околиці Луцька у 1942-му розстріляли 20 тисяч людей. Тільки за те, що вони були євреями. Меморіал жертвам Голокосту на місці наймасовіших розстрілів відкрили 10 червня 1990 року.

Щоби потрапити на місце розстрілів, треба пройти через території Гнідавського цукрового заводу. Поруч невелика посадка і промзона. Щороку сюди приходять представники єврейської громади краю, щоби вшанувати полеглих.

Меморіалу жертв нацистського геноциду євреїв 27.01.2023 р.

2. Будівля педколеджу, де колись було гетто

У 1941-му в Луцьку було три єврейських гетто. Найбільше займало територію так званої Жидівщини (тепер це район вулиць Данила Братковського, Караїмська, Вірменська у Старому місті). Ще одне знаходилося в районі Красного. Третє – у приміщенні нинішнього педагогічного коледжу, тоді в частині приміщення була єврейська гімназія ім. Глікліха. Саме у стінах єврейської гімназії, де було так зване робітниче гетто, у 1942-му вибухнуло одне з перших єврейських повстань.

³⁵ ТОП-6 особливих єврейських місць у Луцьку. <https://pershyj.com/p-top6-osoblivih-yevreiskih-mists-u-lutsku-41216>

Будівля педагогічного коледжу

3. Єврейська гміна

Єврейська громада Луцька має свій адміністративний будинок. Це – колишня єврейська гміна. Будівлю звели у 1921 році, як єврейську гміну, де перебував головний рабин Луцька, єврейські громадські об'єднання, громада відбудови Палестини тощо. В радянські роки тут був палац піонерів. Зараз приміщення належить єврейській общині. Поруч зі гміною – пам'ятний знак на місці колишнього єврейського цвинтаря. Нині це вул. Заповітна. Тут був перший відомий з джерел цвинтар, найдавніші відомості про нього сягають XVI століття.

19

Єврейська гміна

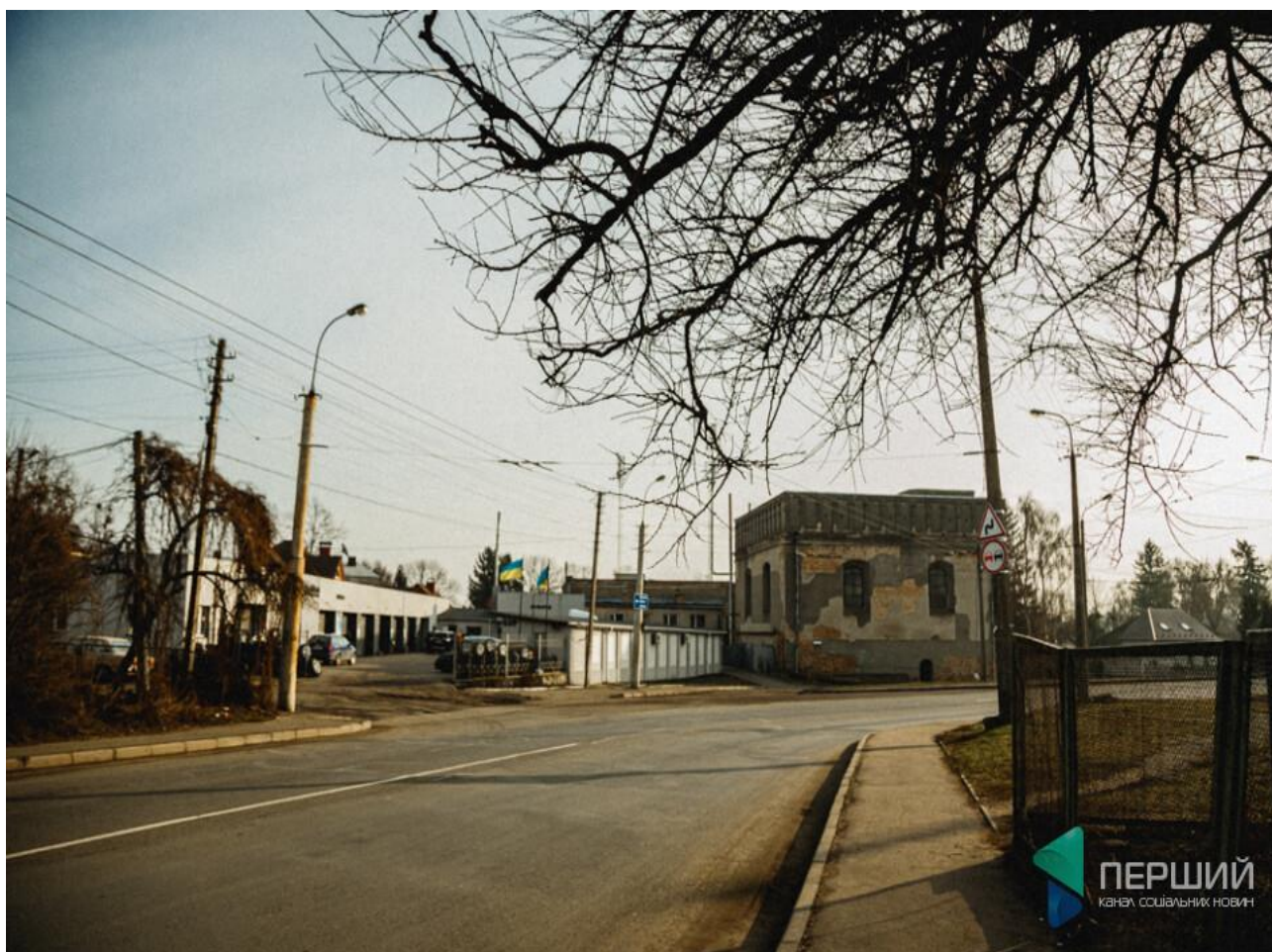
4. Велика синагога

То найбільш знакова пам'ятка єврейського народу в Луцьку. У давній синагозі нині – спортивне товариство «Динамо». Спортзал у культовій споруді «поселили» ще в радянські часи.

Як свідчать історики, у 1626 році польський король Сигізмунд III дозволив єврейській общині звести муровану божницю на околиці міста. Споруда мала б мати оборонну місію.

«Луцька синагога – це ансамбль із чотирьох різних споруд, найвищою з яких була чотирикутна, подібна до замкових, оборонно вежа. Разом із іншими спорудами, що тісно пов'язані між собою, становила своєрідний оборонний форт. Євреї повинні були утримувати на ньому гармати й обслугу для них, для чого у вежі є бійниці», – пише Вальдемар Пясецький в історико-краєзнавчому нарисі «Луцьк. Старе місто».

Синагога діяла до початку Другої світової. У 1942-му вона пережила бомбардування. Основний корпус культової споруди було відбудовано у 1970-му.

Велика синагога

5. Великий театр

Одна з найбагатших єврейських родин Луцька, родина Кронштейнів, була засновницею єврейського театру. Діяв він перед Першою Світовою війною. Але історія театру досі малодосліджена. Нині тут приміщення виконавчої служби. Саме цей будинок був центром великого театрального руху в Луцьку початку 20 століття. У цьому приміщенні ставили вистави члени театральних гуртків і сюди з'їжджалось багато мандрівних артистів. Напередодні Першої світової у Луцьку діяло два театри: Великий (це саме театр Кронштейна) та Малий (нинішній ляльковий).

Раніше споруда могла мати абсолютно промислове призначення. Тут міг бути млин або ж зернохосовище. На даху будівлі свого часу було щось схоже на великий купол. Та й фасад нагадає типову промислову споруду. Театр у цих стінах діяв до 1926 року. Далі приміщення реорганізували під вчительську семінарію.

Великий театр

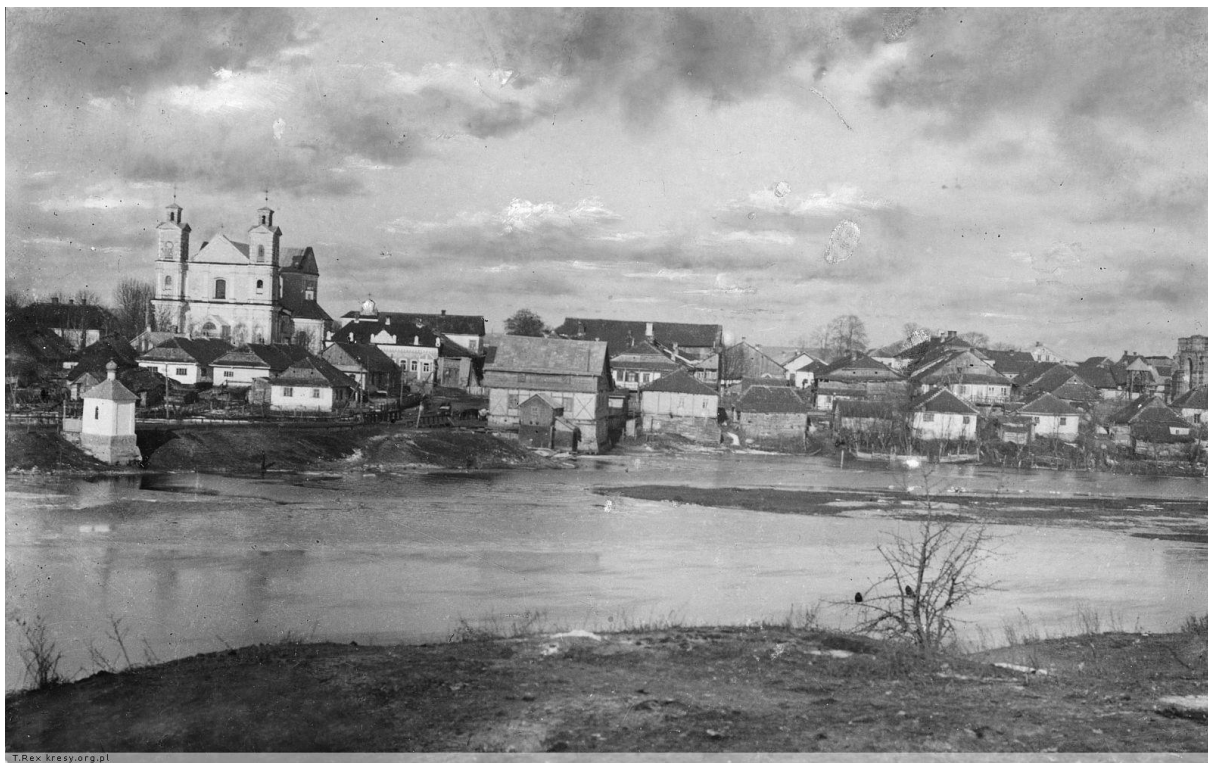
6. Старий цвинтар на Тещиному Язиці

Єврейське кладовище в районі Тещиноного Языка, над вул. Глушець існувало із середини XIX століття.

Кілька років тому тут з ініціативи Волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму та організації «Оалей Цадікім – Гадер Авот» встановили пам'ятний знак. На місці могил виросла одна з центральних вулиць обласного центру. Просто на старий цвинтар нині «виходять» вікна багатоповерхівок з проспекту Волі. Правда, від цвинтаря вже – ні сліду.

Тільки пам'ять.

Берестечко, 1935 р.³⁷

Берестечко — місто у Луцькому районі. Центр Берестечківської міської громади.

Давня історія Берестечка тісно пов'язана з історією древнього Перемиля. Великим і далеко знаним під час Київської Русі був Перемиль. Перша згадка про нього відноситься до 1 червня 1097 року. Величне місто-фортеця, центр удільного князівства 1241 року, Перемиль вперше зазнав розорення і спалення від рук монголо-татар. Потім місто хоч і піднялося з руїн, та минулої величі вже не здобуло.

Як передмістя Перемиля виникло Берестечко. Згодом воно стає самостійним поселенням. Вперше його назва згадується більше 550 років тому як село Берестки Перемильської волості у грамоті Великого князя Литовського Казимира Ягелончика від 1-го червня 1445 року.

7 липня 1547 року великий Литовський князь, король Польщі Сигизмунд II Август, дозволив князеві Семену (після хрещення за католицьким обрядом — Фридрику, чи Фрідріху) Пронському у його селі Берестечку закласти місто.

³⁶ Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1880. — T. I. — S. 139. (пол.) — S. 139—140. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/139; Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1900. — T. XV, cz. 1. — S. 103. (пол.) — S. 103—104; Beresteczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 732. (пол.) — S. 732; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 87-90. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Stanisław Smolka Grunwald i Beresteczko. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1910. — 20 stron URL: <https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=44271>

³⁷ URL: <https://kresy.org.pl/9999065,foto.html?idEntity=9072532>

Після смерті Фрідріха Пронського у 1555 р. його вдова Федора повторно виходить заміж — за гнзненського каштеляна Миколая Тшебуховського. Стараннями Тшебуховського місто 1559 р. дістає грамоту на магдебурзьке право від Сигізмунда Августа. Ставши містом, Берестечко значно піднеслося у своєму розвитку.

Битва під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651) — найбільша битва Хмельниччини, яка відбулася біля містечка Берестечка між українським Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького та союзним йому кримськотатарським військом Ісляма III Герая з одного боку та армією Речі Посполитої під командуванням Яна II Казимира з іншого. Битва закінчилась перемогою польського війська, однак козацька армія не була розгромлена.

На початку 19 ст. в Берестечку було 1026 будівель, 3726 жителів, дві церкви, костюл, 2 синагоги, 2 доми-притулки, випалювальні вапна, бровар і гуральня, водяний млин на р. Стир, тартак, сукнярня, цегельня, гуральня, смолярня³⁸.

Згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу Польщі.

23 червня 1941 р. німецькі війська зайняли м. Берестечко.

У роки війни нацисти знищили в Берестечку багатьох жителів. Відразу ж після німецького вторгнення було створено гетто для єврейського населення. Гетто було ліквідовано у вересні 1942 р., розстріляно більше 3 тисяч євреїв у яру за 2 км від міста. Загальна кількість жертв окупаційного режиму становила 4 тисячі. У квітні 1944 року війська 2-го Українського фронту звільнили Берестечко від гітлерівців.

Берестечко, вулиця Берестецька. 1938 р.³⁹

³⁸ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 87-90. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

³⁹URL: <https://nawolyniu.pl/zdjecia/horochowski/15.htm>

Берестечко, члени Не-Chaluc. Кінець 1920-х років.⁴⁰

Єврейська громада⁴¹

Найдавніша згадка про євреїв у Берестечку відноситься до 1569 р.

У 1765 р. у Берестечку проживало 632 євреї (всього в Берестецькому кагалі, до якого входили й прилеглі села, 872 євреї); 1787 р. – 569 євреїв (всього в кагалі 790); 1847 р. – 1927 євреїв (876 чоловіків і 1051 жінка); 1897 р. – 2251 (54,4% всього населення); 1921 – 1975 (35%); 1931 р. – 2210 (35%); 1937 р. – 2625 євреїв (35%).

На початку 18 століття рабином був Саул бен Яков, у 1850-1860-х роках – Елізер Ліпман, а на рубежі 18-19 століть – Хаїм-Мордче Маргаліот (помер у 1818 році). Майже всі євреї загинули під час епідемії чуми наприкінці XVII століття.

У XIX столітті громада відродилася, скориставшись поступовим поліпшенням економічного становища. у 1850 році в місті було 4 синагоги, в

⁴⁰ У рамках програми «Польське коріння в Ізраїлі». Фотографію подарував Буря Рабінер. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/42492?ref=city&nid=1108>

⁴¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 4. Бе-Абидан — Брес (1909), – С.230. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom04_1909__ocr.pdf; Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 5: [Акты о городах (1432-1798)]. – Т. II. – Вып. 1: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. – К., 1890. – т. II, 83, 344, 403, 514. – 1287 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1/e_dzherela_of_SW_Russia_ch5_t2v1.pdf; BERESTECZKO Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1329-1331. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

тому числі дві хасидські. У період 1881–1937 рр. рабином був Моше-Лейб Кліванер, тоді як лідером хасидів вважався Нахман Цвагілер.

У другій половині XIX століття в місті було чотири синагоги, дві з них належали Олицькому та Триському хасидама

У 1901 році, як свідчать записи, тут була єврейська школа І.Кагана для хлопчиків, лікарня, богадільня та єврейська бібліотека. На початку 20 століття активізувалися Бунд і молодіжні сіоністські організації.

У 1913 році євреї володіли аптекою та складом аптечних товарів, двома фотоательє, 26 крамниця Берестечка. Єврей Мендл Гальперсон був єдиним дантистом у містечку.

У середині 1930-х років три чверті всієї торгівлі Берестечка перебувало в руках євреїв. Більшість місцевих майстрів були євреями. В 1930 році було засновано Єврейський національний банк.

Головним рабином міста з 1937 року до початку війни був Арон Забарський, якого було вбито у 1941 році.

Берестечко. Перла (Пніна) Шляйн та друзі перед еміграцією до Палестини
Опис фото: Берестечко. Перла (Пніна) Шляйн (третя зліва) та друзі перед еміграцією до Палестини..⁴²

Після початку війни 1 вересня 1939 року польська влада в Берестечку припинила свої існування, єврейська громада створила власний загін самооборони, який діяв до приходу радянських військ.

Серйозним ударом для громади стала радянська окупація, яка почалася у вересні 1939 року. Було націоналізовано всю комерційну та виробничу

⁴² Початок 1930-х років. У рамках програми «Польське коріння в Ізраїлі» фотографію подарував Буря Рабінер. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/86019>

діяльність, заборонено політичні партії та громадські організації, закрито всі незалежні установи. Івритську школу було перетворено на школу з мовою викладання їдиш. Місцеві ремісники були змушені діяти в рамках новостворених кооперативів. Радянська влада також арештовувала та депортувала людей, підозрюваних у нелояльності до нового режиму; деякі лідери сіоністської молоді шукали притулку в Луцьку, щоб уникнути арешту.

Частини 6-ї німецької армії зайняли Берестечко 23 червня 1941 р. У липні — серпні місто перебувало під управлінням військової адміністрації; 1 вересня 1941 року цивільна адміністрація взяла на себе відповідальність за регіон. Берестечко було районним центром у Gebiet Goroschow, куди гебітскомісаром був призначений полковник десантної армії Ернст Гертер⁴³. Відразу ж було введено низку репресивних заходів проти євреїв, а саме: обов'язково носити на одязі позначку у вигляді зірки Давида (пізніше жовта пов'язка); примушування до важкої праці без будь-якої оплати. Було засновано юденрат, завданням якого було збирати високі внески.

8 серпня 1941 року в Берестечку відбулася перша антиєврейська акція. До міста прибув підрозділ поліції безпеки (Sipo) і SD (швидше за все, частина Einsatzkommando zbV, що базувалася в Луцьку під командуванням Шенгарта), і за допомогою місцевої української поліції вони зібрали близько 300 євреїв чоловічої статі віком від 14 до 60 років під приводом відправки їх для виконання робочого завдання. Тоді чоловіків змусили копати могилу, а німці їх розстріляли поблизу Берестецького замку⁴⁴.

5-14 жовтня 1941 року було створено гетто, яке розташовувалося навколо однієї вулиці й було обгороджено парканом висотою 2,5 метри (8,2 футів). Він мав лише один вихід (ворота). Місцева українська поліція охороняла гетто і стріляла у всіх, хто намагався втекти. Перенаселеність у гетто була надзвичайною, у кожному будинку проживало декілька сімей⁴⁵.

У Берестечку була єврейська рада (юденрат) з шести осіб, а також єврейська поліція. Єврейська рада мала стягнути примусові внески, які вимагала німецька влада, які становили «сотні тисяч рублів». Офіційний пайок складався з 140 грамів (5 унцій) хліба на день, який, ймовірно, був зменшений лише до 100 грамів (3,5 унцій) після створення гетто. Багато людей померло від голоду в гетто. Місцевих єврейських ремісників розміщували в окремих приміщеннях за межами гетто, які не були огорожені. Ці ремісники об'єднувалися в майстерні відповідно до професії. Лише ремісникам, тим, хто виконував примусові роботи в околицях, і чоловікам, відповідальним за поховання мертвих, було дозволено залишити гетто. Виходячи з гетто, люди скористалися цією можливістю, щоб

⁴³There was a Town... Memorial Book of Beresteczko, Boremel and Vicinity (Berestechko, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Berestechko/Berestechko.html>; https://www.jewishgen.org/Yizkor/Berestechko/files/Berestechko_Hebrew.pdf; BA- BL, BDC, SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

⁴⁴ Leah Lerner, "Der Laydysveg fun die Brestetshker Yidn," in Singer, Hayetah Ayarah, pp. 42–47.

⁴⁵ Щодо дати заснування гетто відомості різняться. Лернер, «Der Laydysveg», датує утворення гетто серпнем; Мелех Голденберг, "Der KhurbnBretitshke," у Singer, Hayetah Ayarah, стор. 25–33, датує це приблизно через три чи чотири місяці після початку окупації. Шмуель Спектор, Голокост волинських євреїв, 1941–44 (Єрусалим: Achva Press, 1990), с. 366, датує його 5–14 жовтня 1941 р. Розбіжності можуть відображати декілька етапів процесу геттоізації.

контрабандою провезти трохи їжі для всього єврейського населення. Кілька сотень євреїв були задіяні на примусових роботах в інших місцях гебіту, включаючи вирубку дерев і будівництво доріг.

7-9 вересня 1942 р. близько 200 німецьких і місцевих поліцаїв оточили гетто, а також квартал, в якому проживали ремісники. Протягом трьох днів євреям не дозволяли виходити з дому. Протягом цього часу німецька влада наказала місцевим не євреям викопати дві великі могили розміром 18 на 8 на 3 метри приблизно за 2 кілометри за межами міста. Близько 2000 мешканців гетто були вивезені з міста. Дорослих змусили роздягнутися, перш ніж німці їх розстріляли. Маленьких дітей кидали в могили живими. Акцію здійснили підрозділи Сіро і SD з Луцька разом з німецькою жандармерією та українською поліцією, що базувалася в Берестечку. Майно євреїв збирали. Цінніші речі німці забирали, а одяг продавали місцевому населенню. Деяким євреям вдалося вижити, сховавшись у бункерах в гетто, Дуже небагатьом євреям Берестечка вдалося вижити.

Марія Григорівна згадує: «Євреї копали собі ями, а їм допомагали десять реквізованих українців. Люди, незважаючи на заборону, лазили на дерева дивитися розстріл. Німці їх розстрілювали так, що вони падали в яму». (Свідок №453, допитаний у Берестечку 01.04.2007).⁴⁶

Нафталі Бер

Народився в м. Берестечко в 1929 р. Нафталі був убитий під час Шоа.⁴⁷

Тамара Гріншпун

Народилася в м. Берестечко в 1917 р. Тамара була вбита під час Шоа.⁴⁸

Ефраїм Бер

Народився в м. Берестечко в 1925 р. Ефраїм був убитий під час Шоа.⁴⁹

⁴⁶ Розстріл євреїв у Берестечку. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/berestechko-volyn-ukraine.14>

⁴⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13979802>

⁴⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14011574>

⁴⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13737269>

Колишня будівля синагоги у Берестечку, 2018 р.

Мацева на єврейському цвинтарі.⁵⁰

⁵⁰ Єврейський цвинтар Берестечка, швидше за все, був заснований разом із появою громади наприкінці XVI ст. На картах кладовище з'явилося в середині XIX ст. Остаточного кладовище було знищено в 1952 році. URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/berestechko-jewish-cemetery/>

Палац у Великій Глуші, 1929 р.⁵²

Велика Глуша — село у Камінь-Коширський громаді Камінь-Каширського району. Перша згадка про село: 1537 р.⁵³ В 1900 р. було там 139 будинків і 825 мешканців, церква дерев'яна, школа, поштова станція.

В 1906 р. зафіксовано село Великая Глуша Велико-Глуської волості Ковельського повіту⁵⁴.

За Ризьким миром 18 березня 1921 року село остаточно закріплено в складі Польщі⁵⁵ За часів Другої Польської Республіки Велика Глуша розташовувалася

51 Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 1. – Вінніпег, 1986. – С. 278. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>;

52 Світлина Станіслава Бохніга. URL: <https://www.hroniky.com/news/view/19814-palatsy-volyni-velyka-hlusha>

53 Велика Глúша // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.465

54 Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир: 1906 г., с. 82

55 Леонюк В. Словник Берестейщини.— Львів: Видавнича фірма «Афіша», 1996.— Т. 1.— С. 26. – 360 с.

в Поліському воєводстві, в Каширському повіті, і була центром гміни Велика Глуша⁵⁶. У 1921 році в ній проживало 334 особи⁵⁷.

Однією із цікавих архітектурних пам'яток, які свого часу були на Волині, є палац у Великій Глуші. Найстарішим зображенням палацу у Великій Глуші, є малюнок Наполеона Орди. наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Великій Глуші родина графів Красицьких звела палац в стилі італійської вілли, а це було дуже не типово для поліського регіону. Палац був справжньою родзинкою на яку приходили подивитись з усіх усяд. Окрасою інтер'єру салону, в якому часто відбувались бали та музичні вечори було фортепіано французької марки Плейель, привезене з самого Парижу. На стінах кімнат були англійські та французькі гравюри, замовлені в Європі. В часи Другої світової війни палац графів Красицьких спочатку був спалений, а вже потім розібраний місцевими жителями на цеглу.

Велика Глуша, 1930-ті роки.⁵⁸

Єврейська громада⁵⁹

У 1897 році у Великій Глуші проживало 186 євреїв (10%); у 1921 році – 224 євреї. Євреї Великої Глуші займалися дрібною торгівлею, ремеслами, транспортом. Була синагога.

У 1913 році євреям належали всі 3 магазини в селі. Лікарем був єврей Янкель Крейнс.

У 1925 році було відкрито двокласну єврейську школу.

1920-30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

1932–1941 роках рабином у Великій Глуші був Мойше-Хаїм Блиницький.

Навесні 1942 року євреїв Великої Глуші відправили до Камінь-Каширського гетто та розстріляли там 10 серпня та 2 листопада 1942 року.

⁵⁶ Główny Urząd Statystyczny w Warszawie: Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej - podział na gminy według stanu z dnia 1.IV 1933 roku, Książnica-Atlas, Lwów 1933. <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/36818/edition/32280?language=en>

⁵⁷ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom VIII - Województwo Poleskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924. <http://resource.history.org.ua/item/0014968>

⁵⁸URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=480283878317430&set=a.112231781789310>

⁵⁹Єврейська енциклопедія.URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/inde> ; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

Учасники художньої самодіяльності. Опалин 30-ті рр. XX ст.⁶¹

Вишнівка — село в Україні, у Рівненській сільській громаді Ковельського району. Після закінчення Першої світової війни стало іменуватись селом Опалин, з 1940-х рр. – Старий Опалин. У 1963 році перейменовано у с. Вишнівка.

Містечко Опалин було засноване з дозволу польського короля в 1638 році стараннями грубешівського старости Лукаша Опалинського. Тоді ж місту було надано магдебурзьке право.

На початку 1640-х рр. з ініціативи власника міста Лукаша Опалинського тут був побудований мурований костел св. Катерини.

27 листопада 1725 року настоятель опалинського костелу св. Катерини Міхал Соколовський подав у Холмський городський суд скаргу на міщан в тому, що вони не здають належної йому десятини. Крім того, він скаржився, що після смерті плебана м. Опалина ксьондза Пашковського, вони забрали костельні книги, права, постанови, заповіти, привілеї і карти. Забрали половину костельного городу, розділивши між собою, і частину дали на церкву. Скаржився також на двох місцевих євреїв, які орендували млин, що вони вже тридцять років не сплачують десятини.

⁶⁰Opalin, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 411. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/411; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — віднайдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 182. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁶¹URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1621257558042230&set=gm.880107375747128>

Мешканці Опалина, 1930-ті рр.⁶²

Після III поділу Польщі містечко відійшло до складу Володимир-Волинського повіту Волинської губернії Російської імперії.

Згідно клірової відомості Дмитріївської церкви с. Гуща за 1796 рік відомо, що в містечку Опалин була дерев'яна церква Преображення Господнього, яка обслуговувалась священиком з Гущі. Інша клірова відомість Гущанської церкви за 1804 рік відмічає, що в м. Опалин є приписна Миколаївська каплиця, якав 1806 році знову згадується як церква. Останню згадку про православний храм в Опалині маємо за 1811 рік.

Під час французько-російської війни 1812 року поблизу містечка існувала переправа, куди відступали австро-саксонські корпуси наполеонівської армії.

В XIX ст. в Опалині продовжував функціонувати католицький костел. Зокрема, з 1820-х років монахи августинського монастиря в с. Радехів почали виконувати душпастирські обов'язки в Опалині. В 1868 році костел в Опалині був конфіскований російським урядом і зруйнований до фундаментів. На 1897 рік в містечку проживало 1612 осіб: євреї, поляки, українці.

За 1906 рік маємо свідчення, що «Опалин, містечко Гущанської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 78 верст, від волості 3. Дворів 222, мешканців 1614».

⁶²URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1678580242309961&set=gm.923580091399856>

В період I світової війни частина населення була евакуйована вглиб Російської імперії. Після закінчення війни, населений пункт більше не йменувався «містечком», а називався селом.

З 1919 року дана територія входила до складу II Речі Посполитої. З 1921 року село Опалин відносилось до складу Гущанської гміни Любомльського повіту Волинського воєводства.

У Другій Речі Посполитій Опалин мав статус міста і належав до гміни Гуща Любомльського повіту Волинського воєводства. У 1921 році воно налічувало 1226 мешканців⁶³.

У вересні 1939 року за угодою між Німеччиною та Радянським Союзом Опалин був окупований Червоною Армією і згодом включений до складу УРСР.

З встановленням радянської влади в 1939 році частина населення була відселена від р. Західний Буг, далі від кордону. Тоді ж в селі була зорганізована прикордонна застава «Опалин».

22 червня 1941 року з початком німецько-радянської війни, територія населеного пункту була зайнята німецькими військами. Понад 50 осіб з Опалина загинули в складі Червоної армії на фронті.

В жовтні 1942 року в Опалині німецькими військовими було розстріляне місцеве єврейське населення (близько 800 осіб).

Лідія Кузьмівна згадує, якою ця місцевість була ще до Другої світової війни: *«Перед війною 111 дворів було, 20 магазинів, два парових млина, ринкова площа. В історії це все є. Перед війною тут було кілька тисяч людей. Багато-багато було євреїв, багато було поляків... Євреїв гітлерівці розстріляли. Тисячу*

*євреїв розстріляли. Зробили тут гетто. Зганяли ще з інших сіл. Тут вони похоронені»*⁶⁴.

⁶³Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszегopowszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński DziennikWojewódzkinr1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/mode/2up

⁶⁴ Було багато євреїв і поляків. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/bahato-bulo-yevreyiv-i-poliakiv-na-volyni-znykaye-unikalne-selo/>

Єврейська громада⁶⁵

У 1847 році в Опаліні проживало 314 євреїв, 1897 р. – 769 (47,7% всього населення), 1921 році – 516, 1941 р. – бл. 620 євреїв.

Євреї проживали в Опаліні з XVII ст.

У 19 - на початку 20 століття євреї займалися ремеслами і торгівлею.

У 1913 році євреї володіли єдиним шинком (Пінхас Меламед & Лейб Ідель) і всіма 7 крамницями.

Напередодні війни тут проживало близько 600 євреїв, включно з біженцями з Польщі, які прибули після 1939 року.

Німці захопили місто наприкінці червня 1941 року. Незабаром після цього євреї повинні були носити пов'язки із зіркою Давида (замінені у вересні на жовті нашивки) спереду та ззаду на верхньому одязі. Вони також повинні були здати всі свої гроші, золото та інші цінності та виконувати примусову роботу, як правило, у сільському господарстві. І грудні 1941 року в Опаліні було створено гетто відкритого типу.

2 жовтня 1942 року кілька німців і кілька десятків українських допоміжних поліцаїв з міста Любомль, які прибули до Опалина, зібрали 582 євреїв, чоловіків і жінок, і вивезли їх за місто до великої ями, яка була приготовлена на єврейському кладовищі. Після прибуття на місце вбивства євреїв змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли.

Григорій Т., 1934 р. н.:
*«Не знаю, хто віддав наказ, але сорок українців реквізували копати яму. Потім євреям сказали зібратися в місці, де поліцаї їх оточили і повели на розстріл».*⁶⁶

⁶⁵Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), – С.98. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; A.Kruglov / Holocaust in the USSR: Encyclopedia / Scientific and Educational Center "Holocaust"; ch. Editor Ilya Altman. - Moscow: Rosspen, 2011 - 1143 p.; OPALIN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1436-1437. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁶⁶Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

Свідок Сергій С., 1929 р.н., розповідає: *"До війни були єврейські будинки, де жили євреї. Але через деякий час утворилося своєрідне гетто, хоч воно і не було закрите, і не було огорожі. Євреї носили відмітні знаки – кола на грудях і на спині. Євреї не могли вільно ходити по селу і контактувати з місцевим населенням. Вони залишалися в селі близько місяця в гетто, а потім їх повезли на розстріл».* (Свідчення №1441 та №1442, опитані у Вишнівці 25 квітня 2012 року).⁶⁷

Олена С. та Сергій С., 1929 р. н.: *«Гетто не було огорожене. Євреї продовжували жити в своїх будинках з тією лише різницею, що вони повинні були носити відмітні знаки – кола на грудях і на спині».*⁶⁸

Геня Таненбаум

Народилася в Опаліні. Геня була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.⁶⁹

Мірьям Поляк

Народилася в Опаліні. Мірьям була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.⁷⁰

Маня Кац

Народилася в Опаліні, 1927 року. Маня була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Опалин.⁷¹

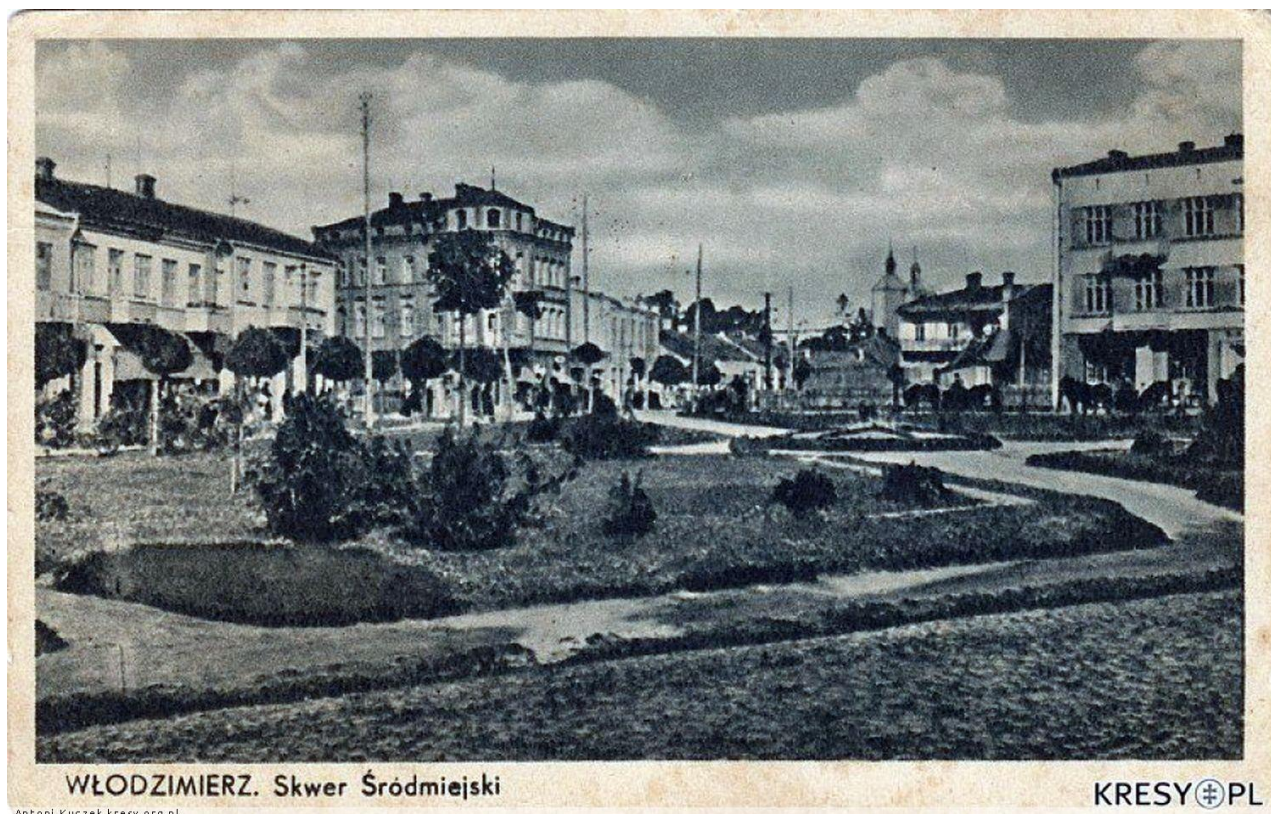
⁶⁷Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

⁶⁸Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>

⁶⁹URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13743929>

⁷⁰URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13958216>

⁷¹URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14121537>

Володимир, 1925-1935 рр.⁷³

Володимир (у 1944-2021 роках – Володимир-Волинський) — місто, центр Володимирської міської громади та Володимирського району.

Володимир – колись столиця Волинського, а пізніше Волинсько-Галицького князівства. Від 988 р. аж до 400 років 14 ст. до перенесення столиці Волині до Луцька Володимир був державним, адміністративним, торговельним і культурним центром не тільки Волині, але і сусідніх князівств і земель.

Першу літописну згадку міста Володимира знайдено в описі подій 988 року на сторінках «Повісті временних літ». Тоді київський князь Володимир Святославич передав місто в удільне володіння одному зі своїх синів, Всеволодові. *«А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові,*

⁷² Włodzimierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1895. — Т. XIV. — S. 169—175. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/169; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 222-249. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁷³ URL: <https://kresy.org.pl/9683751,foto.html?idEntity=7836062>

а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані»⁷⁴.

Хоча місце розташування міста з назвою Володимир там не вказується, з подальших літописних джерел виходить, що це був саме Володимир у Волинській землі (були і спроби пов'язати його з Володимиром-на-Клязьмі). Проте фахівці вважають, що місто існувало ще до приходу Володимира Великого — на той час це було язичницьке поселення під назвою Ладомир.

Також в угорській хроніці Геста Гунгарорум, написаній у середині XIII ст., повідомляється, що в 884 р., коли угри на чолі з їхнім вождем Альмошем узяли Київ, кияни попросили завойовників іти далі на Захід і довели їх до міста Лодомир. Воєвода Лодомира гостинно зустрів Альмоша, який пробув тут два тижні. Потім ватажок угорців узяв заручників, дві тисячі марок срібла, сто марок золота, безліч худоби, коней і подався в Паннонію. Отже, Володимир є одним зі стародавніх міст України.

Починаючи з XII століття, у часи феодальної роздробленості Русі, місто стає центром удільного Волинського князівства. Тут утвердилася окрема князівська династія, заснована онуком Володимира Мономаха – Ізяславом Мстиславичем, котрий правив на Волині у 1146-1154 рр.

На ринковій площі у Володимирі-Волинському, 1930-ті роки.⁷⁵

У першій половині XIII століття Володимир стає центром об'єднаного Галицько-Волинського князівства (з 1253 – королівства). Це був період

⁷⁴ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 67. — XVI+591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

⁷⁵ Фотоархів Історичного музею у Володимирі. URL: <https://shtetlroutes.eu/pl/volodimir-volinskii/>

правління князя Данила Романовича, прозваного Галицьким (1201-1264), та його брата Василька Романовича (1205-1271). Середина XIII століття – час найбільшого розквіту стародавнього Володимира, місто славалося як значний центр торгівлі, ремісництва, культури та мистецтва; тут сформувалася самобутня архітектурна школа, також тут писався Галицько-Волинський літопис — цінне історичне джерело другої половини XIII – початку XIV століть. Захоплення сучасників викликали фортифікаційні укріплення – в 1231 році угорський король Андрій II з військом підступив до Володимира, однак на штурм міста не зважився, сказавши що «такої фортеці не бачив і у німецьких землях».

У 1324 році місто отримало Магдебурзьке право, яке підтвердив король Польщі і великий князь литовський Сигізмунд I Старий у 1509 році (раніше від Львова на 32, від Києва – 170 років).

Після розпаду Галицько-Волинської держави у середині XIV століття Володимир входив до складу Волинської держави, після смерті у 1452 році великого князя Свидригайла – до складу Великого князівства Литовського. З кінця 1470-х років до 1560-х років уряд волинського в'їта належав представникам родини Лудовичів.

Площа Франца Юзефа. Володимир-Волинський, 1915-1917.⁷⁶

Після Люблінської унії 1569 року Володимир увійшов до складу Польського королівства. Упродовж XVI-XVII століть Володимир був значним торговельним осередком. У місті діяли численні ремісничі корпорації – «цехи», виробни

⁷⁶ URL: <https://kresy.org.pl/9675489,foto.html>

місцевих майстрів славилися високою якістю та експортувалися до країн Європи. Тричі на рік у Володимирі відбувалися міжнародні ярмарки.

Володимир-Волинський, 1916 р.⁷⁷

Внаслідок третього поділу Речі Посполитої у 1795 році місто анексувала Російська імперія, воно стало одним із повітових центрів Волинської губернії. Тоді ж місто було перейменоване на Володимир-Волинський, з метою відрізнити його від російського Володимира на Клязьмі.

На початку I Світової війни Володимир став ареною бойових дій. 3 серпня 1914 року австро-угорські війська намагалися захопити місто, проте зазнали великих втрат від російського Бородінського полку, і були змушені відступити. З міста евакуювалися державні установи та значна кількість населення. Перед відступом російські війська спалили місто⁷⁸.

Впродовж 1915—1918 рр. в місті розміщувалися підрозділи легіону Українських Січових Стрільців (УСС), які склалися з українців-галичан. За сприяння УСС у Володимирі-Волинському відкрилася українська початкова школа, де працювали українські вчителі з Галичини.

Австрійська окупаційна влада діяла у місті до кінця I Світової війни у 1918 році.

Від кінця січня 1919 року Володимир контролювали польські війська. УНР визнала приналежність Волині до Польщі за Варшавським договором 21 квітня 1920 року. Володимир став одним з повітових центрів Волинського воєводства.

⁷⁷ URL: <https://kresy.org.pl/8796677,foto.html?idEntity=7836062>

⁷⁸ Kuryer Lwowski, 11. August 1915

Оскільки Володимир перебував у складі Польщі, II Світова війна розпочалася для жителів міста 1 вересня 1939 року. Через Володимир відступали на схід підрозділи розгромленої вермахтом польської армії, місто бомбардувала німецька авіація.

19 вересня 1939 року о 22.30 після невеликого бою Володимир був зайнятий 36-ою танковою бригадою Червоної Армії, і згідно з пактом Молотова-Ріббентропа був включений до складу СРСР.

Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року, Володимир як прикордонне місто з самого початку війни став ареною бойових дій. У перші години війни місто бомбардувала німецька авіація, воно зазнало артилерійського обстрілу.

23 червня 1941 року Володимир був окупований німецькими військами.

Єврейські крамниці у Володимирі-Волинському, 1930-ті роки.

Єврейська громада⁷⁹

Найдавніші сліди присутності євреїв у Володимирі є одними з найдавніших у Русі. Перші згадки про євреїв, які проживали в цьому герцогському місті, датуються 1171 роком. Вони створили комерційне співтовариство, ведучи торгівлю з купцями з величезних територій – навіть аж до Рейнської області. Вони користувалися захистом правителів, що виражалося в численних привілеях (за винятком короткого періоду вимушеного вигнання в 1495–1503 роках).

⁷⁹ “Włodzimierz Wołyński,” [in] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 3, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, pp. 1454–1455.; WŁODZIMIERZ WOŁYŃSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1496-1499. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с. ISBN 9789663616582

Громада отримала подальший розвиток після приєднання Володимира до Польщі у 1569 р. Місцеві рабини та лідери громади (парнаси́ми) представляли Волинь на Раді чотирьох земель. Серед них Йом-Тов Ліпман Геллер (1579, Валлерштайн – 1654, Краків) – видатний рабин, талмудист, автор релігійної літератури; у 1633–1644 рр. він служив рабином у Володимирі (раніше він також був рабином у Відні та Празі, а потім у Кракові) і сидів у Вааді в Ярославі.

У 19 столітті, коли Володимир перебував під владою Росії, місто продовжувало залишатися важливим центром єврейського життя, де євреї становили 2/3 загального населення. Більшу частину століття місцева громада залишалася під впливом турійських хасидів, але в 1890-х роках у місті активізувалися сіоністські гуртки та Бунд. Однією з найвідоміших жительок Володимира була Ганна Рахела Вербермахер (1806, Володимир – 1888, Єрусалим), відома як «Володимирська діва» (івр. га-Бетула мі-Людмір, ід. Людмере Мойд). Ця надзвичайно талановита дівчина, яка походила з кола турійських (тріських) хасидів (тобто прихильників Мордехая Тверського, маггіда Чорнобиля), отримала величезні знання в галузі релігійних наук. Після смерті матері вона присвятила себе виконанню релігійних заповідей і самотньому життю. Чутки про її чудодійні здібності швидко поширилися по околицях. Вона стала, як сказав професор Марчін Водзінські, «кимось схожим на цадика». Її незвичайна роль викликала суперечки та підштовхнула Маггіда з Чорнобиля до втручання, що він і зробив, змусивши «святую жінку» вийти заміж (неспожиту). Згодом Діва Людмила вирушила до Палестини. Її могила на Оливній горі є місцем паломництва досі.

Євреї на базарній площі у Володимирі, 1917 рік.⁸⁰

⁸⁰ URL: <https://onb.digital/search/932843>; URL: <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?11245270>

У 1897 році у Володимирі проживало 5869 євреїв, що становило 59,3% населення. Заробляли на життя торгівлею, ремісництвом, дрібним виробництвом. Важливу роль у житті громади відігравало виготовлення одягу, торгівля зерном і худобою. Піднесення місцевої економіки дало відкриття у 1906 році залізничного сполучення з Ковелем.

Перша світова війна завдала містечку руйнувань. У 1915 році його населення було змушене евакуюватися. Спалахнула епідемія холери, люди потерпали від насильства російських козаків.

У 1921 році у Володимирі проживало 5917 євреїв, що становило 50,9% населення. У період II Речі Посполитої громада почала відроджуватися, як і все місто. Важливу роль у цьому процесі відіграла допомога Об'єднаного розподільчого комітету. У 1931 році в місті проживало 10 665 євреїв, а загальна кількість населення досягла 24 591 особи. У містечку діяла школа «Тарбут» з 500 учнями та єшива з 138 учнями.

Євреї Володимира, 1917 рік.⁸¹

Культурне життя в місті того часу було зовсім не таким, яким його бачать сучасні володимирці. Більшість євреїв були віруючими, тому святкування були прив'язані до релігійних свят, а дозволля зосереджувалося у будинках вивчення Тори, де велись палкі теологічні дискусії. В синагоги запрошували відомих канторів, котрі радували своїм співом людей на службах в синагогах і молитовних будинках як на великі свята, так і в кожен Шаббат (Суботу). У хоральній синагозі був хор, про який із захопленням згадували в мемуарах ті, хто емігрували до Землі Обітованої до початку Другої світової війни, й ті, кому пощастило вижити в жахливий час Голокосту. Втім, світських та неортодоксальних євреїв вже цікавили мистецтво, література, театр. Діяла театральна трупа, яка з великим успіхом грала вистави для містян єврейською мовою.

Єврейська громада була частиною цього міста, його життя в усіх галузях (освіта, медицина, торгівля тощо). Існували єврейські бібліотеки, лікарня,

⁸¹ URL: <https://onb.digital/search/932843>

народний банк, будинок для людей похилого віку, фотостудії, сиротинець, діяли політичні партії. Цілком природньо, що євреї брали участь у керівництві містом. У 1928 року заступником бурмістра (міського голови) був член правління Народного банку Гірш Шеймес, а на муніципальних виборах 1929 року євреї отримали половину місць у міському правлінні – 12 із 24.

Тут починали свою творчу діяльність всесвітньо відомий поет і перекладач Кегос Клігер, поет Йосеф Сікулер. В місті діяло три бібліотеки: товариства «Тарбут» і бібліотека «Менделі» (організації сіоністів). Бібліотека імені Шолом-Алейхема – за її статутом, датованим 1923–1930 рр., фактично була громадською організацією із членськими внесками. У статуті зазначено, що діяльність закладу виключає політичну і релігійну діяльність. Її метою декларувалося виховання духу товаришкості й зацікавленості в суспільному житті, проведення презентацій, концертів, сімейних вечорів; організація музичних і драматичних гуртків. Також в місті діяли два кінотеатри. Найздібніші з тих, хто міг собі це дозволити, навчалися у гімназії, яка давала високий рівень знань. Її випускники навчалися у престижних європейських університетах. Гімназисти мали великий авторитет у місті і гордо носили свою форму, виділяючись серед містян не лише формою а й культурою поведінки. Дуже цікаво про це писав у своїх мемуарах Макс Шехтер у нещодавно виданій заповідником «Стародавній Володимир» книзі «Щоденник вчителя».

Володимир, синагога. 1801 р.⁸²

⁸² Синагога була побудована у 16 столітті та розташована на вул. Вулиця Старожійська (нині вулиця Роксолани). У XVII–XVIII століттях у Володимирі було щонайменше дві синагоги: одна — дерев'яна, інша — кам'яна хоральна синагога, побудована 1801 року. Це була цегляна будівля у формі прямокутника з черепичним дахом. Фасад мав оригінальну форму, увінчану чотирма арокними склепіннями з циліндричними виступами над ними. Традиційна шестикутна зірка «Маген Давид» («Щит Давида») розташовувалась спереду — на шпиль над дахом та під арокним склепінням. Усередині синагоги склепіння підтримувалися чотирма цегляними стовпами-колоннами. Синагогу знесли на початку 1950-х років, а те, що від неї залишилося, вивезли та використали для будівництва

Євреї-переселенці у Володимирі, 1914-1918 рр.⁸³

17 вересня 1939 року Червона армія увійшла в місто. Радянська окупація дезорганізувала суспільно-економічне життя Володимира.

23 червня 1941 року місто захопили німці. Їх прибуттю передувало потужне бомбардування, яке призвело до численних жертв. 7 липня 1941 року в місті було створено юденрат, якому було доручено постачати робочу силу для німців. Невдовзі почалися масові розстріли: 31 липня 1941 р. – 200 жертв; 29–30 серпня 1941 р. – 300 жертв; 29 вересня 1941 р. – 250 жертв; Жовтень 1941 р. – групи інтелігенції чисельністю 120 осіб і робітників 500 і 600 осіб.

13 квітня 1942 року євреїв, які ще залишалися у Володимирі, включно з великою кількістю біженців, було ув'язнено в гетто. У травні 1942 року вони були розділені на «продуктивних» і «непродуктивних». 1 вересня 1942 року 4000 осіб з останньої групи були вбиті. До 15 вересня 1942 року німці вбили ще 14 000 євреїв під час серії масових розстрілів, проведених над кар'єрами біля села П'ятидні. Після них у Володимирі залишилося ще 4000 євреїв – кваліфікованих робітників і тих, хто вийшов із криївки. Вони були вбиті 13 листопада 1942 р. і 13 грудня 1943 р. Дуже небагатьом з них вдалося втекти і приєднатися до партизанів, у тому числі й до частин Армії Крайової.

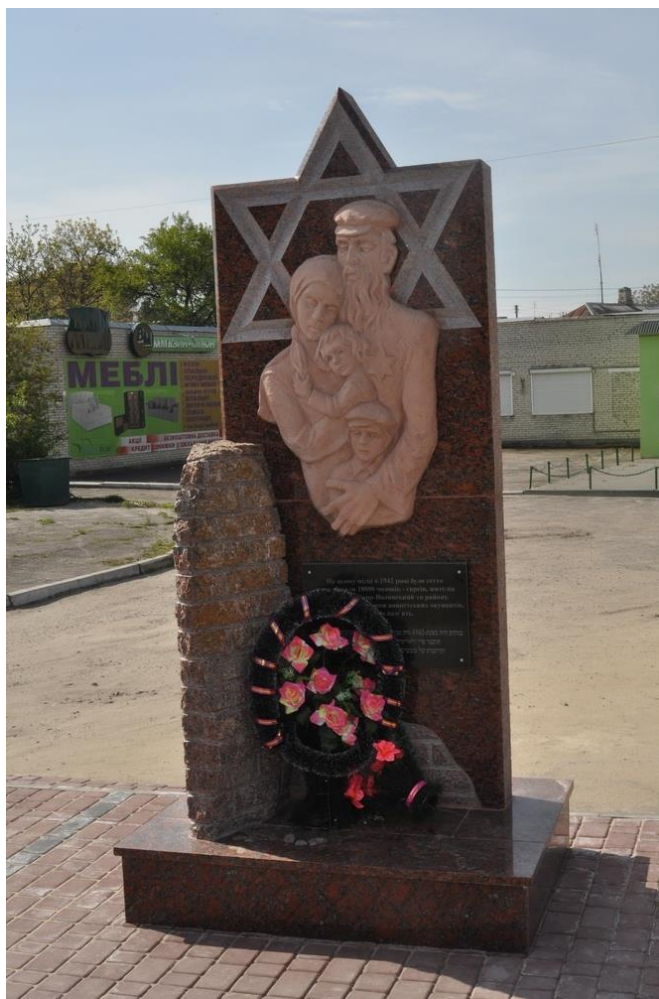
вертолітного майданчика. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/synahohy-v-mistakh-volyni-istoriia-u-fotografiakh/>

⁸³ URL: <https://onb.digital/search/932843>

У Володимирі мало що лишилося з архітектури, пов'язаної з єврейською громадою. Найгірше, що було зруйновано велику хоральну синагогу і єврейське кладовище. Це сталося тому, що на зміну одному тоталітарному режиму прийшов інший, який після фізичного знищення євреїв нацистами поставив за мету знищити духовні основи – пресу, літературу, театри, школи, синагоги і кладовища. Підняти свій голос проти фізично не було кому. Одиниці, які вижили після Голокосту, не хотіли закінчити життя в таборах Сибіру. Сьогодні жодна з вулиць не носить імен видатних земляків-євреїв, не нагадує своєю назвою про громаду, яка їх населяла.

Залишилися декілька будинків, які свого часу були школами. Один із них ось-ось знесуть (будинок єврейської школи для дівчат «Бейт Яков» на вул. Драгоманова). Є будинок Талмуд-Тори із зіркою Давида, що належить сьогодні нашому ВПУ.

В 1989 р. встановили монумент біля села П'ятидні поряд з могилами закатованих євреїв.

Пам'ятний знак на місці гетто. Володимир, 2014 р. Автор світлини: Борис Берташ.

Меморіал жертвам Голокосту у селі П'ятидні.

Волянка Велика⁸⁴

У 19-му – на початку 20-го століття – німецька сільськогосподарська колонія Вульнянка (інша назва Велика Волянка) Луцького повіту Волинської губернії.

В 1911 р. було там 861 жителів, 7 крамниць, горілчана крамниця, ресторан⁸⁵.

У 1919–39 роках – у складі Польщі, у 1939–91 роках – Української РСР.

З 1966 року – у складі села міського типу Рожище.

У 1897 році у Вольнянці проживало 286 євреїв (21,9%), у 1921 році – 189 євреїв (51,9%).

У 1913 році євреям належали всі 6 продуктових магазинів у колонії.

В 1942 р. євреї Волянки Великої були переселені до гетто Рожища.

У Рожищах 23 серпня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 3000 євреїв, в тому числі євреїв Волянки Великої.

Рожищенець Аркадій Калапуша так описав ті події: «Нашим очам відкрилося жахливе видовище. У кар'єрі не залишилося нічого живого. Там викопали могили довжиною в 50–60 см і глибиною в 70 см, на відстані двох метрів одна від одної. Біля входу в кар'єр стояли два столи, кілька стільців і бочка пива. На столі лежали кулемети. На стільцях сиділи 8-9 чоловіків у формі Waffen SS, чекали наступної «партії». Кар'єр вже був наполовину заповнений трупами. Вантажівки везли людей ще і ще....»⁸⁶.

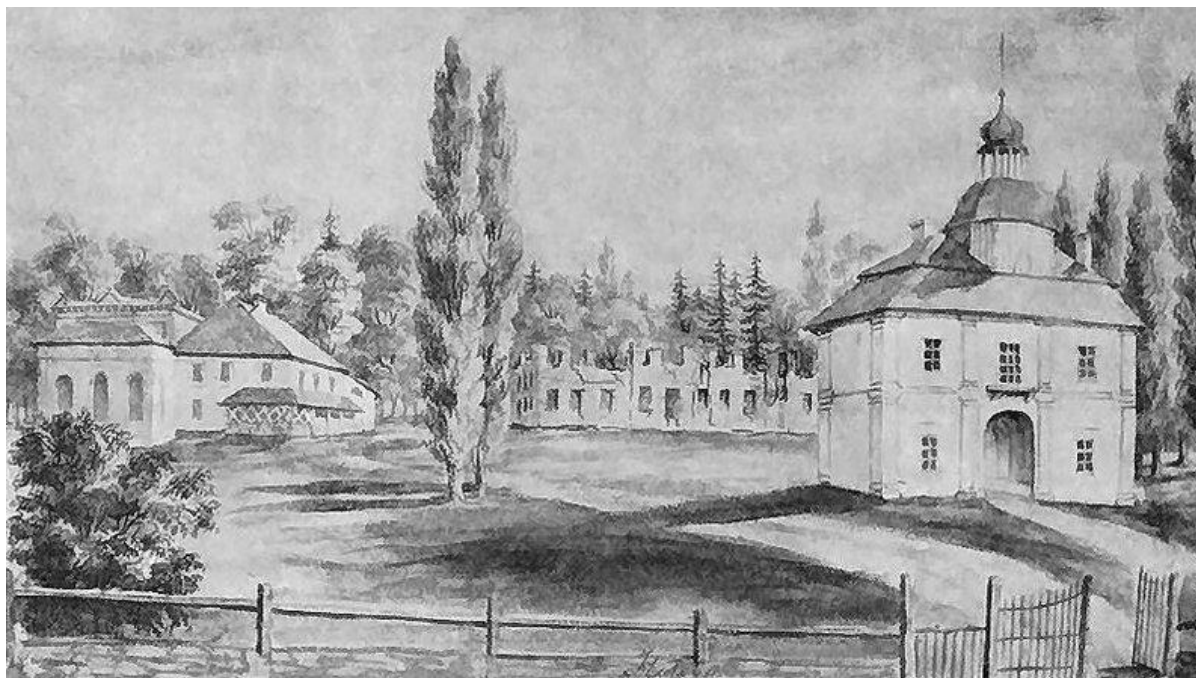

Волянка Велика в довіднику 1913 р.

⁸⁴ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского URL: <https://imwerden.de/multi-volume-set-1000111-page-1>

⁸⁵ Цинкаловський О. // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 258. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁸⁶ Калапуша А. Волинь была нашим домом / пер. О. И. Янковский. URL: http://rozyszcze.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/SCAN_DOC1.PDF

Колишня садиба Вільгів. Голоби, 1862-76 рр.⁸⁸

Голоби — селище, центр Голобської селищної територіальної громади Ковельського району.

В історичних джерелах Голоби вперше згадуються в середині XVI століття, коли вони входили до складу Мельницької волості разом з Бруховичами, Козлиничами і були підпорядковані Луцькому замку. В описі Луцького замку за 1545 рік говориться: «на будівництво містка фортеці дерево возять із Мельницької волості люди господарські по імені Козлиничі, Бруховичі і Голоби». В тих же документах записано, що селяни цих сіл мусили «виконувати службу з возом і сокирою». У XVI столітті Голоби з Мельницею і Бруховичами стали володіннями Польщі. В 1544 році король Сигізмунд I передав Голоби своїй дружині Бонні, яка володіла ними до 1557 року⁸⁹.

⁸⁷Hołoby, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 105. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/105; Hołoby, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 1: Abablewo – Januszowo, Warszawa 1900, s. 567. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/567; Konstanty Teleżyński (Łuck) Opis historyczno-geograficzny wsi Hołoby // ZIEMIA WOŁYŃSKA Łuck — styczeń 1939 r. Nr 1. c. 8-11. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/898742/NDIGCZAS090226_1939_001.pdf#page=10; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf; ORŁOWICZ Mieczysław - Ilustrowany przewodnik po Wołyniu [Łuck 1929]. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/005.htm>

⁸⁸ Колишній палацовий комплекс Ярузельських. Заснований Юзефом Ярузельським і розширений наступними власниками (зокрема родинами Вільга та Подлевських). Палац згорів близько 1870 року і відомий лише за малюнком Наполеона Орди. На її осі стояла надбрамна споруда, яка збереглася донині. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm

⁸⁹ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах. Волинська область / редкол. тому: І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1970. С. 332. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_VolObl_1970/IMSU_VolObl_1970.pdf

В роки російсько-шведської війни (1700-1721 рр.) коли там у 1708 році з'явилося шведське військо, голобчани чинили запеклий опір, за що шведи в 1708 році спалили село дощенту.

У першій половині 18 століття в центрі старовинного парку розмістився палац шляхтичів Вільгів-Єрузальських. Про колишню велич та розкіш магнатів Вільгів свідчить кам'яна башта, яка служила раніше в'їзною брамою до палацу, та двоповерховий будинок другої половини ХІХ століття.

У 1871 році через Голоби було прокладено залізницю. Одночасно була побудована нова дорога на Ковель, яка перерізала навпіл великий ставок, що був у парку. Сучасні вулиці Шевченка та Грушевського – це старий шлях.

У 1876 році тут було споруджено станцію залізниці Ковель-Луцьк.

Після Третього поділу Польщі, який відбувся в 1795 р., Голоби увійшли до складу Російської імперії. На той час у селі було 90 дворів і 615 мешканців.

Після Першої світової війни Голоби увійшли до складу незалежної Польської Республіки. У Другій польській республіці місто було осідком гміни Голоби Ковельського повіту Волинського воєводства. В селі є польський римокатолицький цвинтар 1798 – 1938 років, на якому встановлено 82 надгробки.

У міжвоєнний період Голоби були невеличким селищем міського типу, в 1921 р. у ньому мешкали 1456 осіб, здебільшого українці й поляки. Євреїв було близько 200 осіб⁹⁰.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної армії після пакту Молотова-Ріббентропа, Голоби увійшли до складу Радянської України.

Німці окупували Голоби 29 червня 1941 року.

Залізничний вокзал. Голоби, 1920-1930 рр.⁹¹

⁹⁰Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — с. 13. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

⁹¹ URL: <https://kresy.org.pl/10643264,foto.html?idEntity=10638887>

Голоби, ринок. 1917 р.⁹²

Єврейська громада⁹³

Точної інформації про те, коли саме в Голобах з'явилася єврейська громада, немає, однак можна припустити, що це збіглося з урбаністичною трансформацією села наприкінці XIX — на початку XX ст., пов'язаною із появою у Голобах залізничної колії. Проте, ймовірно, єврейська громада Голоб ніколи не була великою й не становила більшості населення, як у сусідній Мельниці.

Місцеві євреї були дрібними купцями, ремісниками. У місті діяло кілька сіоністських рухів.

У міжвоєнний період Голоби були невеличким селищем міського типу, в 1921 р. у ньому мешкали 1456 осіб, здебільшого українці й поляки. Євреїв було близько 200 осіб⁹⁴. Чисельність євреїв упродовж 1920-х неухильно зростала. Згідно з переписом 1931 р., в населеному пункті проживали близько 300 євреїв⁹⁵.

На території Голоб функціонувала польська школа, яку в міжвоєнний період напевно відвідувала й більшість єврейських дітей. *«У звичайні дні ми ходили до польської школи, а по неділях — до єврейської школи. Ми жили на одній вулиці з українцями, й вони були дуже хорошими сусідами до війни»*, — пригадувала Хана

⁹² URL: https://kolekcjonerski.com.pl/p/holoby_wolyn_rynek,3072,15.html#!prettyPhoto

⁹³ CE.URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%93%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%91%D0%AB>; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

⁹⁴ HOLOBY.URL: https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622172-Holoby?fbclid=IwAR3pjJHqWJfp2XRCreetV82eqjIGHDeWJKuJvWYvsvy6ihm6XjiR_4ONSKM

⁹⁵ Холокост на территории СССР энциклопедия / гл. ред. И. А. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2011. С. 224.

Гітеліс⁹⁶. При місцевій єврейській синагозі також діяв хедер (початкова релігійна школа для хлопчиків). Про це розповів мешканець Голоб Михайло Шафір: «У нас селище невелике, і єдиною школою була польська. Там я вивчав польську мову, також був урок української. Я також ходив у хедер при синагозі. Там вивчав всілякі молитви, і додому ще приходив вчитель, який навчав івриту. Це було за Польщі»⁹⁷.

Євреї містечка, за розповідями очевидців, займалися торгівлею і дрібним ремеслом. Вони відвідували синагогу під час шабату та у великі свята, ревно дотримуючись юдейських традицій. За словами Михайла Шафіра, «свята буквально всі відзначали. На горищі в нас був псаховий посуд, який використовували лише один раз на рік. До цього часу у нас усе було звичайне, а до Песаху виставляли новий посуд...»⁹⁸.

Німці окупували Голоби 29 червня 1941 року. Невдовзі тут було створено юденрат (єврейська рада). Євреї були зобов'язані носити на верхньому одязі пов'язки із зіркою Давида (пізніше замінені на жовту нашивку) і виконувати різні види примусових робіт. Їм також наказали передати німцям свої цінності та інше майно.

Тітки Марші Тішлер (у дівочтві — Лейкач) — Ціна і Хая (зліва направо у верхньому ряду) разом зі своїми дітьми у Голобах, дата невідома. Всі зображені на фото загинули під час Голокосту.⁹⁹

51

Вбивство євреїв Голоб

На відміну від Мельниці, у джерелах дуже мало згадок про точні місце й дату вбивства євреїв Голоб. Чимало свідків говорять про кінець серпня — початок вересня 1942 р. Зокрема вцілілий єврей із Голоб Джері Горман точної дати не зазначає: «Якось з'явився наказ від німецького командування всім євреям прийти на площу біля синагоги. Вночі ми вирішили піти в ліс, як довідалися, що

⁹⁶ Chana Gitalis, Interview 2851. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

⁹⁷ Mikhail Shafir, Interview 29914. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 102. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf

є наказ німецького командування про розстріл всього єврейського населення»¹⁰⁰. Також невідомо достеменно, де саме відбулося вбивство кількох сотень голобських євреїв: в одних джерелах згадано про їх конвоювання до Мельниці, в інших — до урочища Забір'я поблизу самих Голоб. Зокрема про вбивство євреїв Голоб у Мельниці розповів місцевий український мешканець Віктор Максимчук (його свідчення записали учні голобської школи): «Коли приїхали німці з Ковеля, всіх євреїв вивели по центр вулиці. Кругом поліцаї з гвинтівками, загнали їх у Мельницю. Перед тим як вони прийшли вже, викопали яму, посадили туди всіх євреїв, роздягнули і лягли в яму, а німці їх розстрілювали»¹⁰¹.

Можна припустити, що євреїв Голоб привезли на вбивство до Мельниці в день, коли було ліквідовано тамтешнє гетто. Участь у цій акції брали службовці допоміжної поліції з Голоб, тож саме вони могли конвоювати до Мельниці жертв. Або ж євреїв Голоб переселили до гетто Мельниці, як і інших євреїв з довколишніх сіл, у середині серпня 1942 р. Проте у жодному зі свідчень євреїв Мельниці, як і службовців поліції, не було згадано, що в Мельниці вбивали голобських євреїв. Одна з небагатьох зачіпок у цій історії — свідчення коменданта поліції Мельниці Олексія Ковалю, який після зізнання в участі у розстрілах євреїв Мельниці зазначив: *«Не можу вже заперечувати і те, що приблизно через місяць після цього масового розстрілу в с. Мельниця я виїжджав до м. Голоби, де також брав участь у розстрілі близько 250 осіб радянських громадян»*¹⁰². Під евфемізмом «радянські громадяни» у більшості випадків ішлося про євреїв. Якщо вірити Олексію Ковалю, то, можливо, більшість голобських євреїв убили не наприкінці серпня, а в середині або й наприкінці вересня 1942 р. Олексій Коваль розповів, що розстріл відбувся приблизно через місяць після акції в Мельниці.

Це свідчення схоже на правду, адже колишній комендант дав його за власним бажанням уже після того, як зізнався у безпосередній участі в організації вбивства євреїв Мельниці, а слідчий не вимагав від нього розповідати про долю євреїв Голоб. Хоча він міг і сплутати дати, як це часто трапляється в свідченнях, маючи на думці іншу «акцію», яка відбулася в Голобах у листопаді 1942 р. Чи не найбільше світла на ці події проливають свідчення Віктора Максимчука, які нещодавно записали експерти ГО «Після тиші»: *«Ну а тоді всіх окружили і зігнали осюди до в центр, де магазини. Тут частина сиділа їх в тюрмі, частина в пожарці, всіх постройли по чотири. Спочатку німець з кулеметом позаду, а то поліцаї, і погнали їх в Мельницю. І там їх розстрілювали»*¹⁰³. Із його розповіді випливає, що в Голобах у 1942 р. відбулося два масові розстріли. Першу групу євреїв розстріляли саме в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. під час ліквідації тамтешнього гетто. Проте значній кількості голобських євреїв ще довгий час удавалося переховуватися. Зі свідчень Джері Гормана відомо, що серед євреїв Голоб ширилися чутки про те, що видане

¹⁰⁰ Картка Праведника України. Свідчення Джері Гормана, НІМЗ «Бабин Яр».

¹⁰¹ Свідчення Віктора Никифоровича Максимчука, 1932 р. н., смт Голоби. Записала Олена Оришкевич.

¹⁰² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67721. Т. 1. Арк. 106 (Допрос Ковалю Алексея Александровича — коменданта полиции в Мельнице).

¹⁰³ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

окупаційною владою розпорядження зібратися на площі було пасткою. Тому багато євреїв не пішли туди, а вирішили укритися в навколишніх лісах. За словами Віктора Максимчука, *«спочатку в Мельниці побили їх, а тоді через тиждень сказали всім, що більше не будуть розстрілювати і будете на роботу ходити»*¹⁰⁴. Напевно, окупаційна влада цього разу застосувала типову стратегію пастки: поширила чутки й розпорядження про те, що у Голобах більше не буде розстрілів й усі євреї можуть зібратися там, щоб ходити на роботи. Віктор Максимчук зазначив, що німці почали виманювати євреїв зі схованок уже через тиждень після першого розстрілу, який найімовірніше відбувся наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р.

Є ще два свідчення про другу масову акцію розстрілів голобських євреїв у 1942 р. У матеріалі про долю Зофії Бронштейн із Ковеля, яку рятувала місцева польська родина Кмітів, також розповідається про те, що німці застосували обманну тактику виманювання жертв: *«У листопаді 1942 року окупанти наказали всім вцілілим євреям зібратися в Голобах, запевнивши, що їм нічого не загрожує»*¹⁰⁵. Згадано про листопад, тож, можливо, окупаційна влада продовжувала експлуатацію євреїв ще впродовж кількох місяців, створюючи ілюзію безпеки. Коли саме з'явилося брехливе розпорядження про те, що євреїв більше не вбиватимуть (у вересні чи листопаді), точно так і не вдалося встановити. Проте, ймовірно, що друга розстрільна акція відбулася в листопаді. Саме про 24 листопада як дату другого масового вбивства в Голобах у 1942 р. згадує у своїх свідченнях Марша Тішлер, оповідаючи про загибель своєї тітки Іти, що доти довгий час переховувалася: *«Той ліс у Голобах став їхнім останнім місцем... Всі вони загинули 24 листопада 1942 року. Решта [загинули] раніше влітку 1942 року...»*¹⁰⁶. Цю дату Марша називає на основі щоденника своєї мами, який та нібито вела під час окупації. Імовірне місце розстрілу вцілілих після першої акції євреїв Голоб — за селом поблизу лісу. Досі дуже мало відомо про деталі цієї події, адже більшість голобських євреїв загинула. Серед тих, хто вцілів, — батьки Марші Тішлер і Михайло Шафір. Однак вони також не знають подробиць, адже заховалися ще напередодні акції, коли почали ширитися чутки про те, що насувається щось недобре. Лише Віктор Максимчук розповів, як відбувалася друга акція: *«Ну і тоді їх зібрали, привели в Голоби в ліс, там вже людей заставили яму викопати. Ну і така дорожка була — як повернули на Цахор, на фільварок панський, вони думали, що будуть там працювати, але як з дороги повернули вже в ліс, отоді почався плач. Та й роздягалися наголо, і їх два хлопці, чи не до кінця розділися, і ті хлопці дьорнули й почали втікати. А ліс поряд, вони стріляли, то одного вбили, а один втік. Хто втік, ніхто й не знає. Ніхто й не цікавився»*¹⁰⁷. Свідок стверджував, що він знає про ці події зі слів тих людей, яких допоміжна поліція змусила копати яму для євреїв. Їх не відпустили

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵Rodzina Kmitów. Polin: Polscy Sprawiedliwi, Historie Pomocy. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocyrodzina-kmitow><https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-kmitow>

¹⁰⁶Marsha Tishler, Interview Interview 35684, Part 5. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute.

¹⁰⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Віктором Никифоровичем Максимчуком.

одразу ж додому, а змусили чекати до завершення розстрілу, щоб потім вони засипали яму з тілами вбитих. Дехто з них намагався непомітно привласнити одяг жертв.

Отже, більшість голобських євреїв загинула внаслідок двох «акцій». Перша з них відбулася в Мельниці наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р., друга, ймовірно, — 24 листопада 1942 р. поблизу урочища Забір'я.

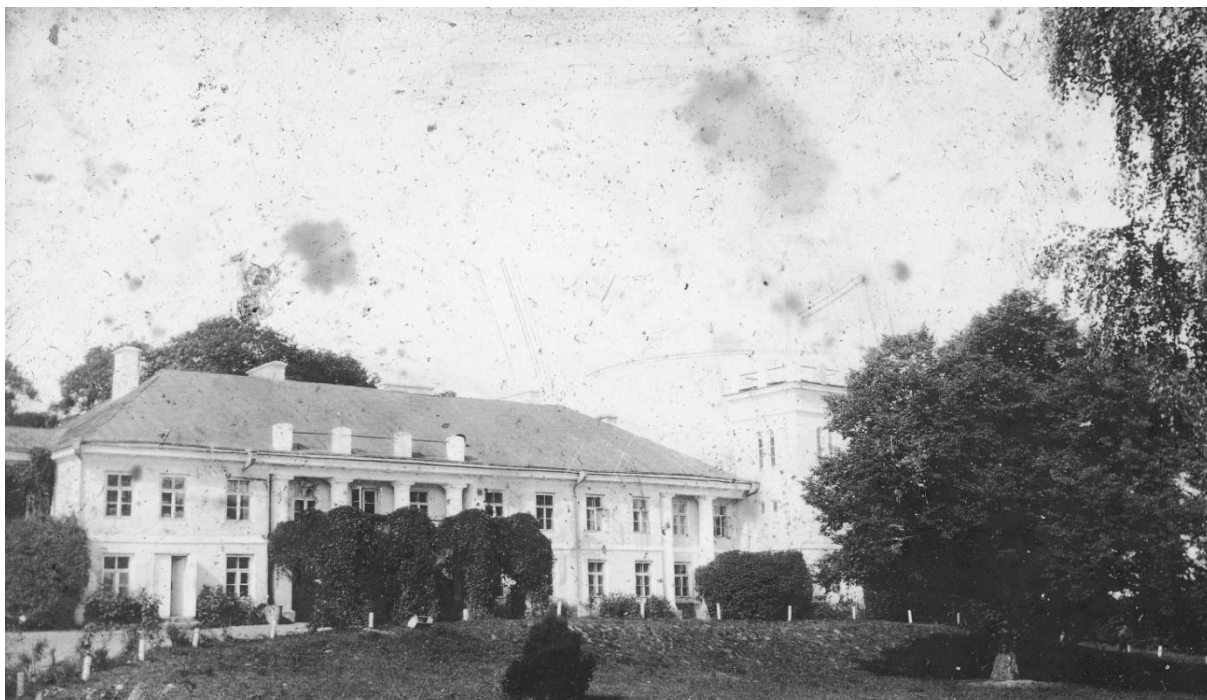

54

Приміщення в смт Голоби, яке під час Другої світової війни радянський і нацистський окупаційні режими використовували як в'язницю, 27 червня 2023 р. Саме в цьому місці наприкінці серпня 1942 р. утримували частину з близько 200 євреїв Голоб, яких відправили до гетто Мельниці в переддень його ліквідації. Більшість із них було вбито поблизу піщаного кар'єру неподалік с. Мельниці.

Пам'ятник розстріляним євреям Голобів, 2023 р.

Палац Валер'яна Стройновського. Горохів, 1915-1916 роки.¹⁰⁹

Горохів – місто у Луцькому районі.

Перша писемна згадка про нього належить до 1450 року. За іншими даними, Горохів згадується у 1240 року¹¹⁰.

Колись в Горохові був великий і багатий палац, в якому знаходилися численні пам'ятки мистецтва і різьби великої історично-мистецької вартости.

З рідкісних творів старого мистецтва треба згадати одну в Польщі статую Персея роботи Канови, Купідона і Психе. Багато з цих цінних колекцій,

¹⁰⁸ Horochów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 132. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/132; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 308-309. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; А. Заяць Волинське містечко Горохів у XV - першій половині XVII ст. (штрихи до історії) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2022. Випуск 54. С. 65–91 URL: <file:///C:/Users/Larisa/Downloads/11603-22776-1-PB.pdf>

¹⁰⁹ Валеріан Стройновський (1753—1834) був російським сенатором та кавалером Ордена Білого Орла. Він мешкав у цьому маєтку разом з дружиною Олександрою (уроджена Тарновська), старостою Брацлава, а також донькою Валерією (1782—1849). Після Валерії власником маєтку став її син Тадеуш Антоній Тарновський (1819—1890). В кінці XIX ст. володіння палацом перейшло до Свистунова, а за ним до Людерсових. Палац містив у собі широкую колекцію творів італійський, французьких, німецьких та голландських художників. Античні скульптури з Помпеїв та Геркуланума з зображенням Персея, Амура, Психеї. Також численні вази, мозаїчні столики, кристали. Бібліотека палацу мала у собі численні польські та іноземні книги, гравюри та об'єкти нумізматики. Mięczyśław Orłowicz Ilustrowany Przewodnik po Wołyniu. — 1929 r. URL: <http://cieplowizja.pl/brozbar/słowniki-przewodniki/przewodnik-wołyn/003.htm>; URL: https://fotokresy.pl/Horochow_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B2/b326649_Palac_w_Horochowie.html?f=1384339-foto

¹¹⁰ Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 415. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm>

образів, фігур знаходяться тепер в збірках Ермітажу. Усе це вивіз з Горохова до Петербургу граф Стройновський і тільки частина потрапила до Львова і Кракова.

Палац оточував великий і гарний англійський парк.

Горохів, 1917 р.¹¹¹

56

У першій половині XVII ст. Горохів за чисельністю населення був малим містечком. 1629 р. у ньому налічувалося 152 будинки, з яких чотири були шляхетськими; 18 знаходилися на передмісті “Завалля” і 44 на передмісті “за мостом”¹¹². Більшість дослідників міста з такою кількістю будинків зараховують до умовної категорії малих міст¹¹³. Щодо чисельності мешканців в одному будинку побутують різні думки. Микола Крикун схильний до коефіцієнту 6,5 осіб на будинок¹¹⁴. Ірина Ворончук обґрунтовує міський коефіцієнт у 8,5¹¹⁵. Якщо урівноважити ці два показники і прийняти середній коефіцієнт у 7,5 осіб

¹¹¹URL: https://www.kolekcjonerski.com.pl/p.horochow_gorochow_widok_ogolny_1917r_989.html#!prettyPhoto

¹¹² ЦДІАК України, ф 25, оп. 1спр. 170, арк. 50 зв. 51.

¹¹³ Див.: Анатолій Грицкевич, Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). (Минск: Наука и техника, 1975), 37; Зиновий Копытский, Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII вв. (Минск: Наука и техника, 1966), 27, 29; Петр Сас, Феодалные города Украины в конце XV –60-х годах XVI вв. (Киев: Наукова думка, 1989), 21–22; Stanisław Alexandrowicz, “Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVII wieku”, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 27. (1966): 38; Zofia Kulejewska-Topolska, “Oznaczenia i klasyfikacje miast w Dawnej Polsce (XVI–XVII w.)”, Czasopismo Prawno-Historyczne 2 (1956): 259; Idem. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVII wieku. (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1964), 51, 53.

¹¹⁴ Микола Крикун, “Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття”. Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI–XVII століттях. Статті і матеріали. (Львів: УКУ, 2012): 231.

¹¹⁵ Ірина Ворончук, Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. (Київ: Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, 2012), 324, 439.

на один будинок, отримаємо чисельність населення Горохова станом на 1629 р. майже у 1140 осіб.

Депутати Горохівської міської ради під час Першої світової війни.¹¹⁶

Станом на 1629 р. у Горохові фіксуються шпиталь та два костельні будинки, в одному з яких мешкав органіст¹¹⁷, єзуїтський колегіум¹¹⁸ та єврейська школа¹¹⁹. Поборовий реєстр 1570 р. подає відомості про 6 ринкових і 18 вуличних будинків та 26 “халуп убогих”¹²⁰. Поборові реєстри 1580 й 1583 рр. згадують 40 будинків, 60 загородників, 5 коморників та священика¹²¹.

Основи міського управління та самоврядування Горохова значною мірою були закладені привілеєм Григорія Сангушка від 27 липня 1600 р., що був підтверджений 10 березня 1601 р. королем. Князь звільняв міщан від влади урядників та їхніх судів і штрафів. До міського уряду повинні обиратися люди чесні, добрі, обізнані із правом, осілі у місті та “права майдебурского присягли”. Надання магдебурзького права сприяло консолідації та прискореному формуванню міської громади і розвитку Горохова.

Важливе значення для успішного розвитку міста мали торги та ярмарки. Привілеєм дозволялося “мещаном горуховскимъ, такъ и людемъ постороннымъ и чужоземскимъ заграничникомъ на ярмаркохъ помененыхъ и на торгахъ торговати, пивом, медом, горелкою, виномъ шынковати, кони и иное всякое

¹¹⁶URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622251>

¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 25, спр. 170, арк. 50 зв.

¹¹⁸ Там само, спр. 149, арк. 854 зв. 856 (1626 р.). Ректор Григорій Нуринський.

¹¹⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 70, арк. 1093 зв. (1635 р.).

¹²⁰ 37 Źródła dziejowe, t. XIX: Ziemia ruska. Wołyń i Podole. (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa, 1889), 18.

¹²¹ Ibid., 86; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, № 31, k. 526.

быдло продавати, куповати, товары косматые и иные суконъные всякие за товары меняты и тежъ rozmaitye ганьдли провадит”¹²².

Горохів, ярмарок перед синагогою, 1920-ті роки.¹²³

Негативним чинником розвитку міста було те, що досить часто місто потрапляло в оренду та заставу, здебільшого, до євреїв. У січні 1580 р. євреї, городельський Абрам Монашкович та яворівський Мошко Якубович, виступили в інтересах дітей покійного городельського єврея Йосипа Абрамовича, який позичив 2 000 зол. Леву Сангушкові, а той їх не повернув. Опікун князя Григорія Сангушка князь Василь-Костянтин Острозький погодився віддати місто в оренду, аби покрити таким чином борг¹²⁴. Є згадка про те, що в січні 1592 р. Горохів перебував в оренді (ім'я орендаря не назване)¹²⁵.

У серпні 1593 р. Г. Сангушко на п'ять років передав в оренду свинюським євреям Лейзару та Якову Давидовичам Горохів із селами Старий Горохів, Марковичі і Рачин, але без замку, млинів, ставів і мит. У записі актової книги

¹²² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 123. Згадки про часові терміни ярмарків згадуються в подальшому у джерелах. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 174 (1616 р.); спр. 130, арк. 987 (1622 р.). Торг перед тим був у неділю. Архив ЮЗР, ч. 8, т. 3. (Київ, 1909), 396.

¹²³ Світлина Альтера Кацізне – єврейський прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, журналіст та фотохудожник. Писав на їдиш.

¹²⁴ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, sygn. 121, k. 366–368.

¹²⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 194.

сума оренди не вказана¹²⁶. У вересні 1595 р. князь скаржився на зловживання євреїв, спустошення міста і порушення орендної угоди¹²⁷.

Горохів, євреї біля своїх будинків. 1917 р.¹²⁸

У жовтні 1595 р. свинюський єврей Маєр Нахімович від імені орендарів скаржився на князя, який узявши значний завдаток, “вибив” їх з оренди, побив та кинув до в’язниці, де силою змусив підписати чистий бланк (мамрам) на 350 зол.¹²⁹ Ті ж євреї у травні 1597 р. у Луцькому гроді свідчили, що позичили Григорію Сангушкові 5000 зол., які він вчасно не повернув, а отже потрапив у “совитість” (подвоєння боргу), і не дозволив ув’язати їх у Горохів. Ще одним записом князь заборгував їм 7 000 зол., котрі теж не віддав у встановлені терміни, а отже борг подвоївся, і також не дозволив ув’язати їх у Горохів¹³⁰. Тоді ж князь отримав виклик на Люблінський трибунал через заборгованість перед іншими свинюськими євреями – Іршою Левковичем та Гецом Давидовичем¹³¹.

Прибутковою справою була оренда корчем, млинів, спуск ставів. Горохівський єврей Шенюта орендував (1593 р.) у князя Григорія Сангушка на п’ять років міські млини, ставки, корчми і мито. Однак, у 1595 р. він помер і князь на прохання дружини орендаря Богдани Лейбівни виплатив їй гроші за два

¹²⁶ Там само, спр. 44, арк. 844–844 зв.

¹²⁷ Там само, спр. 48, арк. 381 зв.–383

¹²⁸ URL: <https://kresy.org.pl/9695620,foto.html?idEntity=7836071>

¹²⁹ Там само, арк. 426–427 зв. У фільварку орендарі мали: молоченого жита–200 мац, немолченого – 15 стирт “у каждой стырте было по сту копь пшеницы”, молоченої пшениці – 15 мац; вівса – 10 стирт “в каждой стырте по двесте копь”; гречки – 5 стирт “в каждой стырте по сту копь”, молоченої гречки – 15 мац; ячменю – дві стирти “в которых по сту копь”; гороху – одна стирта, сіна – 50 стирт. В оборі знаходилося: корів і волів – 200, яловиць – 30, телят – 50, “подтелковъ” – 30. У хлівах: свиней – 150, поросят – 100, підсвинків – 30, вепрів – 20, гусей – 180, качок – 120, курей – 500, каплунів – 100. У спіжарні: муки – 8 мац житньої, а пшеничної – 3, гороху – одна маца, солоду пшеничного на два вари пива. Все це оцінили у 5 тис. кіп грошів литовських.

¹³⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 827–828 зв.; спр. 50, арк. 299 зв.–300, 300 зв., 320 зв.–321.

¹³¹ Там само, арк. 320–320 зв

невикористаних роки, що вона та її син Песах засвідчили письмово¹³². Горохівські євреї Лейба Песахович і Гошій Юзефович (1620 р.) орендували в Яна Цибульського спуск ставу у с. Ощів. В угоді не вказана сума оренди, однак зазначалося, що євреї повинні були додатково дати віз заліза і приправ на 10 зол. Щоправда, користі від угоди вийшло мало, оскільки шляхтич невдовзі вигнав орендарів, забравши в них неводи й реманент та звинуватив їх у недоплаті 50 зол. і невіддачі угоди, хоча ті обіцяли це “словом добрым купецким”.¹³³ Горохівський єврей Юско Лейбович і стоянівський Яскель Юскович орендували у 1634 р. у Миколая Гротовського спуск ставу в с. Довге за 600 зол. Зазначалося, що рибу вони повинні були возити до Перемишля й Любліна¹³⁴.

Родина Ленців. Горохів, 1930 р.¹³⁵

За переписом 1911 р. в Горохові було 6871 жителів, міщанська управа, пошта і телеграф, земська поштова станція, агроном, суд, двокласова школа, фельдшерський пункт, лікар, аптека, паровий млин, кооператив, 66 крамниць, кредитове товариство і фотограф¹³⁶.

Тривалий час Горохів залишався важливим пунктом ярмаркової торгівлі. Вироби горохівських кушнірів, шевців і кравців мали великий попит навіть далеко за межами Волині.

¹³² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 663 зв.–664 зв.

¹³³ Там само, спр. 112, арк. 565 зв.; спр. 116, арк. 68–68 зв., 72 зв.–73, 362 зв.–363; спр. 117, арк. 510.

¹³⁴ Там само, спр. 195, арк. 330 зв.–331 зв.; спр. 196, арк. 340–341 зв.

¹³⁵ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/horochow/11.html>

¹³⁶ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 309. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

У 1795 році, внаслідок третього поділу Польщі, Горохів увійшов до складу царської Росії. Крім різноманітних податків та поборів, на плечі населення лягла важка ноша рекрутських повинностей.

Після поразки Української Народної Республіки у війні Горохів належав до Горохівського повіту Волинського воєводства Польської держави від 1921 по 1939 рік.

30 вересня 1939 року місто було окуповане Червоною армією. Під час радянської влади з 1939 по 1941 рік багато сімей були депортовані в концентраційні табори ГУЛАГу. Групи молодих українських патріотів Горохова і навколишніх сіл були арештовані, а потім страчені у Луцькій в'язниці відступаючими військами НКВС, 23-24 червня 1941 р.

25 червня радянські війська відійшли з міста.

Німецькі війська увійшли в місто 26 червня 1941 р.

Єврейська громада¹³⁷

Перша згадка про євреїв у Горохові датується 1536 роком. У другій половині XVI століття тут була єврейська вулиця, яка була частиною шляхетського приватного міста. Розвиток громади припав на період російського поділу. У 1897 році в Горохові проживав 2571 єврей із 4699 жителів (54,7%). Джерелом прибутку була торгівля зерном, худобою та птицею, а також ремесла. У релігійному відношенні домінували хасиди, які належали до конкуруючих «дворів» в Олиці, Турійську та Столін-Карліні.

У 1863 році в містечку було 3 синагоги, у 1889 році діяла єврейська богадільня.

Перша світова війна призвели до занепаду. Становище громади покращилося під час II Речі Посполитої, хоча довоєнний добробут не повернувся.

Сіоністський рух, присутній у Горохові з початку XX століття, набував все більшої популярності. Місцеві сіоністи мали єврейську школу та ферму, яка готувала поселенців до виїзду до Палестини. У місті діяли осередки Агудат Ізраель, Бунду та кількох сіоністських політичних партій.

Євреї домінували в економічному житті міста – вони володіли кількома млинами, брали активну участь у місцевій швейній промисловості, столярній справі та будівництві.

У 1913 році євреям належало понад 50 крамниць (у тому числі 21 з 22 бакалійних, усі 13 мануфактурних), пивний склад, фотосалон, обидва шинки. Міським лікарем і зубним лікарем були євреї.

¹³⁷ Горохов Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 6. Гадассий — Данте (1910). – С.726. https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910_ocr.pdf; Horochow, [w:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, ss. 527–528.; Horchiv Memorial Book (Gorokhov, Ukraine) URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/gorokhov/gorokhov.html>; HOROCHOW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1360-1361. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1921 році тут проживало 2377 євреїв, що становило 53,8% населення.

Після 1925 року горохівськими рабинами були два зяті Ефраїма Авербаха – Шмуель Райшер (Олика Хасид) та Єшуа Рабінович (обидва загинули під час Шоа).

Горохів, синагога. 1915-1917 рр.¹³⁸

Після 17 вересня 1939 року, з приходом до міста Червоної армії за пактом Ріббентропа-Молотова, Горохів увійшов до складу Радянської України. Радянська влада закрила більшість приватних підприємств і єврейських громадських організацій.

Напередодні радянсько-німецької війни єврейське населення містечка становило близько 3000 осіб, або половину його населення.

Німці увійшли в місто 26 червня 1941 р. Більшість єврейського населення не змогла втекти. Незабаром після цього німці призначили юденрат (єврейську раду). Німці також змусили євреїв сплатити великий викуп, наказали єврейським жителям носити пов'язку із зіркою Давида (згодом її замінили жовтою нашивкою) і призвали їх на примусові роботи.

Перед кінцем червня 1941 року відділ поліції безпеки, надісланий зондеркомандою 4а до Горохова, за підтримки української допоміжної поліції розстріляв кількох людей, у тому числі євреїв, за те, що вони були «комуністичними функціонерами».

На початку липня німці зібрали євреїв на ринку і змусили їх спостерігати за спаленням синагоги, сувоїв Тори та молитовників.

12 серпня 1941 року підрозділ айнзацкоманди 4а за підтримки допоміжної поліції розстріляв 300 євреїв у міському парку.

У вересні того ж року було створено гетто. Разом з 2 тисячами біженців з інших осередків, там було ув'язнено 5 тисяч євреїв.

¹³⁸ URL: <https://kresy.org.pl/9695603,foto.html?idEntity=7836071>

8 вересня 1942 року всі євреї були депортовані з міста, а потім розстріляні німецькими частинами СД з Луцька.

Близько 9 тисяч євреїв були страчені в «гебіт Горохів» (Волинська область): 2,5 тис. у Горохові.¹³⁹

Історія про єврейську дівчинку з Горохова, яка дивом вціліла під час Голокосту.¹⁴⁰

Мусія Перлмуттер, 1941 р.

Шарлін Шифф (від народження Шуламїт Мусія Перлмуттер), дочка Фруми Ліберман (1905 рік народження) та Сімхи Перлмуттера (1900 рік народження), народилася вона 16 грудня 1929 року в Горохові. Її старша сестра Тхія народилася в 1925 році. Батько Мусі був родом з Горохова та одним із шести дітей у сім'ї. Його батько був

учителем. Сімха був відмінником і після навчання в університетах Швейцарії, Франції та Німеччини став професором філософії у Львівському університеті.

Мати була вихователькою, яка проводила літні табори для бідних дітей міста, незалежно від їх релігійної приналежності. Бабуся по батькові та п'ять її рідних тіток (батькових сестер) виїхали в США ще до початку війни. Батько Шуламїт також планував приєднатися згодом зі своєю сім'єю до них. Він навіть їздив до Варшави, щоб отримати необхідні документи, але початок війни унеможливив це.

У вересні 1939 року Німеччина вторглась до Польщі, а через три тижні Радянський Союз окупував Східну Польщу, включаючи Горохів. В роки радянської окупації сім'я залишилась у себе вдома, а професор Сімха Перлмуттер продовжував працювати в університеті.

«Однак, у школі, в якій я навчалася, тепер вже викладали російською мовою. Багато людей, які займалися торгівлею, відчули зміну більш суттєво, тому що більшість магазинів були націоналізовані. Спочатку у нас було багато всього, а потім раптово все зупинилося ... виникла нестача хліба, молока, одягу....

На початку літа 1941 року світ для євреїв став абсолютно перевернутим. Коли прийшли німці, вони з самого початку дали зрозуміти, що євреї - це ті, кого вони збираються вбити, тобто всіх нас. Те, що вони зробили, я не пам'ятаю, чи був це перший або другий день після того, як вони прийшли в Горохів. Вони пішли зі списком і шукали людей на ім'я, людей, які були лідерами, єврейськими лідерами, і мій улюблений батько був серед них. Вони увірвалися в будинок, а мій батько спробував втекти. Вони зловили його

¹³⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. С. 69. – 98 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹⁴⁰ URL: [https://www.ushmm.org/search?query=Charlene+Schiff+\(Shulamit+Perlmutter\);URL:https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-foraging-for-food-in-order-to-survive-in-forests-after-escaping-from-the-horochow-ghetto;URL:https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-a-clandestine-school-for-children-in-the-horochow-ghetto](https://www.ushmm.org/search?query=Charlene+Schiff+(Shulamit+Perlmutter);URL:https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-foraging-for-food-in-order-to-survive-in-forests-after-escaping-from-the-horochow-ghetto;URL:https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/charlene-schiff-describes-a-clandestine-school-for-children-in-the-horochow-ghetto)

і забрали з собою. Він навіть не попрощався. Я ніколи не забуду останній погляд в його очах», – із спогадів Шарлін Шифф.

Вона більше ніколи не бачила свого батька, але сподівалася що він ще живий. Під час облави забрали тоді більше 200 осіб. Через декілька днів німці повернулися до їхнього будинку і завантажили в автомобіль бібліотеку професора Перлмуттера.

За наказами окупаційної влади її мати і сестра ходили копати рови і вкладати бруківку. Приблизно через два тижні всі євреї повинні були переїхати до гетто – окремої найгіршої частини міста, відведеного для проживання євреїв. Їх переселили до тісної кімнати, в якій вони проживали разом з трьома іншими сім'ями, самі жінки і діти. Фрума і Тхія продовжували працювати, а Шуламیت залишалася в гетто. Дітей віком до 14 років звільняли від примусової праці. Робітникам давали пайки, але їжі для всіх не вистачало. Досить часто Шуламیت з іншими дітьми через таємно підкопані лази в огорожі виходила з гетто, щоб випросити або вкрасти їжу, але мати не хотіла, щоб вона це робила, боячись, що її впіймають.

«На самому початку моя мама і ще кілька жінок потай від німецької адміністрації організували школу для молодших дітей, яким ще не потрібно було працювати, і це було чудово, тому що в нашому житті з'явилося щось таке, чого ми могли чекати. Ця школа допомагала нам забути про голод і про всі поневіряння того жалюгідного життя, яке ми вели в гетто; вона проіснувала кілька місяців. Кілька жінок, і в тому числі моя мама, виміняли і принесли додому, в гетто, кольорові олівці, папір для письма, якісь книжки, і ось ми читали казки та оповідання, співали, малювали, і це було те, чого можна було чекати. Це було просто ... ох, якби, якби тільки це могло тривати якомога довше. Але це було неможливо. Це тривало всього кілька місяців. Дуже скоро у жінок скінчилися прикраси і гроші, на які можна було щось виміняти. У школі більше не було зошитів, олівців і всього іншого; і крім того, на той час жителі гетто почали падати духом. Жінки приходили додому з роботи занадто втомленими, занадто голодними і занадто змученими, щоб у них залишалися сили йти і ... з вдаваною веселістю гратися з нами, дітьми. І так все це поступово зійшло нанівець», – із спогадів Шарлін Шифф.

Навесні 1942-го люди в горохівському гетто вже знали, що їх усіх знищать. Тому намагалися врятуватися. Матір шукала допомоги для себе і своїх дітей серед українського населення, яке було залякане німецькими окупантами. Вона не могла знайти когось, хто візьме всіх трьох, тож знайшла одне місце для Тхії, а інше – для себе та Шуламیت. Тхія одного ранку покинула гетто і здавалося, що все пішло за планом втечі з гетто. Наступного разу, коли військова команда місцевого гебітскомісаріату приїхала в гетто за черговою партією своїх жертв, Шуламیت та її мати втекли. Три сторони гетто були обгороджені парканом з колючим дротом, а зі сторони Скобелки природною перепорою була велика водойма з річкою. Коли їх почали наздоганяти, вони спочатку разом з багатьма іншими євреями сховалися в підліску біля берега. Коли почали стріляти, заховалися в очереті водойми, занурюючись у воду. Переслідувачі стріляли в річку, щоб убити якомога більше втікачів. Не всі витримували стрілянину і здавалися. А Шуламیت і її мати ховалися в воді ще

кілька днів, поки тривали постріли. Іноді вона спала прямо в воді. Одного разу коли прокинулася виявила, що її мати зникла. Шуламїт більше ніколи не бачила своєї матері і ніколи не дізналася, що з нею сталося.

Шарлін Шифф, уроджена Шуламїт Перлмуттер (праворуч), перед від'їздом до Америки. Оригінальний підпис до фотографії: «Дорогій Мушці, щоб вона пам'ятала, що ми її любимо, і не забувала нас навіть в Америці. Аня та Сала». (Меморіальний музей Голокосту США)

Шарлін Шифф

Тієї осені дівчині виповнилося дванадцять років. Наступні два роки війни Шуламїт провела сама в лісах біля Горохова, поїдаючи все що могла знайти: мурашок, дощових черв'яків, комах та шурів, вужів та змій. Їла все, що траплялося, кору дерев, моркву з поля, капусту, буряки і все, що могла просити, знайти або вкрасти, пила воду з калюж. Вночі вона спала в сінниках, копицях сіна, в занедбаних хатах, землянках-норах, які копала для себе. Через два роки страждань у 1944-му в одній із землянок її виявили радянські солдати. Жодних інших членів її родини Перлмуттер не вижило. Вона дізналася, що її сестра була жорстоко і демонстративно закатована німецькими окупантами при ліквідації єврейського гетто в Горохові. Як саме загинули її батьки невідомо. Після війни Шуламїт переїхала в Краків, а звідти до Фаренвальде в Німеччині в табір для переміщених осіб. Незважаючи на те, що Шуламїт налагодила контакт з бабусею та іншими родичами у США, їй довелося чекати візи три роки.

Нарешті в кінці 1940-х років вона іммігрувала до Сполучених Штатів. Оселилася у рідної тітки в Колумбусі, штат Огайо, і навчалася в Університеті штату Огайо. У перші роки свого життя в Америці місіс Шифф рідко говорила про Голокост. Але в 1980-х роках її рабин з конгрегації Агудас-Ахім в Олександрії переконав її, що вона повинна це робити. Більше 20 років через Музей Голокосту вона розповідала свою історію дітям і дорослим в синагогах, церквах, школах, клубах, а також у військових і ветеранських організаціях в районі Вашингтона і в інших місцях.

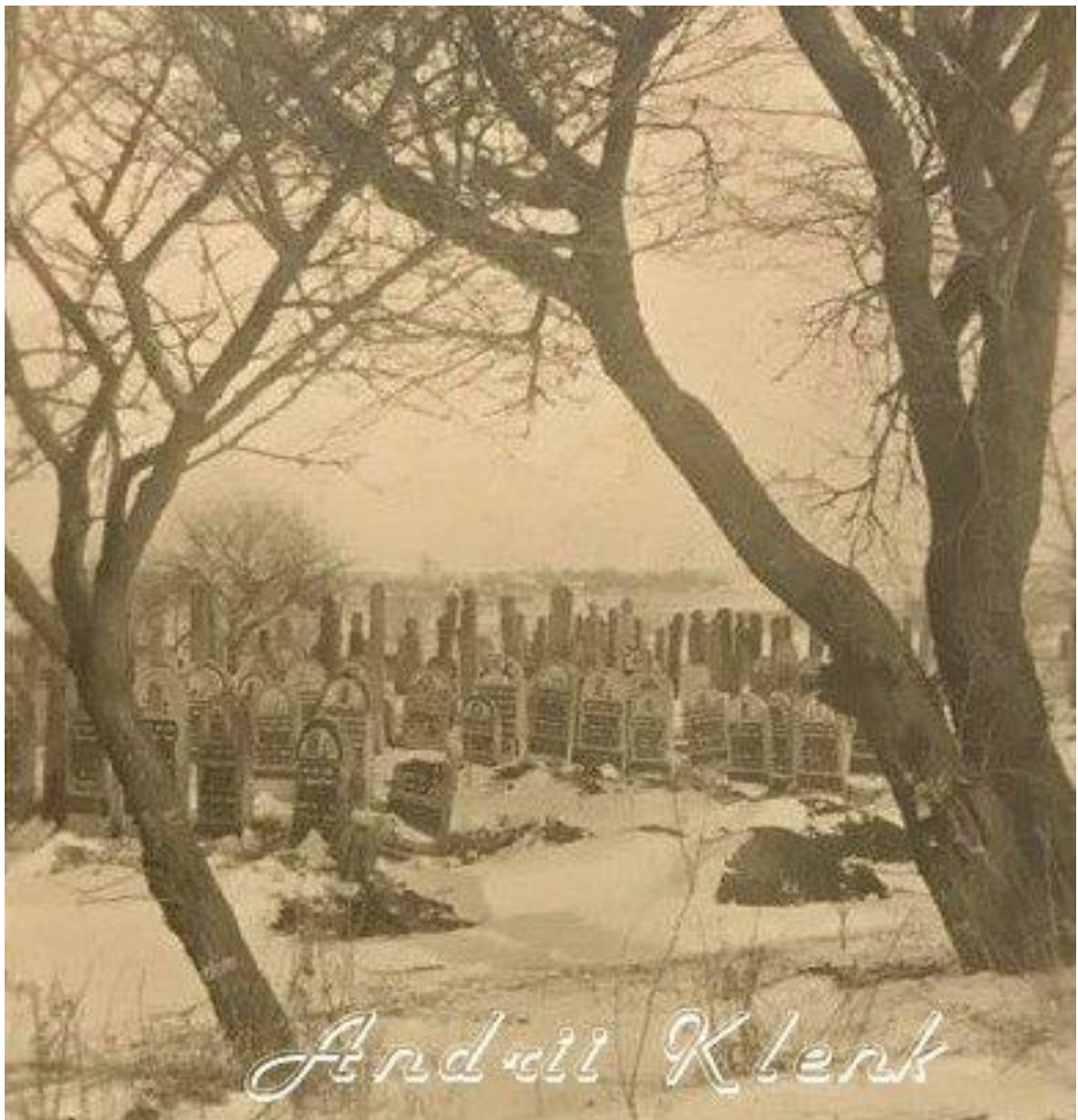
В 1990-х роках **Шарлін Шифф** вперше через багато років після трагедії приїхала в Горохів, в місто, де народилася, де жили колись її батьки, сестра, друзі, єврейські родини, які вірили, любили, ростили своїх дітей. Вона зуміла повернутися в місто, але знайшла там пустку, бо ніщо вже не нагадувало їй про минуле. Немає колишніх єврейських вулиць, синагоги, єврейського кладовища, єврейської школи. Залишилася лише пам'ять про майже трьох тисяч євреїв горохівського гетто, розстріляних німецьким каральними загонами в період серпня 1941 – вересня 1942 років.

Меморіал на місці масового розстрілу євреїв. Горохів, 2025 р.

Єврейський цвинтар

Дата заснування цвинтаря невідома. Найдавніший збережений надгробок датується 1896 роком, найпізніший — 1937 роком. Цвинтар був знесений, а надгробки використані для будівництва дороги. На місці цвинтаря було збудовано центральний ринок Горохова. Надгробки знаходилися поблизу цвинтаря до 1965 року, а потім їх видалила місцева влада. Деякі надгробки були розламані навпіл і використані як дорожнє покриття. У квітні 2018 року було виявлено близько 40 надгробків та встановлено поблизу колишньої території цвинтаря. Місцева єврейська громада за допомогою місцевої влади збудувала меморіал зруйнованому цвинтарю з фрагментів цих надгробків. Меморіал розташований за 60 метрів на південь від території колишнього цвинтаря на перехресті вулиць Студентська та Галана (50.50142, 24.77455). Меморіал також включає циун Іцхаку Друбічеру, побудований під керівництвом Ізраеля Меїра Габая.

Єврейський цвинтар в Горохові (тепер міський ринок). 1930 р.

Дружкопіль, 1915 р.¹⁴²

Журавники (колишнє містечко Дружкопіль) — село у Луцькому районі. Входить до складу Горохівської міської громади.

Вперше село Журавники згадується у документах 1570 року. Його власник Станіслав Друшкевич заснував тут містечко, яке 23 березня 1684 року отримало магдебурзьке право та назву Друшкополь, що пізніше перейшла на Дружкопіль.

В 1887 р. було там 118 домів, церква, синагога і два доми молитви (єврейські), два млини. Село, а пізніше містечко, належало до Холинівських, Загурських і Бурштинських.

У 1897 року у Друшкополі було 1340 жителів, з яких 870 євреїв¹⁴³.

За переписом 1911 р. в Друшкополі було — 1215 жителів, митний уряд (тут до 1914 р. проходила границя між Австро-Угорщиною і царською Росією), волость, пошта і телеграф, міщанська управа, земський фельдшерський пункт, 18 колон, крамниць і 20 ярмарків річно

У 1906 році — село Бранської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 60 верст, від волості 4. Дворів

¹⁴¹ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 366-367. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Журавники // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970 : 747с. — С.207

¹⁴² URL: <https://picryl.com/media/druzkopol-view-with-synagogue-d97662>

¹⁴³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 7. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). — С. 349. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf

60, мешканців 576¹⁴⁴. З 1917 по 1921 рік село перебувало в складі Української Народної Республіки.

На 1928 рік у селі діяло товариство «Просвіта» яке налічувало від 200—250 чоловік¹⁴⁵.

Найзначнішою спорудою в селі Журавниках є церква святого великомученика Димитрія Солунського. Храм збудовано 1905 року на кошти місцевого землевласника — італійського графа Рафаїла де Боссаліні та його дружини Катерини. Граф перебував на службі в російського царя і похований у каплиці сусіднього села Брани.

Міська площа в Дружкополі, 1917 р.¹⁴⁶

Єврейська громада¹⁴⁷

У 1700 в Журавниках проживало близько 70 євреїв, в 1790 – 269, в 1847 – 611, в 1897 – 870 (64,9%), в 1921 – 779 євреїв (69%).

Євреї жили в Журавниках з середини 17 ст. Основне заняття – дрібна торгівля та вичинка овчини. У XVIII ст. була побудована дерев'яна синагога, на місці якої в 1865 зведена нова. Більшість євреїв Журавників були хасидами.

¹⁴⁴ Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – 222 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

¹⁴⁵ Слідами свідомих //Газета «Українська громада», № 15 (76). Луцьк, 29 квітня 1928 р. – С. 3. URL: https://ia801209.us.archive.org/10/items/dlibra.kul.pl.1928_15/1928%2015.pdf

¹⁴⁶ URL: <https://picryl.com/media/ortsplatz-in-druszkopol-bildid-15694335-a59dc6>

¹⁴⁷ Російська єврейська енциклопедія

У 1918 в Журавниках була відкрита єврейська школа; того ж року створено єврейську самооборону.

Вермахт окупував місто 22 червня 1941 року. На початку жовтня 1941 року євреїв депортували до сусіднього гетто міста Горохова, де 4 вересня 1942 року було вбито близько 500 осіб. У 2005 році було встановлено пам'ятник убитим євреям Журавників.

Єврейська дівчина з Дружкополя. 1916 – 1917 рр.¹⁴⁸

Дружкопіль, синагога. 1915 – 1916 р.¹⁴⁹

¹⁴⁸ URL: <https://picryl.com/media/judin-aus-druszkopol-3807a1>

¹⁴⁹ URL: <https://picryl.com/media/druszkopol-synagoga-4c4a6c>

Єврейський цвинтар у Дружкополі. 1917 р.¹⁵⁰

«Пам'яті розстріляних євреїв містечка Дружкопіль та навколишніх сіл, які були розстріляні фашистами та поліцією влітку 1942 року. Зупинимось, помовчимо хвилинку».

¹⁵⁰ Немає інформації про те, коли було засновано цвинтар, але найдавніші збережені надгробки датуються кінцем 19 століття. Вперше він з'являється на російських картах 1800-х років. URL; <https://picryl.com/media/druszkopol-judischer-friedhof-98c684>

Камінь-Каширський, вул. Любешовська. 1937 р.¹⁵²

Камінь-Каширський (колишні назви — Камінь до XVII ст., у XVII—XX ст. — Камінь-Коширський) — місто, центр Камінь-Каширського району і Камінь-Каширської громади.

Першими згадками міста Камінь-Каширська, а тоді ще просто Камінь чи Камень, про що дізнаємося з Галицько-Волинського літопису: «У рік 6718 [1210]. У той же рік прийшов до Белза Лестько, [князь лядський], якого переконав Олександр [Всеволодович], — бо Олександр не сприяв обом Романовичам, а хотів [їм] зла, — і забрав Белз [у Василька], і дав Олександрові. Але бояри не зрадили [Романовича], а пішли всі з князем Васильком у Каменець¹⁵³».

За Люблінською унією 1569 року Камінь-Каширський і навколишні території переходять під владу Польщі. Було утворене Волинське воєводство.

¹⁵¹ Kamień Koszyrski ("daw. Koszer"), [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag — Кєру, Warszawa 1882, s. 735. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/735; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 480-483. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/009.htm>

¹⁵² URL: <https://polona.pl/item-view/aa8fd299-7a65-433c-b20b-aac25039de88?page=0>

¹⁵³ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 373. — 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

Після III поділу Польщі у 1795 році Камінь-Каширський і прилеглі території увійшли до складу Росії, Волинської губернії, Ковельського повіту, де став центром волості з 1797 року. Обіймав своїми владними структурами 4 гміни - Камінь - Каширський, Велику Глушу, Боровне та Сошичне.

Камінь-Каширський, площа ринок. 1933 р.¹⁵⁴

За переписом 1911 р. в місті мешкало 2341 жителів, волосне управління, міщанська управа, пошта і телеграф, земська поштова станція, агроном, земська лічниця, ветеринарний пункт, акушерка, аптека, 2 аптечні склади, 20 різного роду крамниць, кооперація, склад сільсько-господарських машин, фабрика дахівок (черепиці) і 6 ярмарків річно.

Тяжко місто перенесло і першу світову війну. В царську армію з волості було мобілізовано 60% працюючого населення. Майже з кожного господарського двору було конфісковано для потреб армії коней, худобу, збіжжя.

Після Ризького мирного договору 1921 року Камінь-Каширський знову переходить під владу Польщі і став центром Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства. 1923 року в Каміні-Каширському було створено повітове староство¹⁵⁵.

¹⁵⁴ URL: <https://polona.pl/item-view/cdbda747-6de7-4cc1-9f02-6a8640e16338?page=0>

¹⁵⁵ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1926 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu w sprawie zastosowania do gminy wiejskiej Kamień Koszyrski, tegoż powiatu, województwa poleskiego, przepisów ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r., dotyczących gmin miejskich. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19260630377/O/D19260377.pdf>

1923 року на центральних вулицях Каменя були прокладені дерев'яні тротуари, котрі слугували до 1928 року, пізніше вулиці почали брукувати, що й нині слугує людям¹⁵⁶.

1 січня 1927 року сільська Камінь-Каширська гміна отримала бюджетний статус міської гміни¹⁵⁷. *Plustrowany przewodnik po Wołyniu*

Камінь-Каширський, група євреїв. 1916 р.¹⁵⁸

З 1937 року по 1939 рік на міській площі Ринок усією громадою міста і навколишніх сіл зводились «Дім людський» (будинок культури) що й сьогодні виконують покладені на нього функції. В цей же час зводяться інші різні міські будівлі що слугують містянам і дотепер. Будинок в якому нині знаходиться Будинок дитячої творчості та музей, був зведений наприкінці 30-х років ХХ ст. і призначався для лікарні. Завершилось будівництво після німецької окупації; тоді в ньому розмістилася військова адміністрація. Після війни там було педагогічне училище, пізніше — середня школа, райвно¹⁵⁹.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу, того ж дня, розпочалася мобілізація на фронт як поляків так і українських юнаків. 17 вересня СРСР оголосила війну Польщі, а 22 вересня частини 15 стрілецького корпусу ввійшли вже до міста. Після чого 22 жовтня, у м. Білосток, провели офіційне приєднання до Білоруської РСР, представником

¹⁵⁶ Пась. Н. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю. — Луцьк, «Медіа». 2001. — С. 16.

¹⁵⁷ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 czerwca 1926 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu w sprawie zastosowania do gminy wiejskiej Kamień Koszyrski, tegoż powiatu, województwa poleskiego, przepisów ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r., dotyczących gmin miejskich. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19260630377/O/D19260377.pdf>

¹⁵⁸ URL: <https://volart.com.ua/art/foto/index%20kamien%20koszyrski.shtml>

¹⁵⁹ Пась. Н. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю. — Луцьк, «Медіа». 2001. — С. 16.

від міста була М. І. Островська (Шпанчук). Згодом через позицію населення, національно-патріотичних кіл змусила владу провести часткове розмежування кордонів між Українською та Білоруськими РСР і внести зміни в адміністративно-територіальний поділ. Так 4 грудня 1939 року м. Камінь-Каширський віднесли до українських земель. 27 січня 1940 року його визнано центром однойменного повіту у новоствореній Волинській області. Згодом назву "повіт змінили на "район".

29 червня 1941 р. німецькі частини вступили в місто та почали створювати свою адміністрацію. Місто було центром Камінь-Каширської округи.

З 1941 по 1943 роки у місті масово винищували євреїв, після війни перестала існувати єврейська громада.

У центрі – хасид у традиційному одязі. Камінь-Каширський, 1933 р

Єврейська громада¹⁶⁰

У 1847 році в Камінь-Каширському проживало 862 євреї; у 1897 р. – 1189 (97,5%), 1921 р. – 617 (48,8%), 1937 – бл. 1700 євреїв (бл. 60%).

Найдавніша згадка про євреїв у Камінь-Каширському датується 1569 роком. Громада підпорядковувалася ковельському рабину. Більшість заробляли на життя дрібною торгівлею (включаючи продаж від дверей до дверей) і ремеслами,

¹⁶⁰ "Kamien Koszyrski," [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 592; The Beginning of Kamen-Kashirskiy Y. Krost / A.M. Orzhitshe. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/kamen_kashirskiy/Kam037.html; KAMIEN KOSZYRSKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1376-1379. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Kamen Kashirskiy. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/kamen_kashirskiy/Kamen_Kashirskiy.html

головним чином для задоволення попиту навколишніх сіл. Однак цей ранній штетл згорів у 1904 році.

У 1890-1910-х роках рабином у Камінь-Каширському був Тріск Хасид Песах-Арон Вайсман (1860–?), з 1897 р. – Мойше Голдшмід (1872–?). Більшість євреїв складали триські та кобринські хасиди.

У 1904 році в місті почав діяти нелегальний осередок сіоністської соціалістичної партії.

У 1914 році євреям Камінь-Каширського належали аптека, обидва лісові склади, шинок, усі 17 крамниць (з них 10 бакалійних, 3 мануфактурні).

До 1914 року працювала єврейська каса взаємодопомоги. Громада не відродилася в колишньому вигляді, тим паче, що її початковий розвиток загальмувала Перша світова війна. З 1918 року було створено загін самооборони, який у вересні 1920 року запобіг 2 спробам погрому загонів Булака-Балаховича. У грудні 1920 року загони Булак-Балаховича влаштували погром, під час якого було вбито понад 120 євреїв.

За переписом 1921 р. на 1265 жителів припадало 617 євреїв (48,8%). Соціальні зміни сприяли поширенню сіонізму. У міжвоєнний період працювали єврейська бібліотека та школа мережі Тарбут.

На 2-й день свята Шавуот 1937 року в місті стався погром. Місцева влада зупинила його, але замість погромників заарештували Шойхета і кореспондента єврейської газети, яких засудили до 6 місяців і 1 року ув'язнення відповідно.

З 1939 року навчання в школі Тарбут переведено на мову ідиш.

Під час радянської окупації з вересня 1939 до червня 1941 року підприємства були націоналізовано, а ремісники були змушені вступати до державних кооперативів (артілей).

26 червня 1941 року частини Червоної Армії залишили місто.

Німецькі війська вперше увійшли до Камінь-Каширського 28 червня 1941 року, хоча постійна німецька присутність не була встановлена протягом кількох тижнів. З середини липня до кінця серпня 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація (Ortskommandantur). У вересні 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Камінь-Каширський став адміністративним центром Gebiet Kamen Kaschirsk. У місті було створено місцеву українську допоміжну поліцію, підпорядковану посту німецької жандармерії, що складався з кількох німецьких жандармів. Начальником жандармерії був Бергер, а начальником української поліції був Яшек Мазур¹⁶¹.

1 серпня 1941 р. до міста з Ратного прибув ескадрон 2-го кавалерійського полку СС. Через день вони заарештували та розстріляли 8 євреїв чоловічої статі. 22 серпня 1941 року загін поліції безпеки, підпорядкований айнзатцгрупі С заарештували всіх чоловіків-євреїв віком від 16 до 60 років. Наступного дня вони розстріляли близько 80 єврейських в'язнів у лісі за 5 кілометрів на захід від міста. Серед жертв був також перший голова Єврейської ради (Юденрату) Шмуель Вербле¹⁶².

¹⁶¹ BA- L, B 162/6338, p. 35; Stein et al., *Sefer ha- zikaron le- kehilat Kamien Koszyrski*, p. 759.

¹⁶² Biber, "The Township of Kamin- Koczirsk."

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів, включаючи носіння характерних нарукавних пов'язок із зіркою Давида (пізніше її замінили на жовту нашивку на одязі) та запровадження фізично важкої примусової праці. Також євреям було заборонено залишати місце проживання. У Камінь-Каширському деякі вулиці були очищені від єврейського населення в цей час, єврейські мешканці були змушені переселитися до інших євреїв, утворивши форму «відкритого гетто» до осені 1941 року.

Єврейська рада була зобов'язана передати єврейському населенню всі німецькі розпорядження та вимоги, які їм нав'язувалися, а також нести персональну відповідальність за їх виконання. Серед нових постанов була вимога до євреїв здавати всі цінні речі та сплачувати «контрибуції», які збирала Єврейська рада і передавала гебітскомісару. Серед зданих предметів були золото, хутра та взуття. Євреям також було заборонено володіти рядом предметів «розкоші»: наприклад, на початку 1942 року одного єврея публічно повісили після того, як у нього знайшли олію.

За наказом гебітскомісара закрите гетто було створено в Камінь-Каширському, ймовірно, наприкінці березня або на початку квітня 1942 року. Цивільна адміністрація також наказала перевести деяких євреїв із довколишніх сіл. Територія гетто складалася з одного боку вулиці Дольник, що охоплювала половину ринкової площі та половину вулиці Ковельської. До червня 1942 року гетто було оточене 2-метровим парканом, обтягнутим колючим дротом зверху. Єдиний вхід до гетто вдень і вночі охороняли представники допоміжної поліції. Загалом на території гетто проживало близько 2300 євреїв. Влітку 1942 року гебітскомісар та інші німецькі чиновники час від часу заходили в гетто і свавільно розстрілювали євреїв на вулиці чи в їхніх домівках.

10 серпня 1942 року німецька охоронна поліція провела першу акцію масового розстрілу євреїв гетто. Поліція оточила гетто, і євреям наказали зібратися біля воріт під фальшивим приводом, що всю територію потрібно продезінфікувати. Тоді гебітскомісар за сприяння юденрату проводив відбір на основі дозволів, виданих спеціалістам. Більшість євреїв змусили роздягнутися догола та вбили на сусідньому єврейському кладовищі, де німецькі війська розстріляли їх у братських могилах, які були підготовлені заздалегідь. Близько 50 єврейських сімей із села Велика Глуша були серед жертв, і близько 130 циган також були вбиті під час Акції. Деяких євреїв, які переховувалися в гетто, витягли та розстріляли.

У середині серпня поліція безпеки повідомила про «особливе ставлення» до 3399 євреїв у Gebiet Kamen Kaschirsk (з яких щонайменше 1700 було розстріляно в самому місті). Близько 600 осіб, відібраних як корисні працівники, наприклад теслі, залишили живими в Камінь-Каширському. Через три дні їх повернули в гетто, яке зменшилося. 2 листопада 1942 року близько 400 євреїв втекли з гетто. Євреїв, які залишилися, невдовзі після цього розстріляли на єврейському кладовищі.

Більшість євреїв, яким вдалося втекти, незабаром померли: деякі загинули в лісах від голоду чи хвороб. Лише близько 100 із тих, хто втік, знайшли

партизанські загони, готові їх прийняти, що дало змогу багатьом із цих людей вижити¹⁶³.

Меморіальний знак на місці гетто, 2021 р.¹⁶⁴

Місце розстрілу євреїв, 2015 р.¹⁶⁵

¹⁶³ Biber, "The Township of Kamin- Koczirsk"; BA- L, B 162/6338, p. 45.

¹⁶⁴ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kamin-Kashyrskyi_Volynska-Memorial_sign_to_Jewish_ghetto_in_2021-1.jpg

¹⁶⁵ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kamin-Kashyrskyi_Volynska-grave_of_Jews_shot-general_view-2.jpg

Кашівка¹⁶⁶

Кашівка — село у Велицькій сільській територіальній громаді Ковельського району.

У 1631 р. місцевість ця під назвою Кашогород була заложена на місці села Подриж Яковом Кошовським, мечником волинської землі, отримало магдебурзьке право і 3 ярмарки річно. До містечка належали тоді такі села: Подриже, Іванівка, Софіївка, Велика Яблонка, Загоровська Довжиця, Копелі, Літогощ, Села ці набуті Кошовським від Миколая Сімашки з Губкова. Цими маєтками рід Кошовських володів 200 літ, будуючи тут костел і палац. В 19 ст. кошівський ключ маєтків перейшов до Ворцлів, а від них до Мошинських (Архів Ю.З.Р., ч. 6, т. I).

У 1906 році містечко Велицької волості Ковельського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 45 верст, від волості 8. Дворів 115, мешканців 669¹⁶⁷.

За переписом в 1911 р. в містечку було 697 жителів, міщанська управа, 3 крамниці, горілчана крамниця і водяний млин (24,000 пуд. річного перемолю).

Єврейська громада¹⁶⁸

У 1897 р. в Кашівці проживало 445 євреїв (42%), 1921 році – 15 євреїв.

Євреї проживали в Кашівці з початку XVII століття до повстання Хмельницького 1648-1649 років. На той час у містечку було п'ять єврейських будинків. У 1787 році в Кашівці проживало 37 євреїв у 16 будинках. До Першої світової війни в містечку працювали три єврейські крамниці – обидві бакалійні та єдина мануфактурна.

У Давид-Містечку проживала хасидська династія, відгалуження династії Кашівків (нині село Кашівка у Волинській області). Засновником династії був рабин Шмуель із Кашівки, його наступником став його син рабин Іехіель Міхл із Кашівки, але ця лінія була нечисленною та майже невідомою на Волині. Другим сином Шмуеля з Кашівки був рабин Зеєв-Вольф Гінзбург, який заснував у середині XIV століття хасидський двір у Давид-Городку. Після Зеєва-Вольфа династію очолили Давид, онук Ізраїль-Йосеф (пом. 1899) та правнук рабин Зеєв-Вольф (пом. 1921). Останній представник цієї династії, Моше-Єгошуа Гінзбург, загинув під час Голокосту.

Втеча від наслідків Першої світової війни значно скоротила популяцію, яка до 1921 року становила лише 15 особин.

У 1941 році село окупували війська Вермахту. У січні 1943 року українська поліція розстріляла в Кашівці 20 євреїв.

¹⁶⁶ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краснзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 491-492. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁶⁷Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

¹⁶⁸ Весь Юго-Западный край / Юго-Западное отделение Российской Экспортной палаты. – Киев, 1913. – 1177 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia

Кисилин, Палац Чапличів.¹⁷⁰

Кисилин — село у Затурцівській сільській громаді Володимирського району.

В 1445-1451 роках великий князь Лев Свидригайло пожалував село Кисилин, з озером на річці Турії, маршалку земському Петру Ланевичу Кирдію Мильському, разом з селами Твердині, Вербаїв та ін. землями в Луцькому повіті¹⁷¹.

1545 року згадується як власність Петра Кирдія Мильського, старости пінського, що утримував дві городні в Луцькому замку а в 1570 р. податок з Кисилина платить вже його син, маршалок господарський, Олізар Кирдій Мильський який одружився з князівною Ганною Гольшанською Дубровицькою. В 1589 році з цього містечка внесено до державної скарбниці 3 флорини 22 гроші шосу, 3 флорини і 2 гроші від городників, 15 флоринів чопового за оренду.

¹⁶⁹ Kisielin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1883. — T. V. — S. 109; Kisielin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1902. — T. XV, cz. 2. — S. 78; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984—1986.— Т1. — С. 495—496. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁷⁰ Завершеного вигляду палац набув у XIX столітті. Це була двоповерхова споруда незвичного для палаців вигляду. Дах вона мала плоский. По центру виділявся ризаліт з центральним входом і двома бічними вікнами. Фасад був оздоблений пілястрами. Над карнизом — ніші з арковим завершенням. Подібний виступ, тільки скромніший, містився на задньому фасаді будівлі. У частині палацу була оранжерея. З неї був вихід на веранду, яку влітку прикрашали квітами. В інших кімнатах — гладко пофарбовані стіни, дубовий паркет і муровані печі з каменями. У найбільшій кімнаті висіла велика люстра. Одна із кімнат використовувалася як архів. Кімнати прикрашали ампірні меблі з червоного дерева, полотна італійських майстрів, кілька портретів родини Олізарів — одних із цілого ряду власників містечка. Тут же був цінний архів Олізарів, перевезений сюди з рафалівського палацу. Біля палацу стояв двоповерховий бічний корпус з кухнею та гостьовими покоями. Навколо росли широкі газони з клумбами, декоративними кущами. Далі був впорядкований парк з річкою Стохід. Палац у Кисилині був зруйнований під час Брусилівського прориву (Брусилівський прорив — наступальна операція Південно-Західного фронту російської армії проти австроугорських і німецьких військ під час Першої світової війни.).

¹⁷¹ Lietuvos Metrika .Knyga № 25.— 1387 — 1546. — Vilnius,1998. — С. 291. URL:http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Litovskaya_Metrika_kn25/e_dzherela_Litovskaya_Metrika_kn25.pdf

Кисилин був родовим гніздом відомої в історії України родини Киселів, і в половині 17 ст. належав до Остафія Киселя, який будучи соціянином заложив тут протестантську святиню, кілька аріяньських шкіл.

У 1638-1640 роках тут відбулися три соцініанські з'їзди, на яких були присутніми до трьох тисяч осіб, серед яких — представники громад не лише зі всіх куточків Речі Посполитої, а й з інших країн.

Переслідування соцініан¹⁷² у 1644-1662 рр. поклали край Кисилинській академії, яка, за наявності навіть елементарних умов для існування, могла б перетворитися в один із найбільших освітніх центрів Східної Європи. Архів кисилинської академії було вивезено аж до Румунії. Там він зараз і знаходиться.

Вчителі та учні початкової школи в Кисилині, 1938 рік.¹⁷³

Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Кисилин увійшов до складу Російської імперії, ставши волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. У 1899 р. у містечку було 180 будинків і 1471 житель, а у

¹⁷² Соцініанство — раціоналістична течія у протестантизмі, яка виникла у Південній Європі під час Реформації та отримала назву від свого засновника, італійця Фаусто Паоло Соціні (1539 — 1604). У своєму вченні соцініани спиралися на те, що джерелом істини треба вважати Біблію, але тільки тоді, коли воно не суперечить розуму; заперечували догмат Трійці й, виходячи з учення антитринітаріїв та визнаючи одну Божу істоту, вважали, що Дух Святий представляв силу Божу, Ісус Христос був людиною (тому соцініан помилково об'єднували з аріанами) з Божим обдаруванням, якому належало Боже шанування. Соцініани зовсім заперечували існування перворідного гріха та взагалі псування моральної природи людини через гріхопадіння перших людей; людину обдаровано свободою волі, якої вона не позбулася й після гріхопадіння.

¹⁷³ URL: <https://web.archive.org/web/20120606175555/http://wolyn.ovh.org/opisy/kisielin-02.html>

1906 р. — 131 будинок і 1556 мешканців¹⁷⁴. За даними краєзнавця Артура Альошина, у Кисилині в останній чверті XIX — на початку XX ст. проживали орієнтовно 300 православних і понад 150 католиків¹⁷⁵, працювали мурована церква, костел, три синагоги¹⁷⁶, гуральня, 15 крамниць і шість ремісників¹⁷⁷. У містечку жили переважно представники трьох національностей: поляки, українці та євреї.

Унаслідок Першої світової війни, розпаду Російської імперії й революційних подій 1917–1921 років західна Волинь у 1921 р. стала Волинським воєводством у складі Польщі. У 1920–1939 рр. містечко Кисилин було адміністративним центром гміни Киселин Горохівського повіту Волинського воєводства.

Після німецько-радянського вторгнення у Польщу у 1939 році Кисилин увійшов до складу Радянського Союзу.

Наприкінці червня 1941 року село окупували солдати 6-ї німецької армії.

Родина Пюдик (сидять зліва направо - Нахман, Бруха, Міндле, Бела, Іцак; стоять зліва направо - Йоне, Йоне, Естер, Песя, Шимшун). 9 членів родини було вбито в Кисилині та один у Луцьку. Кисилин, 1937 р.¹⁷⁸

¹⁷⁴Списокъ населенныхъ мѣстъ Волынской губерніи. Издание Волынскаго губернскаго статистическаго комитета. Житомиръ, Волынская губернская топография, 1906. С. 35. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

¹⁷⁵ Дані за про кількість католиків станом на 1886 р. (лише доросле населення) наведено за: Сокол Василь. Нариси історії містечка-села Кисилин. С. 75.

¹⁷⁶ За іншими даними — одна синагога і два молитовні будинки.

¹⁷⁷ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. С. 495.

¹⁷⁸ Особистий архів Джона Полліка та Сама Стульберга

**Гелен Перел, дівоче прізвище Гая Філлер (у білій блузці)
разом із своєю родиною у м. Кисилін.¹⁸⁰**

У 1784 році в Кисилині проживало 87 євреїв, 1790 році – 136, 1897 році – 873 (98%), 1921 році – 94 євреї (20,5% від загальної чисельності населення).

Точна дата першого єврейського поселення в Кисилині невідома, але їхня громада була підпорядкована громаді Людмира (Володимира-Волинського) у 17 столітті.

З 1897 року рабином у Кисилині був Арон-Зеєв Вульф (1861-?), після нього – Арон-Мордхе Сохачевський.

Під час Першої світової війни Кисилін зазнав значних руйнувань. Документи свідчать про скорочення чисельності єврейського населення з понад 850 осіб у 1897 році до менше 100 осіб у 1921 році. Відомо, що на 1939 рік у селі мешкала щонайменше 61 єврейська родина, тобто загальна чисельність становила декілька сотень осіб. Поруч з євреями в Кисилині мешкали також поляки та українці.

Євреї Кисилина утримували центральну синагогу і два хасидських молитовних будинки. Більшість євреїв працювали дрібними торгівцями та ремісниками. Для підтримки своїх членів у важкі часи громада утримувала касу взаємодопомоги, почасти за рахунок коштів з-за кордону. У Кисилині провадили

¹⁷⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томів. Електронна бібліотека Андрія Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911) — С.489. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_ocr.pdf; KISIELIN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1378-1379. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Кисилін: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 81 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Kysylyn.pdf

¹⁸⁰ Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Гелен Перел. URL: <http://www.protecting-memory.org/de/memorial-sites/kysylyn/>

активну діяльність різні сіоністські групи, які готували євреїв емігрувати до Палестини. Робітничий напрям всередині сіоністського руху набував дедалі більшої популярності, а сіоністська ортодоксальна партія «Мізрахі» мала досить скромну підтримку.

Члени сіоністської організації «Дрор». Кисилин, 1930-ті рр.¹⁸¹

Модернізація суспільного життя не обійшла стороною і єврейську громаду Кисилина, особливо молодих людей, які долучалися до сіоністських молодіжних рухів. У Кисилині, за словами Полін Сал, «діяли три [єврейські політичні] організації. Я належала до сіоністської організації. Мої сестри належали до сіоністської організації. ...“Гехалуц”»¹⁸². Нашою метою було розповісти людям про Ізраїль. На той час це була Палестина. Ми прагнули розповісти людям про Палестину і про те, що історія показувала — цей край належить нам»¹⁸³.

Після німецько-радянського вторгнення у Польщу у 1939 році Кисилин увійшов до складу Радянського Союзу. Нова влада ввела обмеження на вільне

¹⁸¹ Betty Warshawsky oral history (interview code: 10820), 04 Jan 1996 / conducted by USC Shoah Foundation.

¹⁸² «Гехалуц» — молодіжний сіоністський рух, який готував молодь до переселення в Ерец-Ізраїль.

¹⁸³ Pauline Sahl, Interview 10777. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 10 January 1996, 5 Parts (Part 1), English. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/vha10777>

віросповідання, заборонила сіонізм і експропріювала приватну власність та підприємства.

**Батько та дядько Гелен Перел (Хая Філлер)
у Кисилині під час Першої світової війни.¹⁸⁴**

Єврейський цвинтар. Кисилин, 1917 р.¹⁸⁵

Наприкінці червня 1941 року село окупували солдати 6-ї німецької армії. З липня по серпень 1941 року селом керувала німецька військова комендатура

¹⁸⁴ Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Хелен Перел.

¹⁸⁵ Імовірно, цвинтар Кисилина виник у 18 столітті. Він згадується на російських картах середини 19 століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни. Зараз він заріс лісом. URL: http://jewishmag.co.il/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm

(Ортскомендатура). Ортскомендатура призначила старосту села та сформувала український поліцейський підрозділ з місцевого населення.

Після вересня 1941 року влада перейшла до рук німецької цивільної адміністрації. Штандартенфюрера СА Гертера було призначено гебітскомісаром і таким чином призначено відповідальним за цивільну адміністрацію.¹⁸⁶ Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Кисилині низку антиєврейських заходів. Спочатку євреїв зобов'язували носити пов'язки із зіркою Давида, пізніше їх замінили жовтими нашивками на грудях та спині. Їх зобов'язували виконувати примусові роботи, їм забороняли залишати межі села.

19 серпня 1941 року німецькі сили безпеки провели першу акцію в Кисилині. На околиці села, поблизу занедбаного польського (римокатолицького) костюлу, разом із 48 євреями було розстріляно двох українців, яких вважали радянськими активістами (члена КПЗУ, першого голову колгоспу Базюка Костянтина Яковича та бухгалтера колгоспу Козачука Микиту Архиповича).¹⁸⁷

1 листопада 1941 року в селі було створено гетто, оточене колючим дротом. В гетто було заселено євреїв із сіл Озютичів, Холопичів, Твердині та Юхимова.¹⁸⁸

У серпні 1942 року німці розпочали підготовку до ліквідації гетто в Кисилині. За три дні до масового розстрілу німецька та українська поліція оточила гетто. Приблизно в цей час місцевих жителів зобов'язали викопати велику яму розміром приблизно 10 на 10 метрів, що зайняло у них два дні. Деяким євреям вдалося втекти з гетто до посилення охорони, а інші сховалися всередині гетто. За спогадами місцевих жителів, рабин оголосив євреям: «Наш час настав, нас ведуть на вбивство».¹⁸⁹

12 серпня 1942 року¹⁹⁰ німці ліквідували гетто. Євреїв перевезли до місця розстрілу на вантажівках і змусили роздягнутися, а потім спуститися в ями. Усе населення гетто, близько 500 або 550 євреїв, було розстріляно.¹⁹¹ Близько 20 людей змогли втекти напередодні Акції, але поліція невдовзі їх спіймала і також розстріляла.¹⁹²

¹⁸⁶ BA- BL, BDC, SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

¹⁸⁷ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29– 30. – 67 с.; Кисилин // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.411-412.; Кисилин: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 48. – 81 с.

¹⁸⁸ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 31. – 67 с

¹⁸⁹ Яхад-Ін Унум, свідки № 449 і 450, Агнія Чуба (1926 р.н.) і Сергій Романюк (1930 р.н.), 30 березня 2007 р.

¹⁹⁰ Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29. – 67 с. Згідно з іншою версією, гетто було ліквідовано 15–16 серпня 1942 року. Див. ГАРФ, 7021-55-10, с. 15.

¹⁹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 Хроника событий. 1997 г. – С. 66. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; ГАРФ, 7021- 55- 10, С. 15.

¹⁹² Наконечный В. Холокост на Волыни: жертвы и память / В. Наконечный. – Луцк, 2003. – С. 29. – 67 с

Анна Ч. згадує: «Їхній рабин виголосив промову, в якій сказав, що їхній час настав, що так написано... Важко про це говорити, я б хотіла, щоб Бог ніколи більше такого не повторився. Були євреї і навіть українці, які слухали його. Він говорив їхньою мовою. Потім їх посадили у вантажівки. У жінок були білі хустки. Чоловіків я не бачила, тому не знаю, чи їх забрали пізніше, чи раніше за жінок». (Свідок № 449, опитана в Кисилині 30 березня 2007 року).¹⁹³

29 червня 2015 р. поблизу Кисилина було відкрито меморіал пам'яті близько 500 єврейських дітей, жінок і чоловіків із місцевого гетто. Меморіал побудовано у межах проєкту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Після війни місце розстрілу було пусткою й обросло тереном, а потім у колгоспі його перетворили на сільськогосподарське поле. Кисилин, 2015 р.¹⁹⁴

¹⁹³ Execution of Jews in Kysylyn. URL: <http://yahadmap.org/en/#village/kysylyn-kiselin-volyn-ukraine>.151

¹⁹⁴ URL: <http://www.protecting-memory.org/en/topics/dedication-of-the-memorial/>

**Меморіал жертвам Голокосту
(на північний захід від села, у полі). Кисилин, 2019р.¹⁹⁵**

Напис на пам'ятнику: «Тут поховані Базюк Костянтин Якович, Козачук Микита Архипович, 48 громадян єврейської національності, розстріляні німецько-фашистськими загарбниками 19 VIII 1941 року». Кисилин, 2019 рік.¹⁹⁶

¹⁹⁵ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kysylyn_Lokachynsky

¹⁹⁶ URL: <https://cja.huji.ac.il/hmm/browser.php?mode=set&id=55047>

Залізничний вокзал. Ковель, 1910-1920 роки.¹⁹⁸

Ковель — місто, адміністративний центр Ковельської міської громади та Ковельського району.

Історія Ковеля надзвичайно багатогранна. Її торкнулося литовсько-руське управління і панування Речі Посполитої, царсько-російська колонізація і Друга Річ Посполита, сталінська диктатура й гітлерівська окупація, комуністично-радянська система й становлення незалежності України. У міському історичному музеї зберігається та експонується понад три тисячі експонатів з історії міста Ковеля.

24 грудня 1518 року в Бересті, своєю грамотою польський король Сигізмунд I дозволив князю Василю Сангушку утворити з села Ковле місто з наданням йому магдебурзького права. Він також дозволив проводити там два ярмарки щороку — на свято Воздвиження Хреста Господнього та на четвертий день Різдва. У 1536 році Ковель перейшов до королеви Бони. На той час місто мало уже багато населення. Там також знаходилася «Митна комора».

У XVI столітті у Ковелі був кравецький цех, також пекарський, гарбарський, шаповальський, панчошний, м'ясиницький і кушнірський. Завдяки розвитку ремісництва та торгівлі, місто швидко розвинулося.

¹⁹⁷ Kowel // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1883. – T. IV. – S. 516. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/516; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 1. – Вінніпег, 1986. – С. 508-513. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁹⁸URL: <https://fotokresy.pl/Kowel Dworzec kolejowy?f=507213-foto>

Ковель, вул. Луцька. 1917 р.¹⁹⁹

Швидко економічне зростання почалося в другій половині 19 століття. Головним чином це було спричинено будівництвом залізничної колії Брест–Київ через Ковель (1873 р.) та лінії від Ковеля до Любліна, Варшави та Млави (так звана Надвісянська лінія, 1877 р.).

На межі XIX-XX століть Ковель вважався третім за значенням містом Волинського намісництва після Рівного та Житомира. Населення швидко зростало. У 1893 році тут було вже 15 116 жителів, без війська. Православних було 5498, римо-католиків — 3088, іудеїв — 5810, протестантів — 612, інших конфесій — 108. Діяли 4 православні церкви, католицький костел, синагога, 7 єврейських молитовних будинків. Працювало 2 лікарні (одна єврейська), 8 лікарів (крім військових), 2 аптеки. Діяли друкарня та 2 фотоательє.

Цей етап завершився Першою світовою війною, під час якої місто зазнало значних руйнувань. За часів II Речі Посполитої була відбудована. Ковель був адміністративним центром (місцем повіту Волинського воєводства). Тут дислокувалося управління і штаб 27-ї дивізії піхоти Війська Польського.

Уночі з 20 на 21 вересня 1939 року розвідувальний батальйон 45-ї стрілецької дивізії без бою здобув місто, а 2000 польських вояків утекли на захід²⁰⁰.

29 червня 1941 року Ковель був тимчасово окупований німецькими військами. Вулицями міста гітлерівці гнали військовополонених. Всередині колони ковельчани кидали харчі. Більшість конвоїрів на це не звертали уваги, проте окремі з них кричали, погрожували зброєю та стріляли вгору. Полонених

¹⁹⁹URL: https://www.kolekcjonerski.com.pl/p,kowel_luckerstrasse_1917r,1217.html#!prettyPhoto

²⁰⁰В.Бешанов Червоний блицкриг Издатель Быстров Москва, 2006. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=53029&p=95

відводили на територію зруйнованого заводу «Монополь», який був огорожений колючим дротом. Згодом їх перевели на вулицю Брестську, де знаходився концентраційний табір «Штандк» № 301 та в район «Горки». Тут щодня від виснаження й голоду вмирали 150-200 бійців та офіцерів. З жовтня 1941 по 1942 роки було розстріляно 12 тисяч військовополонених.

Солдати дивізії Ваффен-СС «Вікінг». Військовий кореспондент СС Алоїз Яролім після отримання Залізного хреста; Ковель, квітень 1944 р.²⁰¹

Єврейська громада²⁰²

Створення єврейської громади в Ковелі відбулося з наданням їй міських прав Сигізмундом Старим у 1518 р. У 1536 р. Бона, підтверджуючи привілей, зобов'язала євреїв Ковеля брати участь у відновленні міських мурів і мостів. У 1547 році королева встановила фіксований податок, відомий як подворове, який збирався з єврейських домівок (крім дому рабина); він також надавав євреям ті самі права та обов'язки, що й християнське населення. Широкі торгові зв'язки місцевої громади, що сягали аж до татарської фортеці Очаків на Чорному морі, приносили їм відчутні прибутки.

На вимогу мешканців у 1556 році для євреїв було виділено окремі вулиці, зобов'язавши їх викупити там християнські будинки. У 1565 році Сигізмунд II Август віддав Ковель князю Андрію Курбському, який приїхав з Москви. Він почав вимагати гроші з євреїв. У 1569 році його чиновник опечатав синагогу та

²⁰¹URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearto=1944&query=Kowel>

²⁰²Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911) – С.577- 580. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_ocr.pdf; KOWEL Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1388-1391. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Memorial Book of Kowel URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/kovel/kovel.html>; Ковель Електронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/12140/>; Долганов П. Ковель: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 101 с. URL: https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Kowel_internet_V2.pdf

всі єврейські будинки та крамниці, а потім кинув трьох євреїв до тюремної ями; згодом ці беззаконня були скасовані указом короля.

У 1614 році євреї отримали право селитися і володіти будинками в усіх частинах Ковеля. У 1618 р. єврейські кравці та кушніри були підпорядковані християнським ремісничим цехам.

У 1650 році єврейська громада була відбудована на основі старих привілеїв, підтверджених Іваном II Казимиром. У 1651 р. у Ковелі було 20 єврейських будинків, а у 1660 р. збудовано синагогу (згоріла у 1744 р.). Серед ковельських рабинів і голів єшив у 16-17 століттях найвідомішими були Шимшон та Іцхак бен Натан Сапіро та Єгуда, нащадок Єгуди Лівибен Бецалеля.

Єврейське населення Ковеля зросло у XVIII столітті. У 1765 році в Ковелі було 827 євреїв-платників податків. Місто стало центром хасидизму після того, як тут оселився цадик Мордехай з Несухоежа (1752–1800).

Після 1795 р. російська влада обирала підстаросту з євреїв. Пожежа 1857 року знищила майже всі будівлі (зокрема синагоги), але незабаром Ковель відбудували. У 1870-х роках місто почало інтенсивно розвиватися за рахунок будівництва залізничних колій.

Ковель, єврейський ринок. 1910 р.²⁰³

У 1897 році єврейське населення Ковеля налічувало 8521 особу (48% від загальної кількості). До 1914 р. існувало кілька синагог, у тому числі Велика синагога (збудована в 1886–1907 рр.), вісім хасидських молитовних будинків різних конфесій, розгалужена мережа благодійних закладів, духовних і світських шкіл, похоронне товариство (з XVI ст.), цвинтар (надгробки 1550 р.).

²⁰³URL: <https://kresy.org.pl/9555318,foto.html?idEntity=7836076>

У 1921 році в Ковелі проживало близько 13 тис. осіб, євреї (61,2% населення). Вони працювали переважно в легкій промисловості, на пивоварних і шкіряних заводах, будівельних, ремісничих майстернях. Вони займалися оптовою та роздрібною торгівлею. Міська рада наполовину складалася з євреїв.

У 20 столітті політичне життя вирує. В 1894 р. заснована група «Ховевей-Ціон». У 1904 р. Бунд розгорнув широку пропагандистську і організаційну роботу. У 1919–1939 роках у місті посилювався сіоністський рух.

Організація «Тарбут» сприяла зміцненню національної свідомості. У міжвоєнний період тут працювали дитячий садок, дві початкові та неповна середня школа (з 1921 р.). У 1923 році ОРТ (Товариство сприяння професійній і сільськогосподарській праці серед євреїв) відкрило професійну школу. Вагомий внесок у культурне життя єврейської громади зробили три публічні бібліотеки, драматичний гурток, клуб І. Л. Перетца. Виходили тижневики на їдиш: «Kowlersztime» (1927–1939) та «Unzerleben» (1936–1939). Діяли спортивні клуби: «Маккабі», «Бар-Кохба», «Кадіма».

Учні школи Тарбут у Ковелі, 1938 р.²⁰⁴

У 1939 році єврейське населення Ковеля налічувало приблизно 17 тисяч осіб (євреїв бл. 50% від загальної кількості). Після того, як у вересні 1939 року східна Польща опинилася під радянською окупацією, будь-яке організоване єврейське суспільне життя припинилося. У школах і дитячих садках їврит замінили на їдиш як мову навчання.

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. для більшості євреїв став несподіванкою. Завдяки тому, що Ковель являв собою потужний транспортний вузол із залізничним сполученням, була змога евакуювати з міста

²⁰⁴ Світлинку надано Міною Орен із сімейного архіву - проект «Польське коріння в Ізраїлі»/Музей POLIN URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/111157>

цивільне населення напередодні вступу німецької армії. Однак Ковель розташовувався надто близько до кордону, й солдати вермахту зайняли його вже в перший тиждень війни. Тому в цивільного населення було дуже мало часу на збори, а в радянської влади — для організації належної евакуації. За оцінкою Шмуеля Спектора, лише близько 230 євреїв (тобто близько півтора відсотки загальної чисельності єврейської громади) залишили Ковель напередодні його окупації німцями²⁰⁵. У сусідніх населених пунктах чисельність евакуйованих часто була ще меншою. Треба зазначити, що евакуаційний транспорт надавали передусім радянським активістам.

27 червня 1941 р. місто зайняли частини вермахту, і до вересня воно перебувало під владою військової адміністрації. У Ковелі одразу ж розмістилися один із керівників батальйону Ваффен СС «zbV» (zur besonderen Verwendung — «для спеціального використання») оберштурмфюрер СС Ервін Гай (перебував у місті впродовж двох тижнів у липні 1941 р.) та штаб і третя рота 314-го батальйону поліції порядку під командуванням майора поліції Вернера Дресслера. Саме ці підрозділи, рухаючись за лінією фронту, мали завдання «очищувати» тиліві зони від «ворожих елементів», зокрема комуністичних функціонерів.

Нацистська пропаганда ставила знак рівності між радянською владою та євреями, тому айнзацгрупи й поліцейські підрозділи німців у липні — серпні 1941 р. розпочали масові вбивства єврейських чоловіків у західній Волині, поступово переходячи від розстрілів чоловічого населення 14–60 років до вбивства всіх євреїв, зокрема жінок, дітей і чоловіків похилого віку.

Для організованої експлуатації праці та визиску окупаційна влада наказала єврейській громаді створити орган самоуправління — юденрат (єврейську раду) та єврейську поліцію. Персональний склад юденрату затверджувала військова комендатура: «У цю комісію, — згадувала Дора Гудіс, — були обрані: Вілик Померанец²⁰⁶ (голова комісії), Шломо Мендель, Іцик Буксер, Мойше Перель, Борис Левін, Юда Фарід. Секретарем була обрана Анна Лернер»²⁰⁷.

Службовці юденрату були змушені виконувати чимало принизливих розпоряджень окупаційної влади: складати списки євреїв для відправлення на примусові роботи (деякі з яких були рівнозначні загибелі), збирати контрибуції грошима та цінними металами, дбати про те, щоб усі євреї носили відповідні знаки на одязі тощо. Нацистська влада також зобов'язала євреїв Ковеля позначити свої будинки жовтим знаком.

Юденрату підпорядковувалася єврейська поліція, створена з-поміж бранців гетто. Її повноваження не поширювалися поза межі гетто, і співробітникам не дозволяли мати будь-яку зброю, окрім дерев'яних палиць і кийків.

²⁰⁵Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. P. 53.

²⁰⁶Імовірно йдеться про голову юденрату Вольфа Померанца.

²⁰⁷Дора Руфа Гудіс. Вступ німців у місто (з вуст свідка). Переклад українською. Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehilaten ushe-alaa le hahava-koret [Ковель: Свідчення та меморіальна книга про нашу знищену громаду. Мовою іврит] / ed. Eliezer Leoni-Zopperfin. Tel Aviv, 1957. С. 430. Англійський переклад меморіальної книги Ковеля доступний онлайн: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kovell/kovell.html>

Члени Hashomer Hatzair. Ковель, 1929 р.²⁰⁸

Стенлі Даніца – загинула під час Голокосту в Ковелі.

21 травня 1942 року німці створили два гетто. У першому, на так званому П'яску, для 8 тисяч працездатних людей та членів їхніх родин. У другому, створеному на передмісті, на вул. Бжеська, було розміщено приблизно 6 тис. євреїв, зарахованих до «халявщиків та інвалідів». 2-4 липня 1942 року в'язнів другого гетто вивезли за межі міста, до Бахова, а потім знищили. 19 серпня 1942 року німці почали ліквідацію першого гетто. Частина євреїв намагалася втекти до лісу, але більшість була вбита. Останні мешканці гетто Ковеля були знищені 6 жовтня 1942 року.

6 липня 1944 року радянські війська звільнили Ковель. У місто повернулося всього близько 40 євреїв. У 1970 році в Ковелі жило близько 250 євреїв (50 сімей). Відповідно до Всеукраїнського перепису

населення 2001 року євреїв у місті немає.

²⁰⁸Світліну подарувала ЄгудітМейрі, уроджена Кепінська-Кафрі, в рамках проекту «Польське коріння в Ізраїлі». URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/86444?ref=art&nid=137519>

Покарання злочинців

Еріх Касснер

Долі співучасників політики Голокосту в Ковелі склалися по-різному. Відповідальний за вбивство євреїв у гебіті Ковель **Еріх Касснер** у грудні 1949 р. повернувся до дружини, яка мешкала в Штальфьордені, округ Клоппенбург. Вона працювала бухгалтеркою будівельної компанії й допомогла чоловікові влаштуватися на посаду будівельного підрядника. Лише через багато років, 16 лютого 1963 р. його заарештували за підозрою в співучасті в реалізації нацистських злочинів²⁰⁹. Регіональний суд м. Ольденбург засудив його до довічного ув'язнення.

Фріц Мантей керував загоном ковельського шуцманшафту до кінця березня 1943 р. У ніч на 23 березня його підрозділ дезертирував зі служби і перейшов до лав УПА. На межі 1943 і 1944 рр., коли Мантей супроводжував транспорт до Німеччини, у нього стався напад апендициту. Після операції він деякий час перебував на лікарняному. Зрештою його відправили на роботу до поліцейського офісу в Луккенвальде. Там Мантей і потрапив до радянського табору для інтернованих. У 1945 р. він утік із табору й переховувався в знайомих. У 1949 р. Мантей прибув до м. Нінбург під британською зоною окупації і влаштувався на роботу до англійської контори. Із 1958 р. отримував поліцейську пенсію. Мантея заарештували 6 вересня 1963 р.²¹⁰ Він став фігурантом того самого судового процесу, що й Еріх Касснер. Як і останній, Мантей був засуджений регіональним судом Ольденбурга до пожиттєвого ув'язнення.

Ервін Грей, один із керівників айнзацгрупи, яка дислокувалася в Ковелі в липні — серпні 1941 р., був також засуджений, але до значно м'якшого терміну — восьми з половиною років позбавлення волі. Суд відбувся у 1967 р. у м. Дармштадт²¹¹.

Філіппа Раппа, який відповідав за координацію роботи постів жандармерії й реалізацію низки розстрільних акцій на території Ковельського району й у м. Ковель, так ніколи й не притягнули до відповідальності. Про його повоєнну долю нічого не відомо. Не було покарано й більшість службовців СД, які брали участь у ліквідації обох ковельських гетто. Прикметно, що кримінального переслідування також ніколи не зазнавав і керівник СС та поліції в усій

²⁰⁹Justizund NS-Verbrechen BD. XLV. S. 691–693. URL: <http://surl.li/mdafd>

²¹⁰Ibid. S. 691–693.

²¹¹EncyclopediaofCampsandGhettos, 1933–1945. P. 1390.

генеральній окрузі «Волинь — Поділля» Вальдемар Ваппенханс. Він був відповідальний за загальну координацію ліквідації усіх 75 гетто, які було створено на території цієї адміністративної одиниці, зокрема двох ковельських гетто. У 1949 р. його лише піддали процедурі «денацифікації» у м. Білефельд, видали нові документи на його ж ім'я і дозволили спокійно жити до смерті в 1967 р.²¹²

Значно більшу кількість покарань призначили радянські суди для тих співучасників убивств євреїв, які служили в міській управі та ковельському шутцманшафті. Радянську владу особливо цікавило покарання «колаборантів» і членів ОУН і УПА. Якщо серед них траплялися ті, хто допомагав євреям, — радянські каральні органи не надто зважали на це й все одно присуджували цим людям суворі вироки. Голова міської управи Ковеля **Микола Пирогов** ніколи не був притягнутий до відповідальності. Він емігрував за кордон і оселився в Австралії, в місті Мельбурні. Втім, було суворо покарано одного з його співробітників — **Олександра Лисневича**. Він працював у ковельській міській управі на посаді начальника земельно-господарського відділу, відповідав за націоналізацію і подальший продаж майна вбитих жертв Голокосту. Лисневича затримали 16 квітня 1944 р. Військовий трибунал військ НКВС Волинської області засудив його 14 жовтня 1944 р. за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна²¹³. Лисневича звинувачували в колабораціонізмі і участі у примусовій мобілізації населення на роботи до Райху. В обґрунтуванні вироку також згадано про конфіскації і продаж речей убитих євреїв.

Коменданта ковельської допоміжної поліції **Василя Оксюка** заарештували 12 травня 1944 р. Вироком Військового трибуналу військ НКВС Волинської області від 10 жовтня 1944 р. його засудили за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна²¹⁴. Службовців поліції **Василя Лапчука** і **Петра Білогруда** заарештували 11 травня 1944 р. й засудили до виправно-трудових робіт терміном на 20 років із подальшим позбавленням прав на 5 років без конфіскації майна²¹⁵. В обвинувальних вироках для всіх трьох ішлося зокрема і про їхню участь у вбивстві євреїв: вони охороняли місця, де утримували і розстрілювали євреїв, конвоювали жертв до місць вбивств і ретельно виконували свої обов'язки із виявлення втікачів.

Поліцейського ковельського шутцманшафту **Каленика Сагаль** затримали 22 жовтня 1946 р. й вироком військового трибуналу військ МВС Волинської області від 18 грудня 1946 р. на підставі статті 54-1а Кримінального кодексу УРСР засудили до заслання на каторжні роботи терміном на 20 років із конфіскацією майна та позбавленням прав у подальші 5 років після відбування вироку²¹⁶. В обґрунтуванні вироку було зазначено, окрім іншого, що Сагаль

²¹² Wolfe Frank. The Undercover Nazi Hunter: Exposing Subterfuge and Unmasking Evil in Post-War Germany. Barnsley : Frontline Books, 2019.

²¹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 1521. Арк. 87.

²¹⁴ Там само. Спр. 67773. Арк. 78.

²¹⁵ Там само. Спр. 20061. Арк. 347.

²¹⁶ Там само. Спр. 14040. Арк. 69.

конвоював євреїв до місця вбивства біля с. Бахів і виконував обов'язки з виявлення євреїв, які переховувалися у християнських сусідів, зокрема побив прикладом українця на прізвище Головач за допомогу євреям.

Поліцейського ковельського шуцманшафту **Сергія Лещука** заарештували 3 лютого 1951 р. представники управління МДБ Ярославської області, де він у той час проживав. Його засудили до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавленням прав у подальші 5 років після відбуття вироку. В обґрунтуванні судового вироку багато згадок про участь Лещука в конвоюванні євреїв до місць розстрілу, охороні периметра й території ковельського гетто²¹⁷. Вироки також отримала низка інших службовців ковельського шуцманшафту.

Меморіал на Бахівській горі, де загинуло 8000 євреїв.²¹⁸

²¹⁷ Там само. Спр. № 17859. Арк. 309–311, 367.

²¹⁸ 30 червня 2015 р. поблизу с. Бахів було відкрито меморіал пам'яті убитих єврейських дітей, жінок і чоловіків із двох гетто в Ковелі. Меморіал побудовано у межах проєкту «Захистимо пам'ять» із коштів Міністерства закордонних справ Німеччини. Бахів, 2015 р.

Колки, площа Пільсудського. 1935 р.²²⁰

Колки — селище Луцького району. Центр селищної громади.

Перед появою назви «Колки» містечко називалося «Романів» на честь князя Романа Мстиславича. Неподалік містечка був розташований замок Романа, який не зберігся до наших днів.

Одну з перших згадок про це селище знаходимо у фундушевому записі князя Луцького і Володимирського Любарта Гедиміновича під 1322 р.: «поехати гостинцомъ, который идетъ до Колковъ»²²¹. Без сумніву, це один із старожитніх населених пунктів Волині, на що вказують залишки давньоруського городища Х—ХІІ ст.

В 1870 р. в Колках було 417 домів і 1370 жителів (з них 60% євреїв), церква, костюль, 3 єврейські молитовні доми, бровар і гуральня, 43 крамниці, 45 ремісників. За переписом місцевих міщан містечко Колки називалося колись

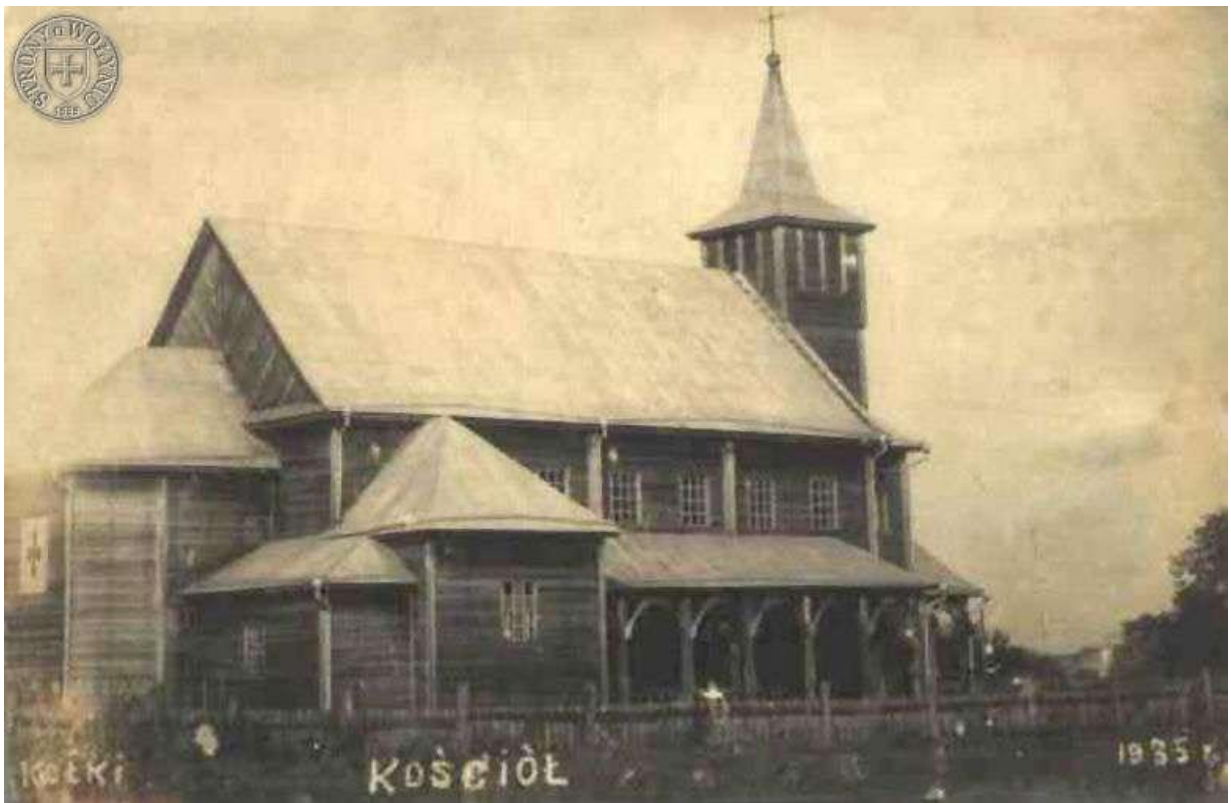
²¹⁹ Kołki, nad Styrem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s. 273. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/273; Kołki, nad Styrem, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 103. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/103; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 520-521. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <http://cieplowizja.pl/brozbar/slovníki-przewodniki/przewodnik-wolyn/004.htm>

²²⁰ URL: <https://www.facebook.com/search/top?q=ko%C5%82ki>

²²¹ Князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку — 8 грудня 1322 р. // Грамоти ХІV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пешак — К., 1974. — С. 9- 41. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb02.htm>

Романовим. По великій пожежі, яка знищила зовсім це місто, залишилися тут тільки обгорілі кілки від плотів. Від того часу новозасноване поселення почали зватися Колками. В 16-17 століттях було це містечко багате, в якому населення цілого Полісся купувало сіль, яку люди привозили з т. зв. «жуп руських» (в Галичині). За переписом 1911 р. в Колках проживало 4411 жителів, був там мировий посередник, міщанська управа, пошта, телеграф, земська поштова станція, акцизний уряд, суд, земська лічниця, єврейський притулок, аптека, 2 бібліотеки, горілчана крамниця, 3 лікарів, 1 дантист, 2 книгарні, медоситня, фотограф, судовий оборонець і волосне правління. В містечку відбувалися 4 ярмарки річно.

У 1929 р. на Колки поширені правила міської забудови²²².

Колки, костел. 1935 р

26-28 жовтня 1939 року у Львові відбулися Народні Збори Західної України, які проголосували за входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Від Колків депутатом до Народних зборів був Мізюк А. І. 27 листопада 1939 року утворено Волинську область, у якій 17 січня 1940 р. створили тридцять районів, серед них Колківський. У березні тут організовано МТС, райпромкомбінат, були націоналізовані крамниці і склади. Замість приватних торговельних пунктів відкрито державні магазини з порожніми полицями. В цей же час багато заможних господарів Колківського

²²² Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

району було вивезено до Сибіру. Всі громадські організації і партії були заборонені.

8 липня 1941 року німці окупували селище Колки. Військові довго у Колках не затрималися, залишивши двох німців для наведення порядку. А в окупаційній поліції служило понад 27 чоловік. Саме спираючись на цих людей, націонал-соціалісти розстріляли в урочищі Горки понад 600 громадян. В Колках було спалено більше 300 будинків, 26 осіб вивезли до Німеччини, розстріляно до 1 тис. 500 осіб єврейського населення.

Колки, вулиця Міцкевича. 1935 р.

Та найяскравішою сторінкою в історії містечка є період з квітня по листопад 1943 року. Півроку у глибокому німецькому тилу Колки були тимчасовою столицею, центром Повстанської-Республіки ОУН-УПА. Ось що розповідають свідки тих подій Леонід Мартинюк, Костянтин Градиський: *"Навесні 1943 року, а точніше на Великдень, повстанці визволили Колки і навколишні села від гітлерівців, знищили німецьку управлінську адміністрацію і захопили багато трофеїв. Під вечір біля церкви відбувся багатолюдний мітинг. Повстанці оголосили свою програму боротьби проти нацистів і комуністів під кличем — «Волю народам — волю людині». На цьому мітингу повідомили що забрані у німців зерно і худоба повертаються селянам без ніякого викупу, пропонувалося негайно приступити до обробітку землі. Тоді ж заснували міську управу. Головою обрали «Гонту» з Ківерців, а секретарем призначили Тамару Калуш з Колків, відкрили дві пекарні, їдальню для повстанців і млин для всіх жителів. Сушили сухарі для всіх вояків, що стояли у лісах, а це майже 100 км із заходу на схід. Трохи пізніше налагодили роботу швейної майстерні. Працювали чоботарня, зброярня. Серед повстанців знайшлися спеціалісти і швидко*

налагодили місцеву електростанцію, відновили роботу друкарні. Тут виходила газета «Голос Нації», різні листівки, відозви, а до початку нового навчального року Колківська адміністрація випустила свій буквар і провела учительську конференцію. У місцевих церквах Божу, службу відправляли лише українською мовою. На тому місці, де нині лісгоспзаг, була військова лікарня і школа санітарів, на Руді готували молодих командирів, мінерів, артилеристів і розвідників. Колки готувалися до загального антинімецького повстання у тилу. Ця ніким не визнана республіка не відгороджувала своїх володінь колючим дротом, та і німці, і червоні партизани воліли краще обійти їхню територію стороною. Вісті про цю республіку поширилися від Львова до Мінська, у багатьох місцях почали виникати подібні самостійні округи.

Родина Аврума Байхмана. Аврум був вбитий під час Шоа. Місце загибелі: Колки.²²³

103

Єврейська громада²²⁴

В середині XVI століття в Колках проживала невідома кількість євреїв. Можна припустити, що організована єврейська громада сформувалася вже наприкінці того століття, коли містечко стало містом.

На початку епохи польського панування повернулася приблизно третина євреїв, а загальна кількість населення зменшилася наполовину. Цей населений пункт мав статус міської ради. Колківські євреї займалися лісовим промислом, хутром, сільськогосподарською продукцією, а також дрібним підприємництвом і промислами. Цю господарську діяльність підтримували Народний банк і Благодійний фонд.

²²³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14717620>

²²⁴ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан — Ладенбург (1911), — С.661. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; KOLKI Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933—1945. Vol. II. Part B. P. 1384-1385. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Холокост на території СССР: Енциклопедія, Moskwa 2009, ISBN 978-5-8243-1296-6, s. 437; “Kolki” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00166.html

У 19 столітті кількість єврейського населення Колків зростає. Заробляли на існування закупівлею та вивезенням грибів, сушених лісових ягід та горіхів. Одні займалися дрібною торгівлею, а інші ремеслом. Працювали 2 млини, лісопилка, 99 крамниць.

У Колках було чотири синагоги різного хасидського спрямування, зокрема Тріска, Степана та ін. Рабин Єгошуа Глейзер і рабин Єгошуа Гіммельфарб служили в рабинаті з 1890-х років. Колківців знали на всю Волинь. Особливо відомим було ім'я ребе Пессі Шніцера (Колкера).

До 1927 р. у Колках існувала єврейська школа Тарбут. У Колках було чотири бібліотеки. Дві називалися Тарбут (для дорослих і дітей), один називалася Ю. Л. Перетц і була під егідою Бунду і Поале Ціону. При цих бібліотеках діяли драматичні гуртки. Під їх егідою відбувалися літературні вечори, лекції та інші подібні заходи. У 1925 році в Колках був заснований кібуц.

На кінець 1937 року в селі проживало 860 євреїв.

Німці увійшли в Колки 3 липня 1942 р. У липні-серпні 1941 р. село контролювала німецька військова комендатура (Ortskommandantur), а у вересні 1941 р. владу в регіоні взяла німецька цивільна адміністрація. Колки стали районним центром у Gebiet Luzk, у Генеральному комісаріаті Волинь і Подолія. Гебітскомісаром у Луцьку був Regierungsassessor Lindner.²²⁵

У Колках було створено такі організації: українську районну управу та українську поліцію, підпорядковану німецькому жандармському посту, який складався з кількох німецьких жандармів. Начальником української поліції був Д. Сачковський.²²⁶

Влітку та восени 1941 р. німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів: у селі було створено Єврейську раду (юденрат) у складі п'яти осіб, яка використовувалася німецькою владою для віддання наказів єврейському населенню; євреям було наказано носити помітні знаки розрізнення у вигляді зірки Давида (після вересня 1941 р. у формі жовтого кола); євреї повинні були здати все золото і цінності; їх примушували до примусової праці без оплати; і їм було заборонено залишати село.

Влітку 1941 року місцева українська міліція провела акцію, під час якої близько 50 єврейських молодих людей із Колок було вивезено нібито на роботу, але потім розстріляно за селом.

У жовтні 1941 року німецька влада створила в селі відкрите (неогороджене) гетто. У ньому утримувалося понад 2000 євреїв, не лише місцевих жителів, а й євреїв-біженців з Польщі та євреїв, привезених із довколишніх сіл. Семен Менюк, якого перевели з Комарова в Колківське гетто, згадує, що він міг взяти з собою лише 4,5 кілограми (10 фунтів) майна, а по приїзді в Колки людям давали лише годину, щоб знайти нове місце. Раціон у гетто складав лише 100 грамів (3,5 унції) хліба на день, і навіть це припинилося через пару тижнів. Потім ув'язненим доводилося обмінюватися одягом з місцевими жителями, щоб отримати щось поїсти. Перенаселені житлові приміщення (у кожній кімнаті проживало по шість

²²⁵ BA- BL, BDC, SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

²²⁶ USHMM, RG- 50.030*0159, Oral History with Semyon Menyuk, October 25, 1990, p. 5. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504653>

сімей) і антисанітарія спричинили поширення інфекційних захворювань у гетто, що призвело до високого рівня смертності²²⁷.

Наприкінці липня 1942 року загін поліції безпеки/СД з Луцька за підтримки німецької жандармерії та місцевої української поліції ліквідував гетто, розстрілявши більшість його в'язнів. До місця поховання євреїв везли на вантажівках. Масовий розстріл відбувся за 6 кілометрів (3,7 милі) на захід від села вздовж річки Стир, у місці під назвою Білі Берега²²⁸.

Семен Менюк і його батько пережили цю бійню, оскільки їх залишили живими, щоб допомогти розібрати майно, що залишилося в гетто. Декільком євреям також вдалося сховатися та уникнути ліквідації. Однак деякі з цих євреїв невдовзі повернулися до гетто, оскільки вони не могли поодиноці вижити в лісах.

Через кілька тижнів після першої Акції есесівці за допомогою української поліції вчинили другу різанину, під час якої було вбито понад 100 євреїв.

Згідно зі звітом радянської надзвичайної державної комісії (ЧГК), окупанти та їхні спільники вбили близько 2000 євреїв у Колках²²⁹.

Петро К., 1927 р.н.: *«Євреїв везли на вантажівках на розстріл. Коли я з братом пас корів, ми побачили, що колона проїжджала в напрямку лісу. В колоні було не менше десяти вантажівок і всі вони були повні євреїв. Вантажівки рухалися повільно. Євреїв охороняли німці та поліцаї. В якийсь момент ми побачили, як євреї кидають німцям в очі пісок і інші євреї почали тікати. Я припускаю, що вони хотіли втекти, але німці відразу ж почали в них стріляти і всіх їх перебили»*²³⁰.

Місце розстрілу, розташоване в лісі, де було вбито близько 2000 євреїв.²³¹

²²⁷ USHMM, RG- 50.030*0159, pp. 4– 5.

²²⁸ DAVO, R2- 1- 196, pp. 218a– 218b, Report to the Generalkommissar Wolhynien u. Podolien on gasoline supplies for the “special treatment” of Jews in the Gebiet Luzk, August 27, 1942, which notes that the “special treatment” of the Jews in the Rayons of Kolki, Zuman, and Olyka was conducted from July 26 to 29, 1942. Other sources also give late August as the date of the ghetto liquidation.

²²⁹ GARF, 7021- 55- 5, p. 7.

²³⁰ Execution of Jews in Kolky. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kolky-kolki-volyn-ukraine.124>

²³¹ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kolky-kolki-volyn-ukraine.124>

Жителі села Коритниця. 1930-1939 рр.²³³

Коритниця — село в Устилузькій міській територіальній громаді Володимирського району.

Згідно з дослідженнями професора Олександра Цинкаловського, перша згадка про Коритницю значилася у «Ревізії володимирського замку»: «В 1570 році Коритниця належала до Байцера, який в 1577 році платив від 10 домів на дворищах, 7 город, а в 1583 році платив податок вже з 25 ланів, 11 димів, 22 город, 3 комірників, 1 боярина».

У 1771 році село належало родині люблінського каштеляна Дидяньського, у 1870 році налічувало 74 домів, 648 мешканців, з них 40 відсотків були євреями. Тут діяло дві церкви, костел, синагога, молитовний дім, чотири магазини, вісім ремісників. Парафіяльний костел Святого Антонія, зведений у 1864 році, належав до володимирського деканату.

За переписом 1911 року, це вже коли Волинь опинилась у складі російської імперії, у Коритниці було волосне управління, міщанська управа, поштова

²³² Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 539. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 9. Иудан (1911), — С.757. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Весь Юго-Западный край / Юго-Западное отделение Российской Экспортной палаты. — Киев, 1913. — 1177 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia

²³³ URL: <https://kresy.org.pl/11495658,foto.html?idEntity=10661409>

станція, фельдшерський пункт, п'ять крамниць, кредиторське товариство та щомісяця відбувалися ярмарки.

Після Ризького миру Волинь відходить до Польщі. У Коритниці до 1939 року діє гміна. До її складу входять 28 населених пунктів: Голендри, Грайовка, Семенувка, Паридуби Коритницькі, Едварполе, Кладнів, Корчунек, Пузів, Ішів, Мосир, Солтиси, Карольовка та інші.

Євреї проживали в Коритниці з XVI століття. У 1628 році в Коритниці існувала синагога. У 1784 році в Коритниці проживало 77 євреїв, 1847 р. – 384, 1870 р. – 260 (40,1%), 1921 р. – 279 (78,6%), 1931 році – 350 євреїв.

Про Коритницю як містечко пише у своїй книзі «Володимир єврейський» Володимир Музиченко: «25 травня 1942 року єврейське населення містечка було повністю знищене нацистами за участі місцевих поліцаїв». Як розповіла автору Парасковія Добринюк, євреї жили в Коритниці в центрі села і переважно торгували. Один з них крамарював кіньми, мав січкарню. Було два магазини: один продуктовий, у другому продавали різні речі для побуту. Євреї тримали аптеку. Коли прийшли німці, розпочалися погроми. У двох місцях убивали євреїв. Одне – біля ДЗОТа, що зліва від дороги на Кладнів, а друге – десь в полі.²³⁴

У центрі Коритниці не зашилося й сліду від євреїв. місце, де був їхній цвинтар – нині це невеликий видолинок, зарослий бур'янами. Коритнівці тут не будувалися ніколи. Після запитання, куди зникли мацеві з кладовища, виникала тягуча пауза, після якої люди лише знизували плечима... І лише 94-річна Ніна Дубицька, пильно глянувши в очі, скаже: «Корівники бували з них».²³⁵

Молодь з Коритниці, 1930-ті роки.²³⁶

²³⁴ Володимир Музиченко. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с. ISBN 9789663616582

²³⁵ Колоскова Ярослава Коритниця: від гміни до села дерев'яних будинків URL: <https://slovopravdy.com.ua/korytnytsya-vid-gminy-do-sela-derev-yanyh-budynkiv/>

²³⁶ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/korytnica/1.html>

Коршовець²³⁷

Коршовець — село у Луцькому районі. Коршовець заснований у XVI ст. У 16-18 століттях — у складі Речі Посполитої. З 1795 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століття — у Луцькому повіті Волинської губернії.

У 1919-1939 рр. — у складі Польщі, у 1939-1991 рр. — УРСР.

Вперше село Коршовець згадано в документі від 1526 року, коли Луцький єпископ Кирило самоправно обміняв з князем Чорторийським село Дем'янів на Коршовець, а обмін затвердила королівська грамота. Також Коршовець згадується у документах 1561 року. Тоді село належало до церкви, яку побудував єпископ Феодосій Гулевич — дід відомої української діячки Галшки Гулевичівни. Пізніше власниками села документи називають луцького купця і лихваря Хазко Есмановича, луцького протопопа Дем'яна Дмитрієвського, ксьондзів Луцького домініканського монастиря. На початку XX ст. землями в селі володів поміщик Нестроєв.

Галшка Гулевичівна

Існує декілька версій стосовно походження назви села Коршовець. Одна із легенд повідомляє, що навколо південно-східної частини Луцька були мішані ліси, густі верболози, кущі. Згодом, люди, у пошуках родючої землі, почали викорчовувати ці зарослі і вивозили землю від кореневищ — корчилищ. Звільнена територія отримала назву корчилища (коршивища) та згодом з'явилася назва Коршивець.

За іншою легендою — тут в давнину була корчма, яку тримали євреї. Купці, які їхали ярмаркувати в Торговицю, тут зупинялись перепочити, а назву села пов'язували зі словом «корчма» — Корчовець, Коршовець.

²³⁷Korszewiec, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol — Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 129. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/129; Mychajło Dowbyszczenko Na rozdrożu religijnego wyboru: dramat rodziny Hulewiczów. Hulewiczowie w religijnych ruchach końca XVI — pierwszej połowy XVII w. URL: <https://gulevich.net/statiy.files/Gulevichi.htm>; Довбищенко М. Гулевичі у суспільно-релігійному житті Православної Церкви в кінці XVI — середині XVII ст. / Михайло Довбищенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія українознавство. — 2007. — Вип. 11. — С. 9-13. URL: <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/>; Russian Jewish encyclopedia

У 1910 році в селі проживало 68 євреїв. У 19 столітті євреям належав млин, шкіряна майстерня, 2 крамниці.

Влітку 1941 року Коршовець окупували війська Вермахту. У 1941 році євреїв відправили в Торчин і там розстріляли.

Праведники²³⁸

Незадовго до Акції в гетто, в серпні 1942 року, Людвік Фіковський, його дружина Соня та її сестра Ліза Злотак звернулися до знайомих Яна та Марії Островських у надії, що ті їх сховають. Островські, власники ферми в селі Коршовець, прийняли трьох втікачів і сховали їх на горищі в одній із господарських будівель. Трьох втікачів уночі завели до хати, щоб вони помилися та зігрілися. Через деякий час на ферму також прибули шість членів сімей Кашкіт і Розенфельд, а оскільки серед них було двоє маленьких дітей, Островський із дружиною вирішили сховати їх у хаті, щоб діти не страждали від холоду. Незважаючи на небезпеку для життя, Островські ставилися до дев'ятьох втікачів з доброю відданістю, ніколи не вимагаючи й не отримуючи нічого натомість. Троє втікачів, що залишилися, вижили до свого звільнення в лютому 1944 року. Після війни Фіковські емігрували до Ізраїлю, Злотак емігрував до Сполучених Штатів, а Ян і Марія Островські переїхали до території в межах нових польських кордонів. 16 квітня 1992 року Яд Вашем визнав Марію Островську та її чоловіка Яна Островського Праведниками народів світу.

Пам'ятник на братській могилі жертв Шоа у Торчині, 2019.²³⁹

²³⁸Ostrowski Jan & Ostrowska Maria (Glowacz) URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035140>

²³⁹ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=15864&f=location>

Церква Успіння Пр. Богородиці XVIII ст. Лишнівка, 1916 р.²⁴¹

Лишнівка — село у Прилісненській сільській громаді Камінь-Каширського району.

У письмових джерелах Лишнівка як містечко згадується 1629 року, коли у Речі Посполитій складався подимний реєстр всіх податкоплатників держави, своєрідний перепис населення. Власниками містечка виступали володимирський староста Габріель Стемповський та шляхтич Ян Непокойчиський.

З XVII до 1840 року Лишнівка згадується у джерелах як містечко, що входило до складу Луцького повіту, і називалося Лишня.

У 1870 році у ньому мешкало 353 жителі, серед них – 28 євреїв. Діяли у Лишнівцях православна церква, євангелістична церква, єврейська синагога.

²⁴⁰ Liszniówka, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 237. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/237; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 19. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Златогорський О. З історії Лишнівки Маневицького району: Збірник наукових праць / Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції смт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004. / Златогорський О., Охріменко Г., Охріменко В., Пальоха О. — Луцьк: [б. в.], 2004. — С. 146–148. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4607/1/15.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. / Ред. Тронько Т. Т. — К.: Гол. ред. Укр. радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. — Т. 2. Волинська обл. — 746 с. Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

²⁴¹ URL: <http://decerkva.org.ua/vol/lyshnivka.html>

За часів Другої Польської Республіки Лишнівка належала до сільської гміни Грудек (пізніше перетвореної на гміну Маневичі), і в 1921 році там проживало 624 особи²⁴².

У 1897 році в Лишнівцях проживало 292 євреї (21,5% від загальної чисельності населення). У 1867 році в Лишнівцях діяла синагога. З 1884 року рабином був Яків Каценеленсон (1857–?).

Основним заняттям євреїв була торгівля. У 1913 році євреям належали всі 9 крамниць у містечку (7 продуктових, галантерейний та шкіряний).

Влітку 1941 року війська Вермахту окупували містечко. У 1942 році євреїв депортували до Маневичів, а у вересні 1942 року розстріляли разом з місцевими євреями.

Лишнівка, мацеви на єврейському цвинтарі. 2019 р.²⁴³

²⁴² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/page/32/mode/2up

²⁴³ Точна дата заснування цвинтаря неясна. Він згадується на російських картах 1880-х років. Цвинтар був пошкоджений після Другої світової війни. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lyshnivka-jewish-cemetery/>

Праведники

Каспрук Віра, Гнатюк Ісаак проживали у селі Лишнівка. Коли Німеччина напала на Радянський Союз, Гнатюк служив у Червоній Армії. Невдовзі він потрапив у полон, але йому вдалося втекти та повернутися додому. Коли в сусідньому лісі почали організовуватися партизанські групи, Гнатюк приєднався до однієї з них, яка пізніше увійшла до складу бригади Бринського під командуванням Миколи Корніщука. У вересні 1942 року Гнатюк зустрів у лісі поблизу Маневичів двох єврейських підлітків, Лею та Беллу Рог, дочок коваля з Мельниці. Сестри розповіли Гнатюку, що їхній батько загинув на початку окупації, а матір було вбито двома днями раніше, коли єврейську громаду Мельниці ліквідували. Дівчатам вдалося втекти, і вони приїхали в цю місцевість з надією знайти родину свого дядька, але їх уже не було в живих. Отже, Гнатюк відвіз дівчат до села Лишнівка, де сховав їх на горищі порожнього будинку. Щоночі Гнатюк приносив дівчатам їжу та теплий одяг і дуже старався, щоб їх не викрили. У листопаді 1942 року Гнатюк розкрив цю таємницю своїй близькій подрузі Вірі Каспрук, і вона також із радістю допомогла їм. На початку березня 1943 року в селі поширилися чутки, що Гнатюк і Каспрук переховують євреїв. Тож дві дівчини за допомогою Каспрука втекли до лісу. Невдовзі Гнатюк привіз їх до свого партизанського загону, де вони залишалися до звільнення території навесні 1944 року. Після війни Белла оселилася в Росії, а Леа зрештою іммігрувала до Ізраїлю. 18 червня 1998 року Яд Вашем визнав Ісаака Гнатюка та Віру Каспрук Праведниками народів світу.²⁴⁴

²⁴⁴ Gnatiuk Isaak. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015041>

Лобачівка²⁴⁵

Лобачівка — село у Берестечківській громаді Луцького району.

Лобачівка уперше згадується у писемних джерелах 1680 р.

У 1906 році містечко Берестецької волості Дубенського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 67 верст, від волості 12. Дворів 81, мешканців 790²⁴⁶.

Колись це було містечко, яке мало Магдебурзькі права.

За часів Другої Польської Республіки Лобачівка належала до сільської гміни Берестечко Дубенського/Горохівського повіту Волинського воєводства, і в 1921 році там проживало 842 особи²⁴⁷.

У 1847 році в Лобачівці проживало 89 євреїв, у 1897 році – 193 євреї (19,6%),

Нацисти окупували село влітку 1941 року. У 1942 році євреїв депортували до гетто в Горохові, а на початку вересня 1942 року розстріляли разом з місцевими євреями.

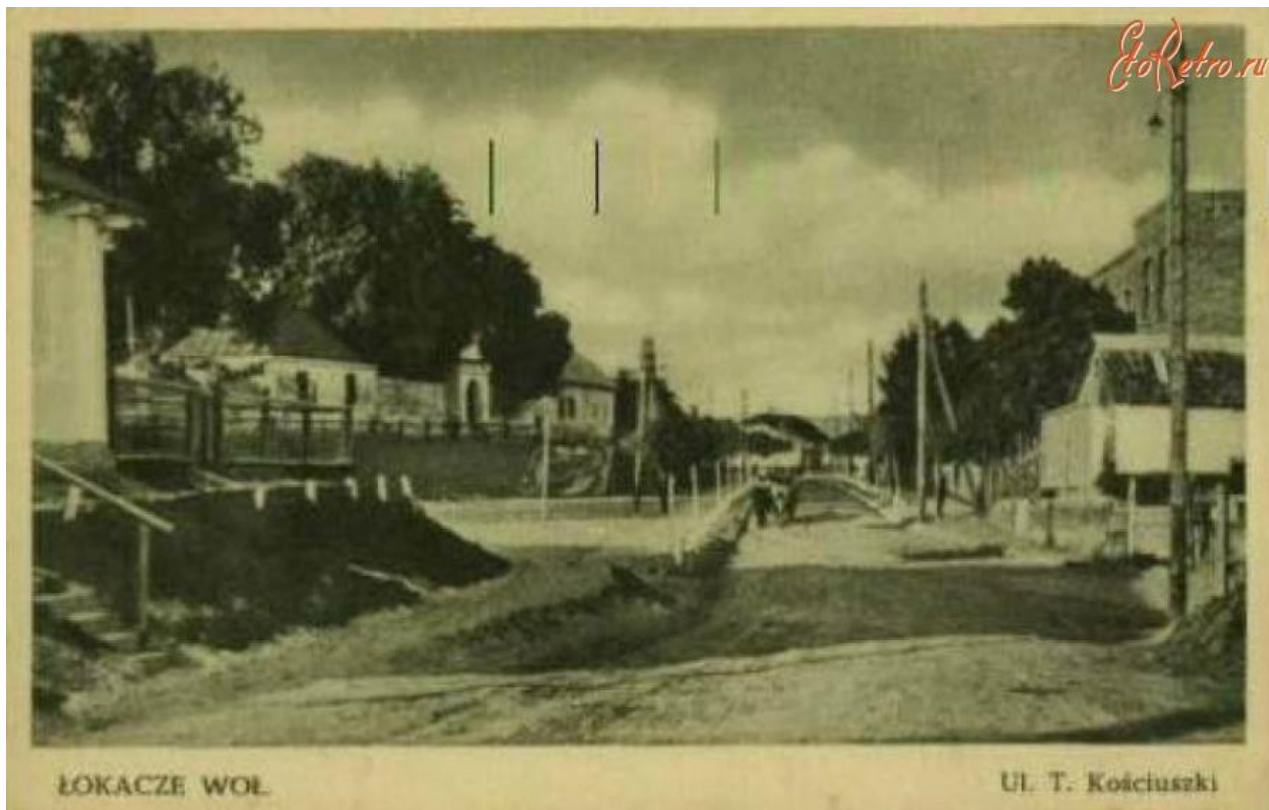
Лобачівка, єврейський цвинтар. 2019 р.²⁴⁸

²⁴⁵ Łobaczówka, m. w pow. włodzimierskim, // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1884. — T. V. — S. 670. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/670; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.28. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Russian Jewish encyclopedia

²⁴⁶ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губерньська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

²⁴⁷ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1923. — 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl/NDIGCZAS003514_1936_001/page/32/mode/2up

²⁴⁸ Ранні збережені мацеві на цвинтарі датуються 1880 та 1899/1900 роками. Територія цвинтаря сильно заросла. На краю цвинтаря встановлено огорожений пам'ятник, що складається з двох

Локачі, 1938 р.²⁵⁰

Локачі — селище, центр Локачинської селищної громади Володимирського району.

Першими історичними володарями Локачів були князі Глинські. В період господарювання Чарторийських в Локачах був збудований замок на болотах близько села Козлів — навпроти Локач. Про цей замок згадує Ян Яблонський — воєвода Волинський у 1545 році. Далі володарями Локач стають князі литовські Сангушки, які з'явилися на Волині в Камені-Каширському і Ратне в 1441–1443 роках. Найвідомішим з цього роду був Роман Сангушко (1537–1571) — князь Локач та Несухожів.²⁵¹

У 1625 році Локачами, які на той час вже були містечком і мали право на чотири ярмарки, володіють шляхтичі Вільги (герб Бонча). Населення займалося сільським господарством. Налічувалось в Локачах 173 двори. Крім ремісників, шевців, кравців, пекарів, перекупників була ще одна категорія — торгова знать.

У 1793 році після другого розподілу Речі Посполитої, Локачі, як і більша частина Волині, попадають під панування Росії.

надгробків та меморіальної плити. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lobachivka-jewish-cemetery/>

²⁴⁹ Łokacze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 687. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/687; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.30-31. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

²⁵⁰ URL: https://etoretro.ru/pic207745.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position

²⁵¹ Niesuchojeże // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1886. — T. VII. — S. 117. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/117

Після реформи 1861 року в Локачах виникають перші підприємства. Діяло дві суконні фабрики, цегельний завод. Селяни займалися кустарними промислами, особливо було розвинуте столярне виробництво, виготовлення деяких сільськогосподарських знарядь, ковальська справа, ткацтво, цим займалися у кожному господарстві.

19 вересня 1939 року, згідно із пактом Молотова — Ріббентропа, до містечка увійшли радянські війська.

23 червня 1941 року в Локачі без бою вступили німці.

Навчальний підрозділ «Tiomkinia» з Бейтару. Локачі, 1933 р.²⁵²

Єврейська громада²⁵³

У 1765 році в Локачах проживало 907 євреїв, 1847 р. – 1150, 1897 р. – 1730 (75%), 1921 році – 1265 євреїв (70,5%).

Найдавніші історичні документи, що згадують євреїв у Локачах, датуються 1569 роком. Місцева громада розвивалася за сприятливих умов, гарантованих статусом Локачів як приватного міста, що належало дворянам.

Кагал у Локачах перебував у юрисдикції Володимирського кагалу.

²⁵² URL: <https://en.jabotinsky.org/archive/search-archive/item/?itemId=109903>

²⁵³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрія Никитина-Перенського. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) — С.336. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911_ocr.pdf; ŁOKACZE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1406-1408. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Lokachi,” [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 746; Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 199 с. URL: https://ukrainianjewishencounter.org/media/Samotnii_Vyhnanets_SM.pdf

Є згадка про євреїв у Локачах у 1588 році, коли дворянин Кушгур Медунський звинуватив міщан та євреїв Локач у побитті його.

У 1704 році Локачі став місцем народження Дова Бера, пізніше відомого як Великий Магід або Магід з Мезріча (1704–1772). Він був одним із найвидатніших хасидських лідерів та провідним теоретиком хасидського руху.

У першій половині XVIII століття рабином у Локачах був Шауль Ловенстам (пізніше – рабин в Амстердамі).

Локачі продовжували бути жвавим хасидським центром і в 19 столітті. Місцеві жителі були послідовниками цадиків з Олики, Турійська та Ружина.

У 1885 році в Локачах діяло 5 синагог.

Рабинами в місті традиційно були Хасиди. З кінця 19 століття рабином був Шолом-Йосеф Файгенбойм.

Більшість євреїв заробляли на життя ремеслами, а також торгівлею зерном та деревиною. У 1886 році працювала аптека Ельберга.

У 1897 році громада досягла свого піку – 1730 осіб, тобто 74,9% населення міста.

На початку Першої світової війни до Локачів прибула велика кількість євреїв-біженців; одночасно спалахнула епідемія холери.

У 1914 році солдати російської армії влаштували в місті єврейський погром. Шимон Ан-ський, який відвідав Локачі в липні 1915 року як представник «Єврейського комітету допомоги вигнанцям», оцінив ситуацію в місті після погрому.

Локаче, учні школи "Тарбут" зі своїми вчителями на цвинтарі, 1931 р.²⁵⁴

²⁵⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/4033844>

У 1920-х роках було відкрито школу «Тарбут». Діяла єврейська бібліотека імені І.-Л. Перетса, яку підтримувало місцеве відділення Бунду. Було 4 синагоги (3 хасидські). У 1927 році було створено Єврейський комітет допомоги сиротам, а пізніше відкрито єврейський молодіжний клуб. Діяли відділи «Ха-Шомер Ха-Цаїр», «Хе-Халуц», «Бейтар», «Мізрахі».

Локачі, представники єврейської громади. 1930 –ті роки.²⁵⁵

Підрозділи німецької армії увійшли до міста 23 червня 1941 року. Невдовзі після їхнього прибуття німецька військова влада створила юденрат на чолі з Моше Печорником. Невдовзі розпочалася експропріація, примусова праця, знуцання та вбивства.

До серпня 1941 року для гебіту Горохів було призначено постійного гебітскомісара Гертера, який замінив тимчасову військову владу. Локач став районним центром у складі гебіту Горохів. Командиром жандармерії в Горохові був Краузе, відповідальний за пост жандармерії в Локаче.²⁵⁶

На початку листопада 1941 року євреїв Локачів змусили переїхати до гетто, зосередженого навколо однієї з синагог. В результаті близько половини єврейських будинків було конфісковано. Саме гетто спочатку залишалося відкритим. Євреїв з інших невеликих міст і сіл поблизу (включаючи Свинюхи, Колпитів, Блудів і Марковичі) також загнали до гетто. Цим євреям довелося залишити майже все своє майно, окрім постільної білизни та кількох картоплин, оскільки для переїзду майже не було виділено возів. Окрім 1400 євреїв, які вже

²⁵⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14251364>

²⁵⁶ Звіт НДК для Горохова, ДАРФ, 7021-55-2, с. 20а.

проживали в Локачах, ще 800 було привезено ззовні. Це призвело до жахливої перенаселеності: деякі люди переїхали в кімнати без вікон або мусили жити в стайнях.²⁵⁷

Невдовзі після створення гетто всіх євреїв було зареєстровано, включаючи близько 200 ремісників, які отримали особливий статус. На цій підставі юденрат видав картки на харчові продукти у розмірі 140 грамів хліба на день. Усіх євреїв віком від 18 до 55 років було задіяно до примусових робіт. Через деякий час примусову працю було розділено на складніші завдання за межами міста, такі як завантаження мішків із зерном та транспортування, тоді як ті, хто залишився в Локачах, займалися підмітанням вулиць, ремонтом доріг та обрізанням дерев.²⁵⁸

Для єврейських ремісників було створено спеціальну зону. Ремісники також отримували більші пайки — 250 грамів хліба — і могли вимагати «подарунки», здебільшого у вигляді продуктів від місцевих селян, в обмін на свою працю. Це, у свою чергу, забезпечувало життєво важливе джерело додаткових товарів, якими можна було торгувати в гетто. Взимку дров не вистачало, оскільки їх було важко контрабандою провезти до гетто. Оскільки німці також ретельно обмежували доступ до млинів у цьому районі, деякі євреї побудували імпровізовані ручні жорна для помелу борошна або приготування рослинної олії в гетто.²⁵⁹

20 грудня з'явилися оголошення з наказом євреям здати до юденрату хутро, светри, панчохи та рукавиці. Незгодних — повідомляли, що покаранням за невиконання наказу буде смерть. Це мало страшенний вплив. Наказ видали посеред зими, під час холодів, коли ми не мали ані дров, ані вугілля. Юденрат у супроводі великої кількості поліції ходив по домах та збирав згадані речі. Люди в гетто протестували проти такого свавілля з боку юденрату та єврейської поліції. Можна було почути: «Ви — німецькі прислужники (до юденрату), і ви в усьому винні. Через вас нам не вижити».²⁶⁰

5 січня 1942 року міська управа викликала юденрат на зустріч. Там їм повідомили, що нове розпорядження передбачає побудову паркану навколо гетто. Спорудження розпочнеться наступного дня, працюватимуть 50 чоловіків. Юденрат попередили, що ставити запитання або намагатися залагодити справу звичним шляхом — марно. Новина про огороження гетто спричинила паніку. «Що ще вони хочуть нам заподіяти?» Оскільки забрали 50 чоловіків, порушився графік робіт. Та й робочі умови були важкими. Було холодно, бракувало теплого одягу (його в нас забрали), тому людей постійно лихоманило. Умови роботи в гетто погіршилися через сувору погоду. Робочих поза межами гетто регулярно змінювали через завдання з перевезень та щоденну 14-кілометрову прогулянку пішки. Міська управа склала список із 2 тисяч осіб, і жодна хвороба не звільняла

²⁵⁷ Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. — С. 50. — 199 с.

²⁵⁸ Там само — С. 50-55.

²⁵⁹ Там само — С. 57-59

²⁶⁰ Там само — С. 61-62

від трудової повинності. Кожен мав працювати. В таких умовах та з великим болем у серці 50 чоловіків відправилися лаштувати огорожу для гетто.²⁶¹

6 липня у ремісничих центрах з'явилися оголошення від гебітскомісара, німецькою та українською. Згідно з ними, з 5 липня у робочих центрах забороняли будь-який обмін подарунками. Порушників цього наказу буде розстріляно. Українців, котрі порушать наказ, буде відправлено на роботи до Німеччини. Це сильно вдарило по людях і підірвало надії мешканців гетто.²⁶²

Кінець настав 9 вересня 1942 року, за два дні до початку єврейських свят. Німецька жандармерія та місцева поліція спочатку ізолювали гетто. Багато євреїв сховалися або намагалися втекти, а деякі навіть спалили свої останні речі, щоб запобігти їх потраплянню до рук убивць. Гетто було спорожнено, а його мешканців вигнали у відкрите поле, де їх розстріляли. Загалом, ймовірно, було вбито близько 1500 євреїв з гетто Локач, оскільки кілька сотень було переведено до інших трудових таборів або гетто в Горохів.²⁶³

Єврейський цвинтар. Локачі, 1915 рік.²⁶⁴

²⁶¹ Там само – С. 64

²⁶² Там само - С. 91

²⁶³ Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001) наводять цифру 1350 жертв і датують акцію 13 вересня 1942 року. Вербта та Матловський, Сефер Ізкор Лікехілат Локачі, с. 21, наводять цифру 3000 єврейських жертв, але це майже напевно завищена цифра. Меморіал, встановлений у Балтиморі в 1983 році, також датує ліквідацію гетто 9 вересня.

²⁶⁴ URL: http://jewishmag.co.il/127mag/wooden_tombstones/wooden_tombstones.htm#google_vignette

Палац Мйончинських. Мацеїв, 1938 р.²⁶⁶

Луків (до 1557 — Луків, в 1577—1946 — Мацеїв) — селище (містечко) в Ковельському районі. Селище є центром Луківської селищної громади.

Перша письмова згадка про Луків (тоді — село Лукове) датована 1537 роком. В той час воно було спадковим володінням Мацейовських (Мацієвських). Коли в 1557 році тодішньому власнику Лукова Станіславу Мацейовському польським королем Сигізмундом II Августом був наданий дозвіл на перейменування Лукова на Мацейовичі, селище здобуло статус містечка, і в цьому ж році йому було дароване магдебурзьке право, також дозволили збудувати замок.

Замок був оточений ровом, мав два підйомні мости і чотири вежі. Від замку вели два підземні ходи: один — до церкви, а інший — до польського фільварку, де свого часу мешкав пан. У 1680 році Мацеїв купив луцький староста Атаназій Мйончинський, котрий розбудував містечко, заснував шпиталь, кілька храмів. Наприкінці XVIII століття правнук Атаназія, Францішек Ксаверій Мйончинський, вирішив перебудувати напівзруйнований старий замок на більш зручний та сучасний палац. Вважають, що автором проекту палацу

²⁶⁵ Maciejów, pow. kowelski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 883. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/883; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 79. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. URL: <https://web.archive.org/web/20140220153810/http://www.wolyn.ovh.org/ippw/007.htm>

²⁶⁶ URL: <https://volart.com.ua/art/foto/index%20mista.shtml>

Мйончинських був німецький архітектор Матеус Пепельман. Внутрішнім облаштуванням займався Джузеппе Барателло.

Під час Першої світової війни у колишньому палаці розміщувалися австроугорські війська. У 1919 році, коли Волинь знову була у складі Польщі, у палац прибули представниці католицького ордену Непорочного зачаття Діви Марії. У ньому вони облаштували монастир, школу, притулок, учительську семінарію. В приміщенні палацу сьогодні знаходиться медичний заклад – Луківська туберкульозна лікарня.

Наприкінці 18 століття Мацеїв як і решта міст Західної Волині входить до складу Російської імперії.

У 1870 році в містечку мешкало 1035 жителів. У цей час Мацеїв прикрашали мурована церква, два костьоли, синагога, дві каплиці, діяли три цегельні, шість грабарень, дві миловарні, гуральня і броварня. У 1907 році в містечку діяли земська лікарня та аптека.

У вересні 1920 року Мацеїв знову захопили польські війська. Містечко опинилося під владою Польщі на період 1920–1939 рр. У 1939 році на територію Західної України вступила Червона Армія і з вересня 1939 року Мацеїв під владою СРСР.

27 червня 1941 р. Мацеїв окупований німецькими військами. В перший день війни місто було бомбардовано, знищено побудовану в 70-х рр. 19 століття залізницю Ковель-Любомль, перетворено костел св. Анни та Станіслава на руїни. 18 липня 1944 р. Луків перейшов під контроль Червоної Армії.

Синагога в Мацєєві, 1920-ті роки.

Єврейська громада²⁶⁷

Перші згадки про євреїв у Мацееві згадуються у 1563 році. У 1897 році, за часів Російської імперії, єврейське населення міста становило 2337 осіб, що становило 60 відсотків від загальної кількості мешканців. Після Першої світової війни Мацеев був включений до складу незалежної Польської держави. У 1921 році в місті проживало 2206 євреїв, що становило приблизно 70 відсотків від загальної кількості його населення. Євреї були крамарями, ремісниками або торговцями сільськогосподарськими та іншими товарами. Між двома світовими війнами в місті активно діяли Бунд та різні сіоністські партії, особливо піонерський молодіжний рух «Гехалуц». Багато єврейських дітей відвідували сіоністський дитячий садок «Тарбут» з вивченням івриту та початкову школу, яку спонсорував «Тарбут». У вересні 1939 року, зі вступом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Мацеев став частиною Радянської України. Приватні підприємства були закриті, а установи «Тарбуту» замінені радянськими. За оцінками, у 1941 році в місті проживало близько 2600 євреїв.

Німці окупували Мацеїв 24 червня 1941 року. Протягом кількох днів німці створили єврейську раду (юденрат). Рада повідомляла євреям-чоловікам, куди і

Естер Шварц (дівоче прізвище Гарбо) зі своїм сином, Гаррі Шварцем. Естер була вбита в Лукові під час ШОА.

коли з'являтися на примусові роботи, спочатку для розчищення доріг від невеликих шахт, залишених радянською владою під час відступу. Невдовзі після цього німецька влада наказала євреям носити білі пов'язки із зіркою Давида (які пізніше були замінені жовтими нашивками) на одязі спереду та ззаду. Єврейські будинки також мали бути позначені. Євреям також наказали здати всі цінні речі (золото, хутро тощо) через юденрат. Крім того, німці вимагали великих грошових виплат. Одного разу вони спалили сувої Тори з синагоги та знущалися та принижували літніх євреїв. Іншого разу німці побили, а потім убили рабина міста, очевидно, коли їхні грошові вимоги більше не могли бути виконані. Протягом цього першого періоду

німецької окупації єврейське населення було заведено під вечірню комендантську годину. Їм також було заборонено користуватися будь-якими транспортними засобами. Пізніше євреям доводилося виконувати різні види примусової праці - чоловіки підмітали вулиці, працювали на лісопилці та

²⁶⁷ Maciejow,” [in] The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, vol. II, p. 780; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Execution of Jews in Lukiv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/lukiv-lukov-fomer-matsiov-maciejow-volyn-ukraine.163>

вантажили товарні вагони, поки жінки прибирали німецькі штаб-квартири та прали білизну для німецької влади.

18 липня 1941 року 400 єврейських чоловіків під приводом реєстрації було доставлено до колишнього жіночого монастиря, який служив штабом німців, де було розстріляно 325 євреїв, а інших звільнено через їхні навички, які могли бути корисними для німців. Приблизно через чотири тижні на тому ж місці було розстріляно ще одну групу з 300 жінок. Ці страти проводив підрозділ СД з Ковеля, поліцейський батальйон 314, якому допомагала місцева поліція. У серпні 1941 року було проведено другу акцію проти 1000 євреїв, яких було вбито у вапняковому кар'єрі за межами міста. За словами деяких свідків, перед розстрілом євреїв утримували в синагозі, поки всіх євреїв збирали. Багато євреїв переховувалися, але їх знаходили та вбивали під час поодиноких розстрілів. Наприкінці літа 1941 року в Лукові було створено гетто, де були зосереджені решта євреїв з Мацейова та навколишніх сіл, яке було ліквідовано в середині вересня 1942 року. Під час ліквідації, проведеної підрозділом СД з Луцька та німецькою жандармерією, від 1500 до 2500 євреїв було розстріляно у вапняковому кар'єрі за містом. Кілька поодиноких розстрілів євреїв, яким вдалося переховуватися, але яких знайшли, тривали до 1943 року.

Ольга І., 1931 року народження, пам'ятала колони, бо вони проходили повз її будинок: *«Кілька разів на день повз проходили колони євреїв. Ми залишалися в будинках, бо виходити було заборонено, але я могла бачити їх через вікно. Це тривало кілька днів. У колоні були жінки, чоловіки, люди похилого віку та діти. Матері несли немовлят на руках, а малюки йшли поруч, тримаючись за руки. Деякі євреї несли з собою невеликі згортки або сумочки, а інші йшли з порожніми руками. Колони охороняли німці. Їх вели в напрямку крейдяного заводу, розташованого приблизно за 100 м від виїзду з села.*

*Оскільки це було недалеко, ми чули постріли. Іноді стрілянина тривала до двох годин, саме тоді вони розстріляли всіх євреїв».*²⁶⁸

Братнє єврейське поховання у Лукові, 2016 р.

Любешів, 1915 р.²⁷⁰

Любешів — селище Камінь-Каширського району.

Перша письмова згадка про Любешів від 18 вересня 1484 (на цей час Любешів перебував під владою Великого Литовського князівства) міститься в "Декреті про поділ маєтків Ольбяза, Любешова, Бискупича і Росного з селами між М. Доркгевичем та Я. Довойновичем" (цей документ є складовою Литовської метрики)²⁷¹. Вказаний документ стверджує, що Любешів набагато старіший, оскільки в 1484 році він уже був, розвивався і навіть через суд ділили його навколишні маєтки. Однак, на жаль, більш ранньої згадки про нього ще не знайдено.

У 1547 році Любешів переходить у володіння графа Лева Оброзцова. У подальшому, після підписання Люблінської унії 1569 року, Любешів разом з навколишніми землями перейшов, у складі Речі Посполитої, під владу Польщі.

У 1653 році Любешів ущент спалили татари. Але поселення поступово відроджувалося. Наприкінці XVII століття, у 1684 році литовський маршал, дідич Любешева Ян Кароль Дольський заснував у Любешеві монастир отців піарів, який згодом, 2 січня 1726 року було передано Ордену капуцинів. У 1693

²⁶⁹ Lubieszów, al. Nowy Dolsk // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — С. 412. (пол.).

²⁷⁰ Старовинні фото Любешова. URL: <https://mista.ua>

²⁷¹ Акты Литовской метрики. — Т. 1. — Вып. 1: 1413-1498 гг. / Собраны Ф. Н. Леонтовичем. Издание Императорского Варшавского Университета. — Варшава, 1896. — С. 20. — 177 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015305>

році Ян Кароль Дольський виклопотав для села статус містечка, яке назвав Новий Дольськ.

Монастир піарів у Любешові. 1915-1917 рр.²⁷²

При монастирі орденом піарів було засновано колегіум, який у добу Просвітництва набув слави одного з найкращих європейських колегіумів. У Любешові здобували освіту чимало визначних діячів культури і науки України та Польщі, а протягом 1753-1758 років у школі при монастирі навчався національний герой польського народу Тадеуш Костюшко. Середньовічний римо-католицький орден в історії українського шкільництва має важливе значення. Тим паче, що й зараз педагоги-піяри реалізують своє вчення у десятках країн, серед яких Іспанія, Польща, Італія, Франція, Австрія, Чехія, Японія, США.

У цьому колишньому містечку поблизу кордону з Білоруссю знаходиться вражаюча брама до величезної резиденції Михайла Серваці Вишневецького, збудованої в першій половині XVIII століття на місці колишнього Дольського замку. Хоча князь тут і не жив, він часто відвідував Любешів, влаштовуючи з цієї нагоди гучні прийоми для місцевої знаті.

²⁷² Під час першої спроби військових саперів із Володимира-Волинського у 1968 році після вибухів двох тон амоналу над храмом здійнявся дим та клуби пилу. Вибухова хвиля навіть не пробилла отвору в майже двометровій стіні, вирвавши лише її окремі шматки. Проте вибух завдав чималої шкоди: у навколишніх хатах пошкодив дахи та вікна, повилітали вікна і на фабриці господарських виробів, з'явилися тріщини в стінах. Але храм вистояв. 17 липня 1969 року, храм умить перетворився на купи каміння. Свідки розповідали, що пролунав вибух, костел трохи підняло, утворилася велика хмара пилу й диму. Після чого святиня опустилася на своє місце руїнами. Тепер достеменно відомо, що ініціаторами знищення Любешівського костелу були обласні керівники: секретар Волинського обкому КП України Ф. Калита та голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих П. Ярошук. Про це вони листом від 4 жовтня 1962 року (відділ № 01-7/105) повторно клопоталися секретарю ЦК КП України Скабі А. Д. та заступникові голови Ради міністрів УРСР Троньку П. Т. URL: https://fotokresy.pl/Lubieszow/b362819,Klasztor_Pijarow_%D0%9A%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%97_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%8F_%D0%BF%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2.html?f=519105-foto

Вишневецький палац був знесений у 19 столітті, а родина Чернецьких, яка отримала місто, переобладнала одну зі старих господарських будівель на житлове приміщення. Крім того, він був зруйнований під час Першої світової війни. Згадана вище двоповерхова брама із залишками герба власників над входом та невеликою ділянкою стін збереглися донині.

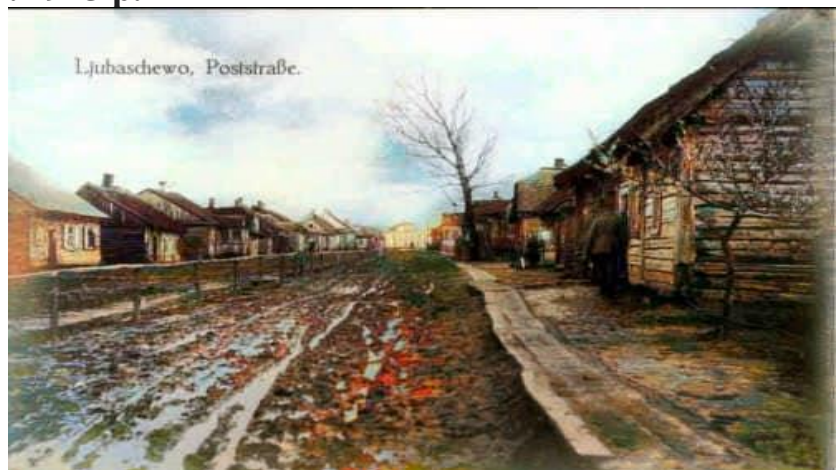
У 16–18 століттях – містечко Любешів у Пінському повіті Брестського воєводства у складі Речі Посполитої. З 1795 року – у складі Російської імперії. У 19 – на початку 20 століття – у Пінському повіті Мінської губернії. У 1919–39 роках – у складі Польщі.

29 червня 1941 року, вже через тиждень після початку Німецько-радянської війни Любешів був захоплений німецькими військами. Окупація тривала до 5 березня 1944 року. Протягом всього часу окупації на території Любешівського району активно діяли партизанські загони та сили ОУН-УПА.

Під час Другої світової війни німецький гарнізон у містечку налічував 60 осіб, з них 40 німців та 20 поліцаїв²⁷³.

Любешів, ринок. 1915 р.²⁷⁴

Любешів, 1915 р.²⁷⁵

²⁷³ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. — С. 43. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>

²⁷⁴ URK: <https://www.volynpost.com/news/164096-opublikuvaly-rarytetni-foto-selyscha-lyubeshiv>

²⁷⁵ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=7547936338631893&set=pcb.1838156599987407>

Любешів, учасники молодіжного руху Гордонія у 1930-х роках.²⁷⁶

Єврейська громада²⁷⁷

У 1766 році в Любешові проживало 385 євреїв; у 1847 році – 831, 1886 році – бл. 1800, 1897 – 1888 (70%), 1910 – 2171 (33,7%), 1914 – приблизно 2000, 1936 – приблизно 1500 євреїв.

Перша згадка про євреїв Любешова датується серединою 17 століття, коли в 1648 році, за часів Хмельниччини, їм вдалося втекти з міста та врятуватися.

У 1867 році діяла одна синагога.

У 19 – на початку 20 століття основними сферами економічної діяльності євреїв є дрібна торгівля та ремесла. У 1913 році євреям належали 5 крамниць (включаючи обидві мануфактури), судноплавна компанія.

У цей час діяли 4 синагоги. Рабинами традиційно були представники родини Вінгартен. У 1907–14 роках Е.Л. Клепфіш (1878–?), на початку 20 століття – М.М. Перлін, були рабинами.

У 1912 році в Любешові діяло єврейське позиково-ощадне товариство.

Під час Першої світової війни, після виведення російської армії з міста, козаки спалили його. Німецькі окупаційні війська, які прибули до Любешова, вигнали все його єврейське населення до глибини Польщі. З 1924 року євреї почали повертатися до міста.

²⁷⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622216-Lubiesz%C3%B3w>

²⁷⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) – С.423-424. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; LUBIESZÓW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1408-1409. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

У міжвоєнні роки 1500 євреїв Любешова, ймовірно, становили більшість населення міста. Вони займалися дрібною торгівлею та ремеслами.

На початку липня 1941 року перші німецькі війська увійшли до поселення, хоча постійна німецька військова присутність, ймовірно, не була встановлена до кінця липня 1941 року.

Наприкінці липня 1941 року до міста прибув ескадрон 2-го кавалерійського полку СС. Наступного дня вони заарештували 43 євреїв чоловічої статі, включаючи рабина Іцхака Арона Вайнгартена, і замкнули їх у підвалі, звинувативши у співпраці з комуністами. Одному з заарештованих, Гершону Шнядоверу, вдалося втекти. Невдовзі після цього кавалерійські війська вивели за межі міста та розстріляли решту 42 євреїв.²⁷⁸

У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Любешів став частиною гебіту Камень-Каширський у Генеральному комісаріаті Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Камені-Коширському був камерадшафтсфюрер Фріц Міхаеліс.²⁷⁹ У Любешові було сформовано українську місцеву адміністрацію. Під командуванням німецького жандармського поста, який складався з кількох німецьких жандармів, служив український поліцейський підрозділ на чолі з Веромейчиком, і базувався в колишньому монастирському приміщенні.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку дискримінаційних заходів проти євреїв: їх змушували носити білі пов'язки із зіркою Давида (згодом замінені жовтими нашивками на одязі); євреям забороняли залишати межі міста.

Восени 1941 року гебітскомісар наказав створити в Любешові Єврейську раду (юденрат), яка мала передавати та брати на себе відповідальність за виконання всіх наказів та розпоряджень, виданих німецькою владою щодо єврейського населення. З початку окупації євреїв змушували виконувати примусові роботи. Серед виконуваних завдань було прання та чищення, а також вантаження дров на залізничній станції. Між липнем 1941 року та лютим 1942 року єврейська громада зазнала низки вимог щодо грошових внесків на суму близько 30 000 рублів.²⁸⁰

У квітні чи травні 1942 року²⁸¹ гебітскомісар наказав створити гетто, куди було переселено всіх євреїв міста та навколишніх сіл Любешівського району. Наприклад, євреїв з Пневна в цей час перевезли до Любешівського гетто. У

²⁷⁸ Архів Єврейського історичного інституту, Варшава (АУІН), 301/549, свідчення Гершона Шнядовера, 20 липня 1945 року. Шнядовер, ймовірно, є найнадійнішим свідком, оскільки він був серед заарештованих, але йому вдалося втекти. Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі, Німеччини (BA-L), B 162/6338, С. 200; також Stein et al., *Sefer ha-zikaron le- kehilat Kamien Koszyrski*, С. 329–330. Це останнє джерело вказує на те, що було 70 жертв Акції, неправильно датуючи її часом Пуріму. Усі три джерела згадують про смерть рабина.

²⁷⁹ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), SSHO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

²⁸⁰ Шмуель Спектор, *Голокост волинських євреїв, 1941–1944* (Єрусалим: Яд Вашем та Федерація волинського євреїв, 1990). – С. 66

²⁸¹ Там само – С. 366, вказано дату травень 1942 року. BA-L, B 162/6338, с. 199, датує створення гетто приблизно Великоднем. Згідно з іншим джерелом (Державний архів Російської Федерації, 7021- 5-11, С. 111), гетто було створено в лютому 1942 року.

гетто було ув'язнено близько 2000 євреїв.²⁸² Точний розмір огороженої території становив 450 метрів (1476 футів) завдовжки та 300 метрів (984 фути) завширшки. У гетто проживало по 20 євреїв у кімнаті.²⁸³

10 серпня 1942 року німці провели акцію, під час якої було розстріляно більшість євреїв з гетто.²⁸⁴ Очевидно, акцію провів загін Sipo/SD з Бреста за сприяння української поліції та німецької жандармерії. Було розстріляно близько 1700 євреїв. Близько 280 було вбито в самому гетто; близько 500 або 600 людей було розстріляно поблизу села Вулька-Любешовська. Німці забрали 1100 людей до синагоги та змусили їх там роздягнутися. З цих євреїв близько 230 людям вдалося втекти, але 870 з них було розстріляно.²⁸⁵ Після цієї акції в живих залишилося близько 70 ремісників, до яких невдовзі приєдналася більшість із 230 євреїв-втікачів, яких затримала українська поліція. Цих людей повернули до гетто після закінчення Акції.²⁸⁶ Серед завдань, які виконували ці євреї, що вижили, було збирання та поховання тіл багатьох розстріляних євреїв, а також одночасний обшук їх на предмет цінностей, які також здавали німцям.

Гетто було ліквідовано на початку листопада 1942 року. Напередодні ліквідації німецька та українська поліція посилили охорону навколо гетто та залатали всі дірки, знайдені в колючому дроті.²⁸⁷ Під час цієї останньої Акції один з євреїв, Махмендлер, кинувся на Міхаеліса, гебітскомісара, і зумів поранити його ножем у горло.²⁸⁸ З приблизно 300 євреїв у гетто до остаточної ліквідації вижило лише близько 10.²⁸⁹ Серед небагатьох, хто вижив, була Сара Шульман, яка сховалася зі своєю родиною в прихованому бункері в гетто та втекла вночі через три дні після Акції.²⁹⁰

У повоєнний період на місці розстрілу євреїв у серпні 1942 року тіла були ексгумовані, а останки жертв перепоховані на новому кладовищі.

²⁸² Stein et al., Sefer ha-zikaron le-kehilat Kamien Koszyrski, С. 179–184, 741. Матеріали Надзвичайної державної комісії СРСР вказують на те, що в гетто було 2500 осіб (ДАРФ, 7021-55-11, С. 11). Однак, це число видається завищеним.

²⁸³ Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль, О-5/2-4 (JM/267), свідчення Девіда Епштейна; див. також Спектор, Голокост волинських євреїв, С. 122, 129.

²⁸⁴ Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі, Німеччини, В 162/6338, С. 199. GARF, 7021-55-11, С. 111, датує акцію 15 серпня 1942 року.

²⁸⁵ ДАРФ, 7021-55-11, С. 113. ДАВО, R66-1-4, с. 118, наводить цифру 1760 єврейських жертв. Інші джерела наводять інші цифри.

²⁸⁶ ДАРФ, 7021-55-11, С. 111.

²⁸⁷ ВА-L, В 162/6338, С. 201–202.

²⁸⁸ ДАРФ, 7021-55-11, С. 112, 350.

²⁸⁹ Stein et al., Sefer hazikaron le-kehilat Kamien Koszyrski, с. 741

²⁹⁰ Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі, Німеччина, В 162/6338, с. 202.

Палац Браницьких. Любомль, 1827 р.²⁹²

Перша писемна згадка про місто належить 1287 року. Цим роком в Іпатіївському літописі датуються такі слова волинського князя Володимира Васильковича: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся, а я чоловік єсмь недужий...»²⁹³.

1288 року в улюбленому Любомлі помер князь Володимир Василькович. За його князювання місто стало відомим ремісничим центром. В 1280-х роках (у 1264? році) князем була побудована мурована церква св. Георгія, яка стоїть й понині. Василькович був великим книжником. На той час в місті була одна з найбільших бібліотек богослужбових книг. Слід відзначити, що одна із частин Галицько-Волинського літопису писалась саме в Любомлі.

²⁹¹ Luboml, Lubomla // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 444. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V/444; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 55-56. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Roman Aftanazy Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Luboml URL: <https://web.archive.org/web/20140220153810/http://www.wolyn.ovh.org/ippw/007.htm>

²⁹² У 1768 році граф Францішек Ксаверій Браницький отримав землі Любомльщини від польського короля Станіслава Августа Понятовського у винагороду за службу. Він почав скуповувати тут землі збіднілих шляхтичів і будувати палац. 1782 року зведення резиденції завершили. Це був великий палацовий комплекс у стилі раннього класицизму. 1849 року російська влада мала намір конфіскувати палац. Останній власник із роду Костянтин Браницький перед конфіскацією відчинив двері палацу, щоб кожен охочий міг забрати, що забажає. В кінці XIX століття в Любомльському палаці оселилася нова власниця, яка вийшла заміж за італійця і носила прізвище Каппіоні. Їх родинним гніздом маєток Браницьких був до 1939 року. Потім тут розташовувалося профтехучилище, російська школа, згодом — прикордонний загін. Частину споруд було втрачено. Збереглося тільки південне крило з деякими деталями всередині: старим паркетом, розписами на стінах, підземеллям, автентичними сосновими балками і системою коминів. Графіка, що зображує зовнішній вигляд палацу, роботи Віллібальда Ріхтера. 1827. URL: <https://kresy.org.pl/9701842,foto.html?idEntity=9701840>

²⁹³ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 437 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

1392 року в Любомлі перебував польський король Владислав II Ягайло. Місто йому так сподобалось, що на згадку у 1412 році він побудував костел Святої Трійці, який зберігся до наших днів.

1541 року місто отримало Магдебурзьке право, проте воно було тут обмежене, магнати, що хазяйнували в місті, мало зважали на його жителів.

1768 року Любомль стає володінням великого польського магната, гетьмана Польщі, графа Францішека Ксаверія Браницького як подарунок за врятуване на сеймовому засіданні 1762 року життя майбутнього короля Польщі Станіслава Августа Понятовського.

З осені 1914 року по серпень 1920 р. місто перебувало під владою окупаційних військ — російських, німецьких, австро-угорських, польських. Економіка занепала, значна частина населення емігрувала в східні райони, населення міста зменшилось удвічі.

Після Ризького мирного договору 1921 року Любомль опинився під владою Польщі.

20 вересня 1939 року місто зайняли німці, але вже 24 вересня увійшли радянські війська і Любомль відійшов до УРСР у складі СРСР.

Радянська анексія поклала край будь-якому незалежному політичному та громадському життю, в тому числі й життю євреїв.

Німецькі війська окупували місто 23 червня 1941 року.

Німецькі солдати в Любомлю, 1941 р.²⁹⁴

²⁹⁴ URL: <https://kresy.org.pl/10793343,foto.html>

Синагога в Любомлю, 1932 р.²⁹⁵

Єврейська громада²⁹⁶

У 1765 році в Любомлі проживало 1226 євреїв, 1847 році – 2130, 1897 році – 3297 (73,7%), 1921 році – 3141 (94,4%), 1937 році – 3162 євреї (62% від загальної кількості населення).

Любомль – одне з міст, де єврейські громади мають надзвичайно давню історію. Найдавніші записи датуються періодом 1370–1382 років. У 1557 році євреям було надано привілей, але їм все ще не дозволялося купувати землю чи будинки (це обмеження було знято в 1600 році). В середині XVI століття в місті проживало 400–450 євреїв.

У 1670 році в Любомлі було збудовано синагогу з оборонними функціями.

У 1557 році кагал Любомля вирішив заборонити придбання нерухомості у неєвреїв у межах міської стіни, щоб уникнути ускладнень з християнами.

Рабином Любомля в 1570–77 роках був Аврум Полак, з 1597 року – Мохехе Мат.

²⁹⁵ URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/511649/edition/417940/content>

²⁹⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) – С.440. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Luboml: The Memorial Book of a Vanished Shtetl (Lyuboml, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Lyuboml/Lyuboml.html>; LUBOML Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1410-1411. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Luboml: the memorial book of a vanished shtetl / edited by Berl Kagan. 1997. URL: https://www.nypl.org/sites/default/files/luboml_memorial_book.cv02.pdf

Двір рабина в 1570-х роках очолював Шимон Ауербах, у 1580-х – Йосель Сіркіс, у 1590-х – Мойше Каценелбоген.

Любомльська єврейська громада, 1930-ті рр.²⁹⁷

133

У 1510 році в Любомлі єврейська громада побудувала синагогу – одну із найстаріших мурованих синагог на території України і Польщі. Цю дату підтверджує також дослідження російського історика А.В. Прахова. В польській літературі є ще й друга дата побудови синагоги – це 1521 рік. Велика синагога побудована біля оборонного рову і валу в межах міста, в західній її частині, в південно-західному куті Ринкової площі. Її архітектурний стиль відображав особливості фортеці. Любомльська синагога – одна із найчудовіших і найважливіших синагог цього періоду – була зведена в аттичному стилі польського ренесансу.

У 1918 році Любомльський магістрат замовив серію поштових штемпелів з видами Любомля в Празі. На одному з них зображено синагогу.

Синагога діяла до 1941 року, будучи ще в доброму стані. Німці в стіні синагоги (1941 р.) пробили отвір, щоб туди могла заїжджати грузова машина з одягом розстріляних і пограбованих ними будинків, де проводили сортування і тюкування. У перші місяці окупації німецька влада заставила євреїв винести із синагоги всі старовинні пергаменти і книги, і біля синагоги поставивши вартових, спалила весь архів, книги і документи. Після війни синагога стояла порожньою до 1947 року. В той рік командир батальйону військової частини, яка розміщувалась у Любомлі, Леус підірвав з другої спроби цю унікальну споруду,

²⁹⁷ Світлина з виставки «Пам'ятаючи Любомль». США.

яка фігурує у всіх єврейських енциклопедіях, і її згадували в усіх хроніках старих східно-європейських синагог.

Крім синагоги, євреї міста мали власну школу та шпиталь. Також вони проводили великі грошові операції, володіли у місті єдиною броварнею, займалися торгівлею худоби, скуповували нерухоме майно²⁹⁸.

На початку 18 століття Любомль був найкраще організованою єврейською громадою у всьому Холмсько-Белзькому регіоні. Євреї платили податок грішми, навіть шафраном, солоною рибою, на загальну суму 400 золотих дукатів. У 1721 році подушний податок з єврейської общини приніс місту 833 гульдени²⁹⁹.

20 вересня 1939 року місто зайняли німці, але вже 24 вересня увійшли радянські війська і Любомль відійшов до УРСР у складі СРСР.

Радянська анексія поклала край будь-якому незалежному політичному та громадському життю євреїв.

Любомль, члени молодіжного руху «Хашомер Гацаїр». 1922 р.³⁰⁰

Німецькі війська окупували Любомль 23 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року місто спочатку перебувало під юрисдикцією німецької військової адміністрації (Ортскомандантури). Військова адміністрація наказала євреям носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, запровадили для них

²⁹⁸ Валентина Петрович, Тетяна Яцечко "Стародавній Любомль в історії Волині" // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с. 358, іл.

²⁹⁹ Упорядник Скляничук М.Ю. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: Довідник-путівник. — Луцьк: Надстир'я, 2011. — 256 с.

³⁰⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622189-Luboml>

комендантську годину з 19:00 до 7:00 ранку та вимагали від євреїв здати всі золоті предмети та інші цінності. Комендант міста також наказав євреям обрати Єврейську раду (Юденрат). Головою був Кальман Копельзон. Юденрат створив єврейську поліцію та відділ праці на чолі з Еліюху Гершенгорном.³⁰¹

У середу, 2 липня 1941 р., надійшов ще один наказ: євреї віком від 14 до 65 років повинні були зібратися перед кінотеатром; кожного, хто сховається, розстріляють. З'явилося кілька сотень євреїв, і вбивці вишикували їх у ряди. Потім нацисти вибрали п'ятьох євреїв: Меєра Цейлінгольда, Шмуеля Вайнгартена, Янкла Гелібтера та ще двох, відвели їх на околицю міста та розстріляли там без будь-якої причини³⁰².

Під час другої акції, проведеної 22 липня 1941 року, підрозділи 1-ї роти 314-го німецького поліцейського батальйону, дислокованого в Любомлі, за допомогою української поліції зібрали та розстріляли близько 300 євреїв.⁴ Ще одна велика акція розпочалася 21 серпня 1941 року та тривала кілька днів. Цього разу більшість чоловіків переховувалися, за винятком тих, хто отримав спеціальні дозволи на роботу. Однак німці також зібрали жінок та дівчат. Єврейська рада намагалася домогтися звільнення заарештованих, пропонуючи хабарі, але лише деяких було звільнено. Ймовірно, що в цей час було вбито близько 400 євреїв.³⁰³

З початку вересня 1941 року влада була передана німецькій цивільній адміністрації. Любомль став адміністративним центром Любомльського округу. Окрім Любомльського району, райони Шацк та Головно також входили до складу округу, який, у свою чергу, був частиною Генерального комісаріату Волині та Поділля. Камершафтсфюрер Уде був призначений гебітскомісаром у Любомлі, а жандармерією очолив лейтенант Курц.³⁰⁴

Німецька окупаційна влада також створила в місті місцеву українську адміністрацію та підрозділ української поліції, який підпорядковувався безпосередньо німецькому жандармському посту в Любомлі. Сергій Ковальчук був районним комендантом української поліції.³⁰⁵

Після перших акцій німецька влада наказала євреям здати всю худобу німецькій армії. У цей час євреїв, які жили на вулицях, де також були неєврейські будинки, змушували переїжджати на суто єврейські вулиці, що спричиняло значне перенаселення. Потім цивільна адміністрація зайняла звільнені єврейські будинки. Євреїв віком від 12 до 60 років також піддавали примусовій праці.

³⁰¹ Luboml: the memorial book of a vanished shtetl (Любомль: меморіальна книга зниклого штетла – книга пам'яті) / Н. Сובель, «Хронологія знищення», С. 247–253, тут С. 247, та Хаїм Розенбліт, «За колючим дротом смерті», С. 254–260, тут С. 254.

³⁰² Luboml: the memorial book of a vanished shtetl. Rocha Gutman (Sandlboym), “Rescued from the Big Fire,” pp. 285–289, here p. 285.

³⁰³ Ста. Траунштейн, LG-Trau, 5 Ks 11 та Js 9437/78, Вирок від 26 травня 1982 року. Згідно з матеріалами ЧГК (ГАРФ, 7021-55-7, с. 155 зі зворотним боком, 168 зі зворотним боком), 22 липня в Любомлі було розстріляно близько 400 євреїв. Цю цифру також наводить Сובель, «Хронологія знищення», у Сובель, Любомль: Книга пам'яті, с. 247–253, тут с. 247.

³⁰⁴ Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), Hängerordner (колекції BDC, різні файли) (SSHO) 2432, Організаційний план окупованої східної території на 10 березня 1942 року, голова поліції, Берлін, 13 березня 1942 року.

³⁰⁵ Після війни Ковальчук емігрував до Сполучених Штатів і був предметом справи про денатуралізацію у 1980-х роках, яку проводило Управління спеціальних розслідувань США.

Працюючі отримували невеликі пайки хліба, а непрацюючі — ще менше. Однак ці правила та пайки постійно змінювалися. Через нестачу їжі євреї страждали від недоїдання, а деякі згодом померли від голоду.

6 грудня 1941 року за наказом гебітскомісара Уде в Любомлі було створено гетто. Воно не було оточене парканом, але охоронялося кількома вартувими (українською поліцією), які стежили за тим, щоб ніхто не виходив. У гетто в кожній кімнаті проживало від 12 до 15 осіб. Єврейські ремісники, яким видавали червоні робочі квитки, жили в окремому «гетто».³⁰⁶ Ті, хто залишав гетто без дозволу або порушував інші німецькі правила, загрожувала смертна кара. За час існування гетто кілька невеликих груп євреїв було розстріляно за такі порушення. Наприклад, 6 євреїв було розстріляно в липні 1942 року та 20 у серпні 1942 року, недалеко від села Скиба³⁰⁷.

1 жовтня 1942 року німці розпочали ліквідацію гетто.³⁰⁸ Кілька місяців тому євреїв використовували для риття чотирьох великих ям приблизно за 3,5 кілометри (2,2 милі) від міста, поблизу села Бірки. Коли розпочалася Акція, українська поліція прибула з навколишніх міст, таких як Шацьк і Ковель, і разом з німецькою жандармерією вони зібрали євреїв на ринку та супроводили їх до ям. Німці наказали євреям роздягнутися та зібрали одяг. Голих євреїв змусили стояти групами по краю ями, а потім розстріляли³⁰⁹. Під час цієї операції німці розстріляли близько 3000-4000 євреїв³¹⁰.

Ті євреї, які пережили війну, на місці розстрілу встановили невеликий дерев'яний пам'ятник. У радянський період вони емігрували за кордон, в більшості до США та Ізраїлю. Там вони об'єднались в Любомльську єврейську громаду, паростки якої виходять ще з міжвоєнного періоду. У 1987 році на місці розстрілу був встановлений бетонний пам'ятник із мармуровою стелою.

³⁰⁶ Розенбліт «За колючим дротом смерті», с. 256, та Соболь, «Хронологія знищення», с. 248, обидві вказують цю дату; Гутман, «Врятовані від великої пожежі», с. 286, датує створення гетто після великих свят восени 1941 року. Рохл Лейхтер, «Свідок знищення Любомля», у Соболь, Любомль: Книга пам'яті, с. 276–278, зазначає, що гетто не було оточене парканом.

³⁰⁷ Державний архів російської федерації (ДАРФ), 7021-55-7, с. 155 та зворотний бік.

³⁰⁸ ДАРФ, 7021-55-7, с. 155 та зворотна сторона, 181 та зворотний бік.

³⁰⁹ М. Ліфшиц, «Подорож від духовного руйнування до повного знищення», у Собел, Любомль: Книга пам'яті, С. 244–245.

³¹⁰ ДАРФ, 7021-55-7, с. 96, 155 зі зворотним боком, 168 зі зворотним боком, 181 зі зворотним боком, 194. Згідно зі звітами ЧГК, у 1941–1942 роках у Любомлі було вбито 4073 євреї. Лейхтер, «Свідок руйнування Любомля», с. 276–278, вказує на понад 7000 єврейських жертв у Любомлі загалом, але це, найімовірніше, завищена цифра.

Маневичі, залізничний вокзал. 1915-1917 рр.³¹²

Маневичі — селище, адміністративний центр Маневицької селищної громади Камінь-Каширського району.

Вперше згадується у 1901 році, під час будівництва залізничної станції на лінії Київ — Ковель, яка була введена в експлуатацію у 1902 році, одночасно з відкриттям руху поїздів. Поселення отримало назву від розташованого поблизу села Маневичі (нині — село Прилісне).

У 1930-х роках XX століття Маневичі швидко розбудовувалися завдяки розвитку промисловості. Зокрема тут будується одна з паркетних фабрик бельгійського концерну «Aug. LaChappelle». Існували пекарні, невеличкі м'ясокомбінати, що перебували у власності родини Климчуків. Виникають невеликі лісопильні заводи (тартаки).

Наприкінці 1920 — початку 1930-х років йшлося про надання Маневичам статусу міста. Проте ця ініціатива не була втілена.

³¹¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.70. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; П. 3. Козик, Я. Є. Ілляшенко. Маневичі // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747 с. — С. 517-526; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/010.htm>

³¹² URL: <https://etoretro.ru/pic69404.search.htm>

У 1930-х роках до містечка масово приїжджають євреї та поляки. Згідно наближених підрахунків у 1930-1939 роках в містечку частка єврейського населення становила близько 50 %, польського — близько 30 %. Тут також мешкали українці, німці та декілька родин з Бессарабії.

Майже усе єврейське населення Маневичів було знищено під час другої світової війни у 1942 році (меморіальний знак загиблим під час Голокосту маневицьким євреям розташований на західній околиці містечка у напрямку села Череваха), польське населення частково знищене та депортоване радянською владою у 1939-1941 роках. Переважна більшість поляків залишила містечко після Другої світової війни.

Ринкова площа в Маневичах. 1915 р.³¹³

Єврейська громада³¹⁴

Історія громади в Маневичах була найкоротшою серед усіх єврейських громад Волині. Саме місто розвивалося лише після 1892 року, коли було відкрито нову залізничну станцію на лінії Ковель – Сарни. Зручне сполучення сприяло розвитку деревообробної промисловості, особливо лісопилок. Багато

³¹³ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/maniewicz/1.html>

³¹⁴ MANIEWICZE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1419-1420. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 790; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

євреїв приїжджали в цей район для роботи на виробничих підприємствах, інші ж знаходили роботу продавцями готової продукції.

У 1913 році євреям належали єдина аптека та єдиний аптечний склад у Маневичах, склад гасу, лісопилка та 7 магазинів (включаючи всі 4 продуктові).

У 1921 році в місті проживало 462 євреї, що становило 56,8% його населення. Здебільшого це були хасиди – послідовники різних династій, таких як Карлін-Столін, Березне та Степань; відповідно, в місті було зведено три різні синагоги.

Колишня вулиця Луцька в Маневичах, 1920-1939 рр.³¹⁵

Однак сіонізм почав набувати дедалі більшої популярності, найактивнішими організаціями яких були молодіжні рухи «Хашомер Хацаїр» та «Бейтар».

Окрім роботи в деревообробній промисловості, багато євреїв почали пропонувати послуги відпочивальникам, оскільки в міжвоєнний період Маневичі стали відомим літнім курортом.

Після вторгнення Німеччини до Польщі у вересні 1939 року Маневичі були окуповані радянською владою. Його єврейське населення збільшилося за рахунок кількох сотень біженців з німецької зони окупації, переважно євреїв з Тересполья, міста поблизу Бреста, що загалом сягнуло майже 2000 осіб³¹⁶.

Радянська армія та місцева влада евакуювалися з Маневичів в напрямку Києва 25 червня 1941 року; німецька армія увійшла до міста 28 червня. Деякі

³¹⁵ URL: <https://fotokresy.pl/2418763,foto.html>

³¹⁶ Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 790, наводить цифру 1900 євреїв під радянською владою у 1939–1941 роках.

місцеві євреї намагалися піти разом з радянськими втікачами, але багато хто залишився. Наприклад, родина Лорбер не могла виїхати³¹⁷.

У липні 1941 року німці наказали створити юденрат, який очолив адвокат з питань біженців, доктор Фрухт. Командиром місцевої української поліції був Миколай Сліпчук, колишній вчитель. Його помічником був Андрій Пестрак.

Перша акція вбивств, спрямована переважно проти єврейської інтелігенції, була організована німцями 25 серпня 1941 року, коли 327 євреїв, переважно чоловіків, багато з яких були головами сімей, було заарештовано та нібито відправлено до трудового табору; але насправді їх убили того ж дня³¹⁸.

Маневичі, родина Сегалів: Ліпа Сегал, Моше Фельдман, Етлі Сегал, Авремале Сегал, Малка Фельдман. Вся родина загинула в часи ШОА.³¹⁹

Місцевим євреям дозволили залишатися в своїх домівках, але вони були обмежені районом міста, а після настання темряви було запроваджено комендантську годину. Їм видавали 100 грамів хліба на людину на день, який розподіляв юденрат. Євреї страждали від голоду. Деякі єврейські ремісники таємно ходили до сусідніх сіл, щоб працювати та добувати їжу для своїх сімей.

³¹⁷ Інформація від Дова Лорбера, який пізніше став командиром єврейських партизанів у регіоні. Його свідчення див. YVA, O-3/2367.

³¹⁸ Архів Єврейського історичного інституту, Варшава (АУІН) 301/926, свідчення Самуеля Мельхіора; ГАРФ, 7021- 55- 8.

³¹⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14204165>

Організація юденрату включала єврейську поліцію. Коментарі тих, хто вижив, свідчать про те, що голова юденрату та єврейська поліція поводитися належним чином і намагалися полегшити страждання членів громади. Страждання від холоду та голоду були найгіршими взимку 1941–1942 років. Деякі сусіди, як поляки, так і українці, допомагали їжею, товарами та інформацією. Інші ігнорували попередні добрі стосунки.

За деякими даними, навесні 1942 року в Маневичах було утворено «відкрите гетто» між поліцейською дільницею та залізничною станцією. Деяких євреїв туди привезли з сусідніх сіл. Воно не було закритим і лише частково охоронялося українською поліцією³²⁰. Маневицьким євреям не дозволялося залишати територію гетто, а українська поліція мала право розстрілювати порушників на місці. Тим не менш, можна було втекти під покровом темряви, якщо бути обережним.

Єврейські чоловіки працювали на місцевій паркетній фабриці та вантажили залізничні шпали. Жінки працювали на «Польській Горі», куди вони добиралися приміським поїздом. Їхнім завданням був ремонт та обслуговування залізничної колії. Ці жінки були найняті ОТ, німецькою урядовою фірмою, яка займалася масштабними військово-будівельними проектами. Німецькі посадовці ОТ допомагали цим жінкам, таємно забезпечуючи їх продовольчими пайками. Вони також вчасно попереджали їх про неминучу ліквідацію гетто³²¹.

В результаті цих попереджень 70 євреїв змогли втекти до сусіднього лісу 3 та 4 вересня 1942 року, після закінчення робочої зміни на паркетній фабриці. Деякі сховалися у місцевого польського лісника на ім'я Словік. Одним із таких євреїв був 27-річний Дов Лорбер, який вперше втік з Маневичів до Лишнівки, села, де народився його батько. Іншим чоловіком з Грудка, якого попередили на ранній стадії, був Ісроель Пухтік. Він також уникнув першої акції. Зрештою, вони та інші приєдналися до партизанської групи під керівництвом Миколи Конішука, відомого як «Крук», колишнього голови села Грива.

За кілька днів до другої та останньої акції євреїв міста змусили переїхати до закритого гетто в Маневичах. Німці ліквідували гетто 5 вересня 1942 року. 300 євреїв із сусіднього села Троянівки привезли до гетто Маневичів безпосередньо перед цим, 3 вересня³²². Напередодні ліквідації німецькі та українські поліцейські охоронці оточили гетто. Потім близько 2000 євреїв повільно пройшли через місто та були супроводжені до місця в напрямку села Черевахи. Тут їх змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли у чотирьох братських

³²⁰ Інтерв'ю з Василем Нестеровичем Кульчицьким, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 27 січня 1989 року. Див. також інтерв'ю з Севастіаном Станіславовичем Солубчуком, проведене Гетерингтоном 28 січня 1989 року. Ці записи наразі зберігаються в СБУ..

³²¹ Див. Цві (Вора) Верба, «Справи дитини», у Портера та Меріна, Єврейські партизани, 2:115–122; його свідчення можна знайти у файлі YVA, O-3/1332.

³²² Олександр Круглов, Втрати, завдані українськими євреями у 1941–1944 роках (Харків: Тарбут Лаам, 2005), с. 317; інтерв'ю з Архипом Анісомичем Мифаником, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 27 січня 1989 року; інтерв'ю Ісаака Кірцнера та Бена Фінкеля, проведене Вільямом Чалмерсом 8 вересня 1988 року; інтерв'ю в СБУ. Див. також В. Наконечний, Голокост на Волині: жертви і пам'ять (Луцьк, 2003), с. 33; та АУІН, 301/926.

могилах поблизу християнського цвинтаря в лісистій місцевості під назвою «кінські могили». Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), загалом було 1840 жертв, «переважно» євреїв³²³.

Ганна К., 1928 року народження, згадувала: «Коли євреїв вели на розстріл, їх охороняли німці та кілька місцевих поліцаїв. Тоді ми жили не в Маневичах, а в сусідньому селі. Але одного разу, бо я не пам'ятаю чому, ми з батьком приїхали до Маневичів. Саме тоді ми побачили колону євреїв, яку вели в напрямку Черевахи. Всі йшли пішки. Батьки несли дітей на руках. Поки євреїв вели на розстріл, місцеве населення грабувало їхні будинки. Вони забирали все, що могли знайти: дзеркала, подушки». (Свідчення № 1453, інтерв'ю проведене в Маневичах 27 квітня 2012 року).³²⁴

142

Місце розстрілу євреїв у Маневичах.³²⁵

³²³ Звіт НДК, ДАРФ, 7021-55-8. Див. також інтерв'ю з Олексієм Степановичем Сліпчуком, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 26 січня 1989 року, СБУ.

³²⁴ Execution of Jews in Manevychi URL: <http://yahadmap.org/#village/manevichi-volyn-ukraine.169>

³²⁵ Execution of Jews in Manevychi. URL: <http://yahadmap.org/#village/manevichi-volyn-ukraine.169>

Мельниця, 1915 р.³²⁷

Мельниця – село у Велицькій сільській територіальній громаді Ковельського району.

Перша згадка про Мельницю – 1245 року. Наприкінці XIV століття Великий князь литовський Свидригайло дарує село своєму стрільцю Зубу. Згодом власницею стає королева Бона, а потім – луцький староста Андрій Семашко.

Ще до Першої світової війни Мельниця мала статус містечка. Згідно з переписом 1897 року в містечку проживало 2588 осіб, з них 1599 – євреїв³²⁸.

Наприкінці XIX століття в Мельниці діяли православна церква, два єврейські молитовні будинки, православна та католицька каплиці, поштова станція, аптека, школа, безліч магазинчиків і корчем, притулок, три постійні будинки, гостинний двір, щотижневий базар, водяний і вітряний млини. П'ять разів на рік проводилися великі ярмарки: на Вербну неділю, 9 травня, 24 червня, 8 листопада і 6 грудня.

³²⁶ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.84-85. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Мельниця // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970. — С.382. — 747с.

³²⁷ URL: <https://castles.com.ua/melnica.html>

³²⁸ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий: по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого — С.-Пб.: Типография «Общественная польза»: [паровая типолитография Н. Л. Ныркина], 1905. — С. 1-24. — X, 270, 120 с.

Місцева православна церква була помітною пам'яткою архітектури. Її побудували як римо-католицький костел у 1749 р. (за іншою версією, 1802-го) на кошти луцького підкоморія Єжи Ольшанського та представників шляхетського роду Грохольських. У 1875 році влада Російської імперії перетворила костел на православний храм. У 1916-му він, як і все містечко, був зруйнований німецькою артилерією, у 1923 році святиню повернули римо-католикам. Відбудовував костел святого Йосипа в 1929-му граф Станіслав Чарнецький. Після цього він знову набрав свого первісного барокового вигляду.

Мельниця, православна церква. 1915 р.³²⁹

Єврейська громада³³⁰

Путівник по Волині Мечислава Орловича іменує Мельницю "жидівським містечком"³³¹.

У 1847 році в Мельниці проживало 640 євреїв, у 1897 році – 1599 (61,8%), у 1921 році – 875 євреїв. У 1885 році діяли два молитовні будинки.

У 1913 році євреям належала єдина аптека, обидва склади аптечних товарів, єдина корчма, усі 30 магазинів (включаючи 16 продуктових, 8 мануфактурних).

³²⁹ Жорна історії і село Мельниця. URL: <https://www.golos.com.ua/article/371275>

³³⁰ Melnitsah. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/Melnitsa.html#TOCе>; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf; MIELNICA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1423-1424. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

³³¹ Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/004.htm>

Між двома світовими війнами, коли Мельниця була польською, євреї організовувалися у профспілки за допомогою єврейського банку. Економічна криза тридцятих років XX століття погіршила й економічне становище євреїв.

Єврейська молодь с. Мельниця, 1930 р.³³²

У 1929 році утворилася громада, що складалася з низки невеликих містечок; Голоби, Троянівка, Єсежани, Маневичі, Поворськ та Копачевка з центром у Мельниці; тут жив голова громади та її рабин, рабин Єгуда Лейб Сфард.

У 1930-х роках у Мельниці почали діяти сіоністські рухи Кен Бетар, Халуцім та Молодий Халуцім. У той час сіоністська діяльність була в центрі єврейського громадського життя в Мельниці. Діяв аматорський театр, де виступали місцеві та регіональні актори.

Єврейські будинки зосереджувалися навколо ринкової площі – навколо якої були побудовані крамниці та магазини всіляких товарів: круп, текстилю, одягу, побутової та сільськогосподарської техніки, залізних товарів та продуктів харчування.

Німецькі війська окупували село 26 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року Мельницею керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Мельниця була включена до складу гебіткомісаріату Ковель у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Арно Кемпф очолював гебітскомісаріат до червня 1942 року. Лейтенант Філіп Рапп очолив жандармерію³³³. У липні 1942 року Кемпфа було заарештовано та страчено за

³³² Світлина з сімейного архіву Леї Рог. Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії.

³³³ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), Hängerordner (колекції BDC, різні файли) SSHO 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

отримання хабарів від євреїв. Його замінив на посаді гебітскомісара Еріх Касснер, колишній начальник штабу Кемпфа (Stabsleiter).

Для управління місцевими справами в селі було призначено старійшину. Також було призначено кілька українських поліцейських. Вони служили під командуванням німецького жандармського відділення, що базувався в Голобах.

У липні 1941 року було проведено перші дві акції проти чоловічого єврейського населення Мельниці: 56 молодих єврейських чоловіків було розстріляно під час «першої акції», яка відбулася на початку місяця. Деяких із них зрадив місцевий польський антисеміт, який був директором школи за польського правління, і стверджував, що вони були комуністами та політичними активістами. Друга акція відбулася в середині липня, коли було вбито близько 280 чоловіків. Акцію, ймовірно, провела 2-га рота 314-го поліцейського батальйону, який був розташований у Голобах 14 липня 1941 року³³⁴.

Єврейська молодь в кібуці. Мельниця, 1929 р.³³⁵

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів у Мельниці. Спочатку євреїв зареєстрували та наказали носити відмітні знаки на одязі. За словами Леї Рог, їхній продовольчий раціон обмежувався 90 грамами житнього хліба, змішаного з соломою, щодня. Євреїв змусили віддати українцям землю навколо своїх будинків, включаючи городи, а також припинити свою попередню професію та іншу оплачувану роботу. Німці також вимагали від євреїв викуп у грошах та золоті. Було створено юденрат, який організовував примусову працю для євреїв, здебільшого у формі видобутку торфу. В іншому випадку євреї були замкнені у своїх будинках і змушені були покладатися на будь-яку їжу, яку сусіди періодично таємно приносили їм³³⁶.

³³⁴ Zelda Baller Lior, "A Childhood without Childhood," in Lior, Melnitsah, pp. 54–60; Shmuel Spector and Geoffrey Wigoder, eds., *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 820.

³³⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/13292419>

³³⁶ Testimony of Leya Rog, in Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, pp. 246–247; Lior, Melnitsah, p. 78.

Решту євреїв з районного міста Голоби привезли до Мельниці наприкінці 1941 року³³⁷.

В середині серпня 1942 року в селі було створено гетто. Воно було розташоване на вулиці Божничній, де розташовувалися дві синагоги, і було відокремлене від решти села³³⁸. Євреям дали лише кілька хвилин, щоб покинути свої домівки та все їхнє майно. Їх змушували бігти, несучи свої мізерні речі до гетто, піддаючи побоям та погрозам пострілами в повітря. У кожному будинку тепер було набито кілька сімей³³⁹. Загальна кількість євреїв у гетто могла сягати 1200 осіб, включаючи євреїв, яких на той час привезли з навколишніх сіл, таких як Кашівка. Ці євреї принесли з собою тривожну звістку про те, що неєвреї готували ями на околиці міста³⁴⁰. Євреїв залишили голодувати протягом кількох днів, оскільки вони не могли вийти з гетто ні на роботу, ні на жебракування. Наприкінці серпня 1942 року німці вимагали ще одного викупу, і коли євреї не змогли виконати цю вимогу, німці вбили рабина та голову юденрату³⁴¹.

3 вересня 1942 року о 4:00 ранку п'ятеро німців та близько 100 українських поліцейських оточили гетто. Вони зібрали євреїв у збірному пункті, а потім вивели їх до піщаного кар'єру поблизу південно-західного кордону села, де всіх розстріляли. Лише кільком євреям вдалося уникнути масового розстрілу. 16 березня 1944 року, коли Мельницю звільнила Червона Армія, до міста повернулося лише шість євреїв.

Володимир К., 1929 року народження, згадував: *«Була єврейська жінка, яка вийшла з гетто, і її вбили. Її тіло було в моєму саду, я її бачив. Вона хотіла втекти і побігла до українських будинків. Її вистрілили в спину, і її тіло залишалося на землі кілька днів. Німці не дозволили нам її поховати. Це було зроблено навмисно, щоб інші євреї боялися покарання, якщо спробують втекти. Їй було близько 30 років. Вона пробігла 300-400 метрів, перш ніж її тіло впало на землю».* (Свідчення № 1455, інтерв'ю в Мельниці, 28 квітня 2012 року)³⁴².

147

Із спогадів **Лії Рог**: «Остаточне знищення 1200 євреїв Мельниці... відбулося 3 вересня 1942 року, [єврейська дата] 21 Елула 5702 року. Того дня німецькі

³³⁷ А. Круглов, Катастрофа українського єврейства 1941–1944 рр.: Енциклопедичний справочник (Харків: «Каравела», 2001), стор. 84. У 1931 році в Голобах проживало 350 євреїв.

³³⁸ Testimony of Rog, in Zabarko, Holocaust in the Ukraine, pp. 246–247

³³⁹ Lior, “A Childhood without Childhood,” p. 55

³⁴⁰ Ibid., and Leya Rog, “In the Footsteps of the Ukrainian Murderers,” in Lior, Melnitsah, pp. 48–52. In this testimony, Rog dates the establishment of the ghetto on September 1, 1942.

³⁴¹ Lior, Melnitsah, p. 78.

³⁴² Execution of Jews in Melnytsya <https://yahadmap.org/en/#village/melnytsya-melnitsa-mielnica-volyn-ukraine>.175

нацисти та їхні спільники вбили людей похилого віку, жінок та дітей, мешканців

Лія Рог

міста та навколишніх сіл. Переховуючись у селі, звідки я втекла [з Мельниці], я на власні очі бачила, як євреїв вели в останню дорогу до Мельниці. Серед них я впізнала свого дядька – брата мого батька – Авраама Рога, його дружину та двох дочок, [його] зятя та його онука, усіх із села Кашівки. Їх супроводжували вбивці, які кричали: «Не розмовляйте!», «Дотримуйтесь порядку, коли йдете!». Вони йшли ґрунтовою стежкою. Жінки, люди похилого

віку та діти сподівалися на диво, але дива не сталося. Вбивці змусили їх бігти до насипу на краю ями смерті. Їм наказали роздягнутися догола та заходити [в яму] групами по 3-6 осіб. Вбивці націлювали... зброю на своїх безпорадних жертв і розстрілювали їх. Крики жінок, зітхання відчаю людей похилого віку та глибокий плач дітей чулися ще довго. Постріли, що лунали один за одним, переривали їхню пісню життя... Вбивці зі зброєю в руках встановили кордон [українських допоміжних поліцейських] і з задоволенням спостерігали за стражданнями та тортурами, які зазнавали жертви. У жодного з убивць не билося серце, не пробуджувалася совість, не було видно жодних слідів каяття, а також [серед них не було] жодних виразів жалю...»³⁴³.

148

Меморіал на місці розстрілу євреїв. Мельниця, 2023 р.³⁴⁴

³⁴³ Joshua Lior, ed., *Melnitza, in Memory of Its Jewish Community*, Tel-Aviv: Yotsei Melnitsa be Yisrael uva-tefutsot, 1994, pp. 134-135 (Hebrew). URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314213/lior-joshua-melnitsah-pelekh-vohlin-ukrainah-sefer-hantsahah-edut>

³⁴⁴ URL: <https://cja.huji.ac.il/hmm/browser.php?mode=set&id=54483>

Милятин³⁴⁵

Милятин — село у Павлівській сільській громаді Володимирського району.

1537 року король Сигізмунд I Старий надав привілей для братів Федора та Гаврила Васильовичів Бокіїв, у якому дозволив їм заснувати місто поблизу невеликого дерев'яного замку, збудованого їх батьком Василем Івановичем³⁴⁶.

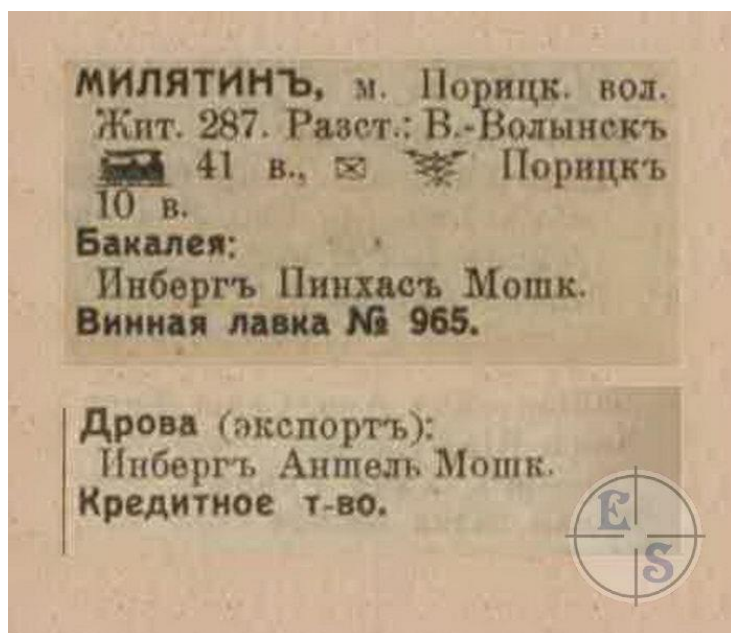
За даними Державного архіву, у 1894 році Милятин — це невеличке містечко з населенням 227 осіб, з них: 113 чоловіків і 114 жінок.

1894 року в містечку діяли одна православна церква, молитовний єврейський будинок.

У 1906 році містечко Порицької волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 41 верст, від волості 10. Дворів 49, мешканців 492³⁴⁷.

У 1919–39 роках - у складі Польщі, у 1939–91 роках - Української РСР.

Єврейська громада³⁴⁸

У 1784 році в Милятині проживало 108 євреїв; у 1787 році – 116, 1790 році – 144, 1847 році – 461, 1911 році – 287, 1921 році – 82 євреї (22,4%).

У 1867 році в Милятині діяла синагога.

У 1913 році євреям належали обидва магазини містечка.

Влітку 1941 року містечко було окуповано загонами Вермахту. У вересні 1942 року євреїв Милятина було вбито в Горохівському гетто.

149

³⁴⁵ Miłatyn (2), miasteczko, pow. włodzimierski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 418. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/418; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 96. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

³⁴⁶ Oskar Halecki. Bokiej Gabriel (Hawryło). h. wł. (Topór odm.) / Polski Słownik Biograficzny. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1936. — Т. II/1, zeszyt 1. — Beyzym Jan — Brownsford Marja. — S. 243. (пол.)

³⁴⁷ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. https://web.archive.org/web/20171214071800/http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

³⁴⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. URL: <https://imwerden.de/multi-volume-set-1000111-page-1>; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Російська єврейська енциклопедія

Церква Успіння Пресвятої Діви Марії з 1827 року. Не збереглася.³⁵⁰

Нова Вижва — село у Старовижівській селищній громаді Ковельського району.

Ніяких історичних документів про Нову Вижву в епоху до 1508 року не залишилося, хіба що народні перекази. В яких йдеться про поселення Плоцька Воля, яке знаходилося на території сучасного кутка Воля. А також про такі місцевості як Татарське, Полованки та Грудавище, які відносяться ще до дванадцятого століття. Підтвердження є і в історичних працях: «...говорять, що задовго до закладення цього містечка, на його території існувало поселення

³⁴⁹ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 189-191. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Денисюк В. Населення містечка Вижва та сусідніх сіл Стара Вижва, Бідки, Рудка, Чевель, Мельники в середині XIX ст. (за люстрацією 1850–1858 рр.) / В. Денисюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: науковий збірник. Вип. 53: матеріали LIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України, 20 травня 2015 р., смт. Стара Вижівка — с. Сереховичі. — Луцьк, 2015. — С. 174–178. URL: <https://web.archive.org/web/20211207091826/https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14596>;

Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. — Т. 5: Ковельский уезд. — Почаев, 1903. С. 61-68. — 583 с. — (Волынь в описании городов, местечек и сел: в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях). URL: http://history.org.ua/LiberUA/IstStOpVEp_1903/IstStOpVEp_1903.pdf;

³⁵⁰ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=9440287372730527&set=gm.1386584986031952&id=orvanti>
ty=1311826906841094

„Плоцька Воля“, таку назву і досі носить частина приходу міста Вижви, а на місці сучасного містечка жив граф Ревуцький...»³⁵¹.

26 серпня 1508 року Король Сигізмунд I Старий видав Смоленську грамоту Івану (Янушу) і Василію Михайловичам Сангушкам, відповідно до якої він «...дає їм дозвіл „заснувати містечко Вижву на Смідинській землі, розташований у Володимирському окрузі при річці Вижві“: цією землею ще при королі Казимирі володів дядько цих князів Іван та їх батько Михайло Сангушки...».

В 1548 році Нова Вижва отримала привілей Магдебурзького права: дозволялось проводити ярмарки і базари щонеділі, стягувати мито за переправу через річку та розширювалися повноваження міського самоврядування.

Містечко не було великим за населенням. За люстрацією Вижви 1765 р., дані якої наведені в «Географічному словнику» кінця XIX ст., кількість будинків міщан-християн становила 176, міщан-юдеїв – 27. За даними Актової книги, у 1783 р. в містечку було 106 будинків міщан-християн та 27 – юдеїв.

Після третього поділу Польщі в 1795 році територія населеного пункту відійшла до Ковельського повіту Волинської губернії Російської імперії.

Як зазначає відомий дослідник історії України Олександр Цинкаловський, наприкінці XIX століття у Новій Вижві налічувалося 408 будинків, 2476 жителів, дві церкви, синагога, дві крамниці, проводились ярмарки, була ринкова площа. В місцевій церкві до 1914 р. переховувалися старі пергамини міські і рукописні церковні книжки, а також дуже цінні ікони на дошках з 15 і 16 ст.

Після підписання Ризького мирного договору між Польщею та Росією (18 березня 1921) для Нової Вижви розпочався новий період розвитку, адже вона відійшла під владу Польщі. У Другій Польській Республіці Вижва-Нова входила до складу сільської гміни Седлище Ковельського повіту Волинського воєводства і в 1921 налічувала 1973 жителя³⁵².

Польська влада не здобула підтримки серед місцевого населення, тому у вересні 1939 року міщани зустріли радянські війська з надією на краще майбутнє. Але ще не встигло висохнути чорнило на документах про входження Західної України до УРСР та відповідно і СРСР, як на цій території розгорнули роботу каральні органи. Кожен десятий житель зазнав репресій.

27 червня 1941 року Вижву окупували німецькі війська.

³⁵¹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. – Т. 5: Ковельский уезд. – Почаев, 1903. С. 64 . – 583 с. – (Волынь в описании городов, местечек и сел: в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях).

³⁵² Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl/NDIGCZAS003514_1936_001/page/16/mode/2up; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s.

У 1784 році у Вижві проживало близько 30 євреїв, 1790 році – 42, 1870 році – 720 (47,8%), 1897 році – 500 (близько 20,2%), 1921 році – 358 євреїв (18,1%).

Перша згадка про євреїв у Новій Вижві датується XVI століттям. Згідно з грамотою, наданою євреям королевою Боною та підтвердженою Сигізмундом Августом у 1547 році, вони сплачували всі повинності разом з міщанами та користувалися пільгами, що надавалися останніми: під час виборів бургомістра було присутніх 2 євреї.

У XVII столітті євреї отримали розгорнуту грамоту від ковельського старости Христофора Опалінського, підтверджену в 1644 році королем Владиславом IV: їм дозволялося володіти синагогою, цвинтарем та м'ясними крамницями, а також будувати лікарню та лазню; вони мали право селитися на порожніх ділянках (з умовою не купувати будинки у християн), виробляти вино, варити пиво та торгувати всілякими товарами, за винятком мокрих, закривавлених та церковних речей.

Справи між євреєм та неєвреєм розглядалися міським судом у присутності двох старійшин євреїв; євреї звільнялися від панщини, а будинок рабина, кантора та працівника синагоги – від податків.

У 1-й половині 18 століття чисельність єврейського населення скоротилася через воєнні дії.

До 1764 року Вижвська громада входила до складу єврейської громади Ковеля. У 1789 році у Вижві було 11 єврейських будинків та 3 корчми, що належали євреям.

У 19 столітті діяла синагога; євреям належали 3 млини. Більшість євреїв були ремісниками – шевцями, кравцями, теслярами та бляхарями. Невелика кількість євреїв займалася торгівлею.

У 1920-30-х роках у Вижві діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

27 червня 1941 року Вижву окупували німецькі війська. Під час німецької окупації євреї, які були другою за чисельністю національною групою у місті після українців³⁵⁴.

5 серпня 1941 року було розстріляно 260 євреїв.

Невдовзі після окупації євреям було наказано носити нарукавні пов'язки з блакитною зіркою Давида. Худобу та багато основних речей місцевих євреїв було конфісковано. Для євреїв було запроваджено комендантську годину з сьомої вечора до сьомої ранку. Їх також забирали на примусові роботи. Очевидно, в цей час було призначено юденрат (єврейську раду) на чолі з Єфимом Лангером. 5 серпня 1941 року поблизу міста Мацейова було вбито 260

³⁵³ Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 650; Gmina żydowska w Wyżwie Nowej. Żydowski Instytut Historyczny. URL: <https://www.jhi.pl/>

³⁵⁴ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 [Text] / W. Siemaszko, E. Siemaszko. - Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2006. T. 1. - 2006. - s. 374. – 998 s.

єврейських жителів Вижви Нової. У вересні та грудні 1941 року німці вимагали від євреїв великих викупів. Єврейська громада змогла вперше передати повну суму.

Влітку 1942 року євреїв, що залишилися в місті, та жителів сусідніх сіл змусили жити разом, очевидно, у відкритому гетто. 23 серпня того ж року всіх цих євреїв було вбито за містом, у лісі біля села Чевель³⁵⁵. Напередодні ліквідації гетто деякі його мешканці підпалили багато будівель, що дозволило десяткам євреїв втекти. Однак вижило лише декілька.

Свідок **Сергій М.**, 1929 року народження, згадував: *«Відразу після німецької окупації було зібрано та забрано близько 20-30 молодих євреїв. Потім було створено гетто, і там зібрали всіх євреїв з навколишніх сіл. До його створення євреї продовжували жити у своїх будинках, а деякі з них навіть продовжували працювати. Я пам'ятаю, як один єврейський кравець приходив до нашого будинку на кілька днів. Він працював з ранку до вечора, а вночі повертався додому. У гетто їх тримали, поки у них не закінчилося золото чи цінності, щоб сплатити викуп. Я не знаю, правда це чи ні, але люди казали, що євреї віддали близько 1 кг золота. Це траплялося кілька разів. У них також забирали одяг та речі. Німці розграбували все, що могли».* «Євреїв мусили лягти в ямі один впритул до одного, і їх стріляли в потилицю. А як тільки перший шар був заповнений трупами, наступна група лягала поверх закривавлених тіл»³⁵⁶.

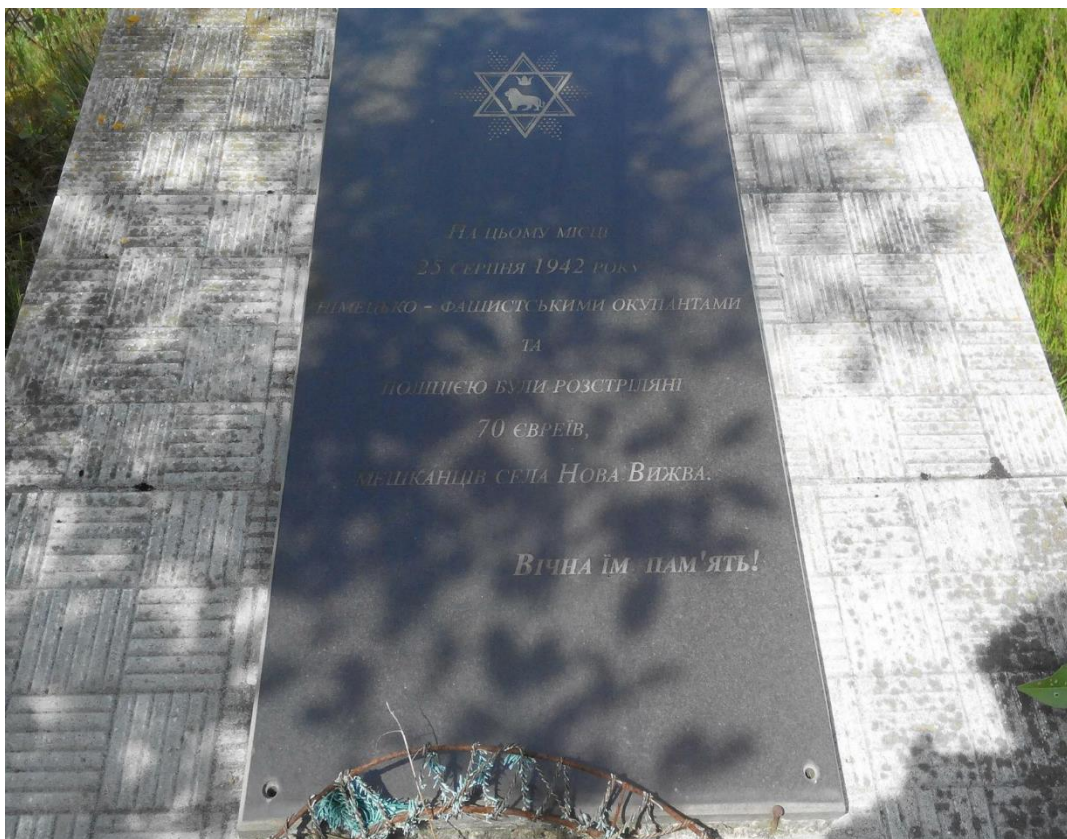
153

Зі свідчень **Бориса Геллера**, який народився в 1924 році в Новій Вижві та жив там під час німецької окупації: *«... Коли ми повернулися до міста, ми побачили жахливий хаос. Усі будинки були відчинені навстіж і пограбовані, діти*

³⁵⁵ Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 650; Gmina żydowska w Wyżwie Nowej. Żydowski Instytut Historyczny. URL: <https://www.jhi.pl/>

³⁵⁶ Execution of Jews in Nova Vyzhva. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-vyzhva-volyn-ukraine.710>

плакали, і дорослі також плакали, шукаючи своїх близьких. На той час у місті не було ні німців [тобто жандармерів], ні поліцейських [українських допоміжних]. Мені сказали, що о 5-й ранку прибула вантажівка з 6 німцями та багатьма поліцейськими [українськими допоміжними]. Вони розбіглися по всьому місту, переслідуючи євреїв. По місту чулися крики та плач. Багато людей намагалися втекти з міста. Вони [німці] відкрили вогонь, але, очевидно, був наказ стріляти [лише] в повітря. Усіх євреїв, яких спіймали, відвели до синагоги, де був присутній Біда, німець... який був начальником поліції [жандармерії] нашого міста, а також багато поліцейських [українських] та мешканців [міста]. Були відібрані люди різного віку. Матерів з маленькими дітьми, а також деяких ремісників, яких мешканці вирішили залишити живими, не забрали [не відібрали]. Решту 260 осіб погнали пішки до міста Мацейова. У цій облаві серед спійманих були члени моєї родини – мій батько, якому було 40 років, моя мати – 38, мій 14-річний брат, один з моїх дідусів та обидві мої бабусі. Староста міста стверджував, що їх забрали на роботу. З того часу, тобто з 5 серпня 1941 року, я залишився без батьків. ... Через кілька днів ми дізналися, що всіх їх разом з іншою групою євреїв забрали [в місце] недалеко від Мацейова, біля озера Сомов [озеро Сомне], де всіх їх розстріляли...»³⁵⁷.

Пам'ятник громадянам єврейської національності, розстріляним гітлерівцями в серпні 1942 року.³⁵⁸

³⁵⁷ YVA O.33 / 1461 Історія вбивства євреїв з Вижви Нової на озері Сомов. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627182>

³⁵⁸ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Monument_to_the_Jews_executed_by_nazis_in_Nova_Vyzhva

Село Озеряни. Ковельського повіту 1917 р.³⁶⁰

Озеряни — село у Турійській селищній громаді Ковельського району.

Вперше згадується у писемних джерелах 1577 року. На думку деяких дослідників, село виникло раніше, за правління польського короля Владислава II Ягайла (кіннець 14 — початок 15 ст.) та мало назву Сандов. У 16 ст. власниками Озерян були волинські шляхтичі Загоровські. За Андрусів. перемир'ям 1667 та за умовами «Вічного миру» 1686 р. Озеряни залишилися у складі Польщі, після її 3-го поділу 1795 р. відійшли до Російської імперії.

У 17–18 ст. були розвинені ремесла та торгівля, зокрема тут проживала значна кількість мулярів, шевців, теслярів, столярів, бондарів, колесників, гарбарів, ковалів, млинарів, збирали 3 ярмарки на рік.

У 1897 році в містечку проживало менше 500 мешканців.

У 1906 році містечко Новодвірської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 43 верст, від волості 8. Дворів 173, мешканців 1315.³⁶¹

³⁵⁹Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 164. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Озеряни // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.712: Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-76646>

³⁶⁰ URL: <https://www.facebook.com/volyncentre/photos>

³⁶¹Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — 222 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

За Ризьким мирним договором 1921 р. Озеряни відійшли до Польщі. 1921–1939 рр. — село гміни Купічув Ковельського повіту Волинського воєводства. Від вересня 1939 р. по серпень 1991 р. — під радянською окупацією.

Єврейська громада³⁶²

У 1847 році в Озерянах проживало 208 євреїв, 1897 році – 500 (близько 20,2%), 1921 році – 358 євреїв (18,1%).

Перші записи про євреїв, що проживали в Озерянах, датуються початком 18 століття. У 1761 році тут відбулося єдине засідання Ради Чотирьох Земель на Волині.

У 1913 році євреям належали всі 7 магазинів в Озерянах (включаючи 4 продуктові та 2 мануфактурні).

До 1941 року єврейське населення зросло приблизно до 850 осіб.

28 червня 1941 року Озеряни були окуповані нацистськими військами.

Навесні 1942 року було створено гетто, в якому ув'язнювали місцевих євреїв та євреїв з навколишніх сіл.

У серпні 1941 року, під час ліквідації гетто, поблизу цвинтаря села Сушибаба було розстріляно 762 євреїв.

Шість євреїв з Озерян пережили Другу світову війну.

У 1989 році на місці розстрілу було встановлено пам'ятник.

Місце розстрілу євреїв з Озерян, 10 вересня 1942 р.³⁶³

³⁶²Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), – С.70. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; European Jewish Cemeteries Initiative. Ozeriany Jewish Cemetery. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ozeryany-old-jewish-cemetery-volyn-region/>; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913.

³⁶³URL:https://www.wikidata.org/wiki/Q122280603#/media/File:Turiysk_Volynska-grave_of_Jews_shot-details.jpg

Озеряни, територія колишнього єврейського цвинтаря.³⁶⁴

³⁶⁴ Вважається, що цвинтар був заснований у XVIII столітті. На російських картах він зображений з середини XIX століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ozeryany-old-jewish-cemetery-volyn-region/>

Озютичі, 1930 – ті роки.³⁶⁶

Озютичі (пол. Oździutycze) — село (до 15 жовтня 1956 р.³⁶⁷ смт) у Затурцівській сільській громаді Володимирського району

Права містечка село одержало за королівським привілеєм від 30 січня 1668 р., коли перебувало у власності магната Станіслава Суходольського.

У XIX столітті Озютичі — містечко Володимирського повіту Волинської губернії.

У Другій Польській Республіці Озютичі належали до сільської гміни Кіселін у Горохівському повіті Волинського воєводства, і в 1921 році мали 1015 мешканців³⁶⁸, переважно євреїв.

³⁶⁵Ozdiutycze albo Ozdziatycze, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII: Netrebka – Perepiat, Warszawa 1886, s. 785. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/785; Ozdiutycze, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 426. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/426; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – С. 166-167. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Марчук-Футала Г.С. Озютичі: нариси з історії. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2023. 540 с.

³⁶⁶ URL: <https://history.rayon.in.ua/news/233532-selo-ozutichi-na-starih-listivkah/amp>

³⁶⁷ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1956. — № 8 (5 листопада). — С. 238.

³⁶⁸ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. – T. 14: Województwo Stanisławowskie / opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 45 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014970>; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGZAS003514_1936_001/page/4/mode/2up

За польської влади, за спогадами старожилів, Озютичі було досить великим містечком, приблизно таким, як Торчин у ті роки. Тут діяло понад 20 приватних магазинів — «лавок» або «склепів», власниками яких були місцеві євреї. Кожного тижня, у п'ятницю, відбувалися ярмарки. На них з'їжджалися люди з багатьох навколишніх сіл, навіть з Грубешова (нині республіка Польща). Вулиці в містечку викладені бруківкою, обабіч якої — дерев'яні настили, так звані тротуари. Близько 70 % населення становили євреї, решта — українці, поляки, німці. У ті часи в Озютичах діяло поштове відділення, працював паровий млин з чотирма парами валець і одним каменем. Володів ним багатий єврей Хаймуш. На околиці села працював вітряк. У містечку було кілька єврейських олійниць, гуртовень та чухралень вовни.

Озютичі, 1930 – ті роки.

Єврейська громада³⁶⁹

Євреї проживали в Озютичах з другої половини 17 століття. Мовою їдиш село називали Ozdititch. У 1897 році у складі Російської імперії єврейське населення міста становило 701 особу.

³⁶⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрія Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) — С. 69. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/>; Холокост на території СССР: Енциклопедія/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — 1143 с.: ил., карты. — ISBN 978-5-8243-1296-6.; Кушнір В. Озютичі в перші дні війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Мат. 30-ї Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Лц., 2009. С. 354. URL: <https://zbroeznav.com/series/minule-volyni-2009/>

У 1867 в Озютичах діяла синагога. З 1899 року рабином був Мордехай Нетербарг.

У 1913 році євреям належали паровий млин, обидва аптечні склади, усі 5 магазинів.

Після Першої світової війни місто було включено до складу незалежної Польської держави. У 1921 р. у місті проживало 739 євреїв за загальної чисельності населення 1015 осіб. Одні євреї заробляли на життя торгівлею худобою і зерном, інші були майстрами і ремісниками.

З 1927 по 1939 рік у місті діяла сіоністська івритомовна школа Тарбут. В Озютичах діяли деякі єврейські політичні організації, особливо Бунд та його молодіжний рух Зукунфт.

Після 17 вересня 1939 року, з приходом до міста Червоної Армії відповідно до пакту Ріббентропа-Молотова, Озютичі увійшли до складу Радянської України. Радянська анексія поклала край будь-якому незалежному політичному та суспільному життю в місті. Школа Тарбут стала радянською єврейською школою.

26 червня 1941 року Вермахт окупував Озютичі та розстріляв 100 євреїв як акт помсти за смерть німецького пілота.

У 1942 році всіх євреїв депортували до гетто Кисилина, де їх стратили 16 серпня 1942 року.

Єврейський цвинтар Озютичах, 1917 рік.³⁷⁰

³⁷⁰ URL: <https://www.bagnowka.pl/?m=cm&g=zoom&gal=37&img=46940>

Олика, замок Радзивіллів. 1920-1939 рр.³⁷²

Олика — місто, адміністративний центр Олицької міської територіальної громади Луцького району.

Вперше назва містечка зустрічається в Іпатіївському літописі у 1149 році «Ізяслав рушив полки свої від Луцька і, пішовши, став біля Чемерина на Оличі»³⁷³.

31 травня 1564 р. місто отримало магдебурзьке право стараннями власника — М. Х. Радзивілла «Чорного»³⁷⁴. Вибори урядовців урочисто проходили у ратуші, зведеній через кілька років після Троїцького костелу. Тут же в підземеллях відбували покарання ув'язнені. Місто вибирало лавників на чолі з війтом та райців на чолі з бургомістром. Обрані чиновники слідували за станом міських укріплень, дотриманням норм торгівлі, за якістю виробів ремісників.

³⁷¹ Ołyka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 527. (пол.). — S. 527—529. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/527; Baliński, M., & Lipiński, T. (1845). Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana (т. 2, cz. 2). Warszawa: S. Orgelbrand. с. 860—863; Жовтянський В. А. Історична Олика та її пам'ятки. Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. пр. 2014. Вип. 25. — С. 253—273. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81740/26-Zhovtyanskyu.pdf?sequence=1>

³⁷² URL: <https://kresy.org.pl/9941643,foto.html?idEntity=7857887>

³⁷³ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 227. — 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

³⁷⁴ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym h. Trąby (1515—1565) // Polski Słownik Biograficzny: Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. — Tom XXX/2, zeszyt 125. — 193—384 s. — S. 345. (пол.). URL: <https://www.psb.pan.krakow.pl/opublikowane-hasla/>

Януш Францішек Радзивілл — останній ординат міста та захисник інтересів міщан у польському сенаті — був заарештований в 1939 р., після Другої світової війни повернувся з таборів до рідної Польщі.

Колегіальний костел Святої Трійці. Олика, 1925 р.³⁷⁵

162

З 1638 р. в Олиці активно діяла колегіата св. Трійці — філія Академії у Замості, де 5 професорів викладали логіку, риторику, граматику, теологію та основи наук.

Перепис, проведений у 1923 році, показував, що в самій Олиці мешкало 2777 осіб, з яких 2480 були євреї, русинів — 143, чехів — 15, інших — 137.³⁷⁶

Статистика 1936 р. зафіксувала у містечку таку етнічну структуру населення: євреї — 62%, українці — 23,8%, поляки — 10,7%, інші — 3,5%³⁷⁷.

Населення Олики у 1938 р. становило: українців — 2500, євреїв — 2584, поляків — 733 особи³⁷⁸.

В Олиці, як і по всій Волині, був популярний День коня. І не даремно. Адже, наприклад, у 1934 році, Волинь у Речі Посполитій займала перше місце серед інших воєводств за кількістю коней. В Олиці Радзивілли вирощували повнокровних коней англійської породи.

³⁷⁵ URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/olyka/>

³⁷⁶ ДАВО, ф. 140, оп.1, спр.15. стор. 4-5 .

³⁷⁷ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. — С. 59. — 98 с.

³⁷⁸ Віктор Жовтянський Від мудрості батьків // Світогляд: наук.-попул. журн.. № 3 (59); НАН України, Головна астрономічна обсерваторія НАН України. — Київ: ВД "Академперіодика" НАН України, 2016. — № 3 (59). URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2016-11-3/svitoglyad-2016-3-06-zhovtyansky.pdf>

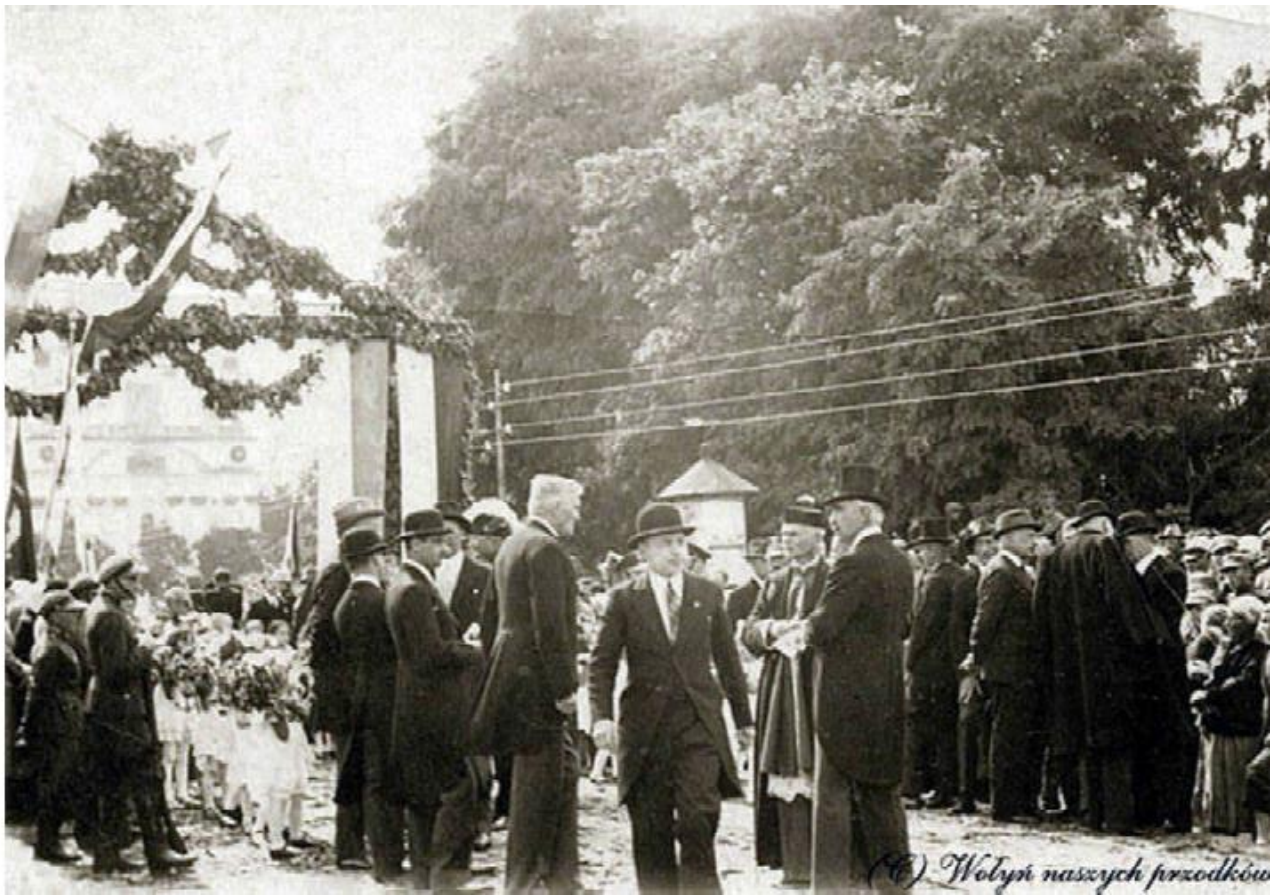
З точки зору культурної спадщини 1939 р. приніс для Олики втрату колекцій замку Радзивіллів «зусиллями» експедицій зі столичних російських музеїв, нечистих на руку співробітників НКВС та військових артилерійського полку, який тут квартирував, використовуючи для опалення... старовинні фоліанти.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 27 або 28 червня 1941 року.

Унаслідок бомбувань 27 червня 1941 р. була знищена практично вся забудова центральної частини Олики, яка належала переважно єврейській громаді – 404 будинки та 326 господарських будівель³⁷⁹.

Ще одним актом варварства стало знищення старовинного єврейського кладовища, причому німецька адміністрація використала кам'яні намогильні пам'ятники для заощування вулиць у центрі Олики.

За часів СРСР Олика перетворилася на занедбане провінційне містечко³⁸⁰.

Олика, 31 жовтня 1935 року. В очікуванні приїзду луцького біскупа Адольфа Шельонзка. Праворуч ксьондза – (у цилиндрі) Януш Радзивілл.³⁸¹

³⁷⁹ Жовтянський В. А. Історична Олика та її пам'ятки. Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. пр. 2014. Вип. 25. – С. 258.

³⁸⁰ Жовтянський, Віктор (15 грудня 2022). До історії правобережних міст в енциклопедичних виданнях 18–21 ст. (на прикладі княжої Олики). Енциклопедичний вісник України (укр.). Т. 14. с. 43—56. URL: <https://evu.encyclopedia.kyiv.ua/article?id=99>

³⁸¹ URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hupalo_Serhii/Olyka_i_Radzyvilly_2030ti_roky_KhKh_stolittia.pdf?PHPSESSID=leke0i9f940io54v30o3mh9a61

Олика, синагога. 1925 р.³⁸²

Єврейська громада³⁸³

З середини XVII ст. історія Олики тісно переплелася з розвитком єврейської громади. За даними «Єврейской энциклопедии», перша писемна згадка про євреїв у містечку Олика Луцького повіту Волинського воєводства датується 1655 р. У 1765 р. в кагалі Олики та його парафіях налічувалося 646 платників подушного податку³⁸⁴.

За результатами перепису 1897 р. в Олиці із загальної кількості мешканців 4 210 осіб євреїв вже проживало 2 606 осіб, або 62%³⁸⁵.

Подібно до євреїв смуги осілої головноїми заняттями олицької громади були ремесла і торгівля. Євреї-ремісники виготовляли знаряддя праці, інші предмети господарського вжитку, шили одяг, взуття, надавали населенню різноманітні послуги. Основними місцями реалізації ремісничих виробів були

³⁸² URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/olyka/>

³⁸³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), — С.84. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; OLYKA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1435-1436. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Memorial Book of the Community of Olyka. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>; Memorial Book of the Community of Olyka. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Olyka/files/Olyka_Hebrew.pdf

³⁸⁴ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 томах / Под ред. Л. Каценельсона. Санкт-Петербург, 1912. Т. XII. — С. 84. — 960 с.

³⁸⁵ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 томах / Под ред. Л. Каценельсона. Санкт-Петербург, 1910. Т. V. С. — 737. — 960 с.

ярмарки. Торговельне значення міст і містечок, пожвавлення торгівлі зумовлювалося присутністю в них євреїв. Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснювалися на Волині при активній участі євреїв, які завжди були обов'язковим посередником чи прямо покупцем або продавцем.³⁸⁶

Єврейські робітники на млині. Олика, 1913 р.

165

Рушійною силою функціонування єврейських громад було іудейське віросповідання, вірність іудаїзму. Тому кожна община намагалася забезпечити себе синагогою, молитовними будинками, які перетворювалися у центр її життєдіяльності. На кінець XIX ст. синагога та 5 молитовних будинків діяли й в Олиці, дбаючи про духовні потреби місцевої громади. Були серед євреїв Олики й прихильники хасидизму – масового релігійного руху, який утвердився на Волині починаючи з середини XVIII ст. Серед цадиків, проповідників хасидизму, популярністю в губернії користувався й Герша Лейб з м. Олики Дубенського повіту.³⁸⁷

До середини 1941 року, враховуючи природний приріст 0,9 відсотка на рік, на початку війни в місті, ймовірно, було близько 2500 євреїв. Окрім цих євреїв, восени 1939 року в місті оселилися багато єврейських біженців з центральної та західної Польщі, а також 60 єврейських біженців з Чехії та Словаччини³⁸⁸.

³⁸⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч.I. – К., 1887. – С.308.

³⁸⁷ Державний архів Житомирської області, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 43.

³⁸⁸ Dr. Elisheva Cohen Two Fateful Years in Olyka 1939-1941. pp. 271– 272; Yitzchak Lapid (Lopata) And It Was in the Days of the Russians. p. 291. Memorial Book of the Community of Olyka. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>

Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року, коли німецькі війська наближалися до Олики, близько 150 євреїв евакуювалися на схід³⁸⁹, але переважна більшість євреїв залишилася в місті на початку німецької окупації.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 27 або 28 червня 1941 року. Місто було втягнуте в бойові дії на кілька днів і зазнало жорстоких бомбардувань німцями. На той час, коли вони взяли Олику під контроль, більшість будинків було зруйновано, а багато людей загинули або отримали поранення³⁹⁰.

У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, а з вересня 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Олика була районним центром у Луцькій гебітській землі у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Гебітським комісаром був регент Лінднер³⁹¹.

В Олиці було створено українську місцеву раду, а також місцеві поліцейські сили, підпорядковані німецькому посту жандармерії (створеному восени 1941 року), що складалися з кількох німецьких жандармів.

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили в Олиці низку антиєврейських заходів: у місті було створено Єврейську раду (Юденрат) (під головуванням Фаї Бородати), через яку німці передавали накази та розпорядження єврейському населенню. Євреям наказали носити відмітні символи (спочатку пов'язку із зіркою Давида, пізніше жовту нашивку) та здавати все золото та цінності. Їх також примушували до примусової праці та забороняли залишати місто.

У серпні 1941 року в Олиці було проведено першу антиєврейську акцію: 682 єврейських чоловіків спіймали та зібрали в замку Радзивіллів, де їм сказали, що вони будуть виконувати примусові роботи. Але замість цього їх відвели на єврейський цвинтар і розстріляли³⁹². Загін поліції безпеки та СД з Луцька провів цю акцію за сприяння місцевої української поліції.

13 березня 1942 року в Олиці було створено гетто³⁹³, куди також зводили євреїв з навколишніх сіл. Для підтримки порядку в гетто було створено єврейську поліцію на чолі з Розенцвейгом. Мешканців гетто змушували виконувати різні неоплачувані роботи. Наприклад, 120 осіб вантажили деревину в залізничні вагони на станції Олика за 10 кілометрів від міста; інші євреї виконували ту саму роботу на залізничних станціях Кумань та Рудочка; Багато євреїв також працювали в сільському господарстві³⁹⁴.

³⁸⁹ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–44* (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 53. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

³⁹⁰ Michol Greenstein *The German Conquest*. – p. 311; Shlomo Tsam *The Last Date: 15 Av, 1942* [July 29, 1942]. – 331. Memorial Book of the Community of Olyka. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>

³⁹¹ Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942 (План організації окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року). Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), SS Hängerordner (колекція BDC, різні файли) SSO 2432.

³⁹² Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–44* (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 73. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

³⁹³ Державний архів Російської Федерації 7021- 55- 11, p. 133.

³⁹⁴ Berl Gal «The Death March of the Jews of Olyka», *Two Fateful Years in Olyka 1939-1941*. pp. 300– 302. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/oly271.html#Page297>

Наприкінці липня 1942 року загін поліції безпеки та СД з Луцька разом з німецькою поліцією порядку та українською поліцією ліквідували гетто. У ніч на 25 липня 1942 року українська поліція оточила гетто. Наступного ранку, 26 липня, всіх мешканців гетто зібрали біля замку колишнього польського князя Радзивілла; їм сказали, що їх переселять.

27 липня почалися розстріли в ярах на колишньому стрільбищі поблизу села Чемерин. Українська поліція гнали євреїв групами по 50 осіб до яру; єврейська поліція змусила їх роздягнутися та лягти обличчям донизу, після чого німецькі поліцейські стріляли їм у потилицю. Українські селяни накрили тіла вбитих і поранених шаром землі, після чого була приведена нова група євреїв. Після акції єврейській поліції було наказано роздягнутися і їх розстріляли³⁹⁵. 10 Невеликій кількості євреїв, які переховувалися в колишньому гетто або втекли вночі з бараків, вдалося вижити. На початку 1943 року 130 єврейських ремісників, що залишилися, були розстріляні в Олиці³⁹⁶.

Василь Н., 1925 року народження, очевидець розстрілу: «Після цього їх перевели з гетто до замку, де замкнули в підвалах. Підвали в замку були дуже великі. Їм не було чого пити, і вони весь час просили води. Там були пожежники, які вручну відкачували воду. Один привіз машину та засунув трубу в підвал, і вода почала витікати на них. Це тривало довго, бо в бочках було багато води. Коли пожежники пішли, євреї мовчали. Це сталося ввечері, а наступного ранку євреїв відвели на інший бік замку, в напрямку військового навчального табору, де розташовувалися три великі стрілецькі поля. Опинившись там, усіх євреїв змусили сісти, а потім наказали роздягнутися. У цей момент ми були на православному цвинтарі і могли бачити, що відбувається. Їх завели групами по п'ять у рови та розстріляли.³⁹⁷

³⁹⁵ Berl Gal «The Death March of the Jews of Olyka», Two Fateful Years in Olyka 1939-1941. pp. 302– 309. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/oly271.html#Page297>

³⁹⁶ Shmuel Spector, The Holocaust of Volhynian Jews, 1941– 44 (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 168. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

³⁹⁷ Execution of Jews in Olyka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/olyka-olika-volyn-ukraine.715>

Палац Чацьких. Порицьк, 1918-1919 рр.³⁹⁹

Павлівка (Порицьк) — село у Володимирському районі. Центр Павлівської громади.

Порицьк – давнє волинське містечко, що розташувалось на підвищеннях понад Лугою. Вперше в писемних джерелах Порицьк згадується під 1407 роком, коли Великий князь литовський Вітовт Кейстutowич передав його у власність за хорошу службу Іллі Вячковичу. Вже останній вибудував біля поселення над річкою дерев'яний замок. Одночасно побудовано римо-католицький костел⁴⁰⁰.

У 1906 році містечко Порицьк Порицької волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 28 верст, від волості 1. Дворів 298, мешканців 2772⁴⁰¹.

³⁹⁸ Poryck, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VIII: Perepiatycha – Pożajście, Warszawa 1887, s. 832. (1887); Poryck, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 497; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Кращавчий словник — від найдавніхших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.260-261. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5, Wojewodstwo Wolyńskie. — Wrocław, 1994. — St. 380-385; Mieczysław Orłowicz Pustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolyńskie.pl/ippw/009.htm>

³⁹⁹ URL: <https://kresy.org.pl/11286423,foto.html?idEntity=11286356>; Juljana Ursyna Niemcewicz, podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte”, wydawcy A. Franck; B. M. Wolff, Paryż, Petersburg, 1858, Poryck strony: 171-175. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/5790/edition/22391/content>

⁴⁰⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — T. 8: [Perepiatycha - Pożajście] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. — Warszawa, 1887. — s. 832. — 960 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1887/SIGeoKrPol_1887.pdf

⁴⁰¹ Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — С. 43. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

Згодом Порицьк перейшов у власність роду Порицьких, аж поки в середині XVII століття Олена Порицька не вийшла заміж за луцького підсудка Андрія Загоровського. Проте наприкінці XVII століття внучка останніх вийшла заміж за Войцеха Чацького і місто перейшло у власність Чацьких, яким було аж до 1939 року.

У XVIII столітті внук Войцеха став будувати палац. Навколо споруд був великий парк. Його впорядкуванням у французькому стилі займався знаний садівник Діонісій Макклер, який відомий на Волині іншими своїми роботами. Між обома палацами він заклав клумби, які підтримували у доброму стані весь період існування резиденції. В результаті руйнувань під час Другої світової війни Порицьк, як містечко, перестав існувати. Повністю була зруйнована і резиденція Чацьких.

До Другої Світової війни Павлівка була околицею містечка Порицьк — центру однойменного району. Більшість населення містечка становили поляки та євреї. У воєнні роки воно було вщент зруйноване, вціліла єдина околиця — «Павлівка», яка згодом перетворилася на село. 5 квітня 1951 рішенням Президії Верховної Ради УРСР населені пункти Павлівка і Порицьк об'єднані в один — село Павлівка⁴⁰².

23 червня 1941 року Порицьк окупували німецькі війська. Під час німецької окупації в палаці Чацьких розміщувалися німецька жандармерія та відділок Шутцманшафту.

Порицьк, вулиця Володимирська. 1918-1919 рр.⁴⁰³

⁴⁰² Указ Президії Верховної Ради УРСР від 5 квітня 1951 «Про ліквідацію Порицької селищної Ради Іваничівського району, Несухойженської сільської Ради Ковельського району і Завороттівської сільської Ради Олицького району Волинської області». URL: <https://uk.wikisource.org/wiki>

⁴⁰³ URL: <https://kresy.org.pl/11286343,foto.html?idEntity=7995349>

Порицьк, дерев'яна синагога XVIII ст. у 1920-х роках (зруйнована під час Другої світової війни).⁴⁰⁴

Єврейська громада⁴⁰⁵

Перша згадка про євреїв у Порицьку (Павлівці) датується 1569 роком. Можна припустити, що євреї вже жили в місті раніше, коли пожежа пошкодила його в 1554 році.

Єврейська громада Порицька була представлена в Раді Чотирьох Земель.

На початку 18 століття євреї Порицька були підпорядковані громаді Людмира (Володимира-Волинського).

До кінця 18 століття єврейське населення зросло зі 101 особи у 1784 році до 296 осіб у 1790 році. У цей період місцева влада схвалила створення єврейської друкарні у 1786 році, яка до 1790 року активно видавала книги.

Після поділу Польщі Порицьк розташовувався в прикордонному районі Російської імперії з австрійською територією. Протягом другої половини 19 століття євреям було законодавчо заборонено проживати на прикордонній території. Це, ймовірно, призвело до надзвичайного скорочення єврейського

⁴⁰⁴ Orłowicz Mieczysław Ilustrowany przewodnik po wołyniu. Łuck, 1929. - S. 159

⁴⁰⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), – С.746. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913; PORYCK Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1447-1449. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Холокост на території СССР: Енциклопедія, Moskwa 2009, ISBN 978-5-8243-1296-6 s.717; Poryck. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622245-Poryck>

населення Порицька: у 1847 році мешкало 1100 євреїв, тоді як у 1870 році в місті проживало лише 327 євреїв.

За даними перепису населення, до 1897 року єврейське населення знову зросло до 1316 євреїв (60% від загальної кількості населення). У цей період у місті була синагога, а один з її рабинів, Колоній Кальман Горовіц (? – 1885), був онуком «Люблінського провидця» (рабина Якова Іцхака ха-Леві Горовіца).

У 1913 році євреям належав єдиний склад деревини та всі 47 магазинів у містечку (27 продуктових, 13 мануфактурних).

Під час Першої світової війни громада страждала від погромів та розграбування майна. Після Першої світової війни Порицьк знову став частиною Польщі.

У міжвоєнний період дві єврейські бібліотеки, в яких вивчали іврит та їдиш, становили єврейський культурний центр міста.

У Порицьку активно діяли сіоністські партії та молодіжні рухи (особливо «Хашомер ха-Цаїр»), а також сіоністські піонерські навчальні комуни (такі як «Гехалуц»). «Тарбут», сіоністська мережа навчальних закладів з вивченням івриту, керувала школою та бібліотекою в місті, а також існувала школа на їдиш та приватна школа з вивчення івриту.

У 1921 році в Порицьку проживало 1205 євреїв.

У 1939 році в Порицьку проживало майже 2000 осіб, близько половини з яких були євреями.

Після 17 вересня 1939 року, зі вступом Червоної Армії до міста за пактом Ріббентропа-Молотова, Порицьк став частиною Радянської України. За оцінками, у 1941 році, після початку радянсько-німецької війни, єврейське населення досягло 3000 осіб, оскільки біженці з окупованої нацистами Польщі прибували до міста.

Війська 6-ї німецької армії окупували Порицьк 23 червня 1941 року. Спочатку, у липні та серпні 1941 року, справами міста керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). У вересні 1941 року повноваження було передано німецькій цивільній адміністрації. Порицьк став районним центром у Володимир-Волинській окрузі, де з кінця 1941 року гебітскомісаром був Вільгельм Вестергайде⁴⁰⁶. Керівником жандармерії (SS-und Polizei-Gebietsführer) з липня 1942 року був лейтенант жандармерії Григат. Він командував 18 посадовцями жандармерії, розподіленими по кількох районах, включаючи Порицьк. У місті було розміщено кілька німецьких жандармів та місцевий український поліцейський підрозділ (що складався з кількох десятків членів).

Наприкінці серпня або на початку вересня 1941 року німці розстріляли близько 100 єврейських чоловіків, жінок та дітей у лісі за містом. Влітку та восени 1941 року німці запровадили низку антиєврейських заходів. Для євреїв було запроваджено комендантську годину, і їм було наказано носити пов'язки із

⁴⁰⁶ BA- BL (Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр (тепер BA-B та в NARA), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

зіркою Давида (пізніше замінену на жовте коло на грудях). Їх також піддавали важким примусовим роботам, забороняли залишати місто.

Німці також створили єврейську раду (юденрат) для передачі своїх наказів єврейському населенню.

З літа 1941 року до 1942 року німецька влада запровадила низку «контрибуцій» для єврейського населення, змушуючи їх здати всі цінні речі та хутряний одяг. Взимку 1941–1942 років або навесні 1942 року німці створили в Порицьку певну форму гетто (можливо, «відкрите гетто»), оскільки вони переселили євреїв з навколишніх сіл до міста. Це призвело до значної перенаселеності та поширення хвороб, зокрема випадків тифу. У єврейському кварталі Порицька існувала лікарня для лікування хворих.

1 вересня 1942 року члени німецької жандармерії (сільської поліції порядку) за допомогою української допоміжної поліції увірвалися до гетто та розстріляли єврейських пацієнтів у лікарні та деяких літніх євреїв, які не могли ходити. Решту (переважно жінок та дітей) відвезли до села Переславичі, де їх утримували в таборі.

Через три дні, протягом яких загинуло приблизно 300 людей, решту євреїв вивезли з табору до хутора Кучкова, де їх розстріляли. Ця операція з убивства завершилася 5 вересня 1942 року. За оцінками, тоді було вбито 1800 євреїв з Порицька та його околиць⁴⁰⁷. Згідно з одним зі свідчень, близько 100 євреїв, які втекли з Порицька на початку операції з убивства, невдовзі були спіймані та повернуті до міста і згодом вбиті.

Місце масового розстрілу євреїв (на південно-західній околиці села, біля дороги Павлівка-Горохів).⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁴⁰⁸ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki>

Садина у Свинюхах, липень 1915 року.⁴¹⁰

Привітне (Свинюхи до 1964 р.) — село у Локачинській селищній територіальній громаді Володимирського району.

Село Свинюхи одне з найдавніших на Волині — земля волинян, Волинського князівства. Тут пролягав «Шлях із варяг в греки».

Уперше згадується в «Київському літописі» за 1156 рік, у час міжусобиць на Русі, коли київський князь Юрій Долгорукий (наймолодший син Володимира Мономаха) вирушив у похід проти волинського князя Мстислава Ізясловича (діда Данила Галицького), щоб посадити на волинському престолі сина свого брата — Володимира⁴¹¹.

Знову Свинюхи згадуються в історичних пам'ятках, датованих 1475—1480 рр., коли луцький староста Іван Ходкевич в листі до короля Казимира просить

409 Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym / opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego. — Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T.2. — Cz.2. — S.881—883, 1420—1421. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfbcbf8?page=448>; Świniuchy (2) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — T.XI. — S. 709. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/709; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1984—1986.— Т2. — С. 345—346. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Привітне // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.412.

⁴¹⁰ URL: <https://kresy.org.pl/9668740,foto.html?idEntity=9666692>

⁴¹¹ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 269 . – 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

про охорону Свинюської королівської пущі від полювання в ній сусідніх приватних власників (князя Михайла Сангушковича та ін.)⁴¹².

Свинюхи мали статус королівського володіння та відносились до Володимирського замку.

27 березня 1790 р. привілеєм короля Станіслава-Августа Понятовського містечку поновили магдебурзьке право та право використання в документах герба із зображенням дикого кабана.

Після третього поділу Речі Посполитої 1795 року Свинюхи увійшли до складу Російської імперії, ставши волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії.

У 1870 році в містечку Свинюхи було 64 будинки і 1042 мешканці (36 % євреї), церква, дві синагоги, 212 ремісників, фабрика поташу, відбувались щотижневі ярмарки а через 27 років, за переписом 1897 року, населення містечка зросло до 1780 мешканців з яких 629 — євреї⁴¹³.

1912 року на честь 300-річчя дому Романових містечко Свинюхи було перейменоване на Романівське, а волость — на Романівську. Початок Першої світової війни, падіння династії, польська окупація не сприяли закріпленню нової назви і вона забулась.

1935 рік, 4 клас школи

4 клас Свинюської школи. В центрі отець Пилип (Шишковський), зліва від жінки директор школи Piotr Trznadel. 1935 рік.⁴¹⁴

⁴¹² Архив Юго-Западной России: в 37 т. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1907. — Ч. 8 : Т. 4 : Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв. — С. 20—21 (пос.). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000262>

⁴¹³ Свинюхи // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — 1913. — Т. XIV. — С. 74.

⁴¹⁴ URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%C5%9Awiniuchy_1935.jpeg

Глибокий слід в історії села і пам'яті селян залишила Перша світова війна. У серпні 1916 року Свинюхи опинились на вістрі Брусиловського прориву і четвертого Ковельського наступу.

В. В. Вишне夫斯基, старшина розвідки лейбгвардії Єгерського полку, згадує про бої під Свинюхами: «Знищення Гвардії! Атаки 3 і 7 вересня! Ніякої артилерійської підготовки не було. Перед нами густі ряди німецьких дротяних загороджень, крізь які немислимо пройти. На дротах повисли сотні трупів єгерів. Під ураганим гарматним та кулеметним вогнем ми кілька разів виходили з окопів та з криком „ура“ кидались на дріт. Падали вбиті та поранені потопаючи в рідкому осінньому багні... Більш жорстокої, більш безглуздої битви я не бачив ні до, ні після боїв у Свинюх»⁴¹⁵.

Військові німецько-австрійської армії. Свинюхи 1916 рік.⁴¹⁶

Після підписання Варшавського договору представниками Польщі та Української Народної Республіки і наступного Ризького миру землі Західної України відійшли до Польщі. У період польської адміністрації Свинюхи були центром гміни Горохівського повіту Волинського воєводства Польщі.

Швидкому відродженню села сприяло розміщення тут гмінного уряду і поліцейського постерунку. Євреї швидко розбудували містечко, відкрили бакалійні, гастрономічні, промтоварні крамнички, облаштували кравецькі, шевські, столярні майстерні, заклади громадського харчування, перукарню. Польський промисловець Стреп збудував тут один із своїх парових млинів а німець Гроссман — вітряк, український фельдшер Вячеслав Дацюк відкрив амбулаторію, поляк Сложинський — перукарню, євреї Нута — кузню на три

⁴¹⁵ Оськин М. В. Брусиловский прорыв / Максим Оськин. — М. : Яуза : Эксмо, 2010. — 416 с.

⁴¹⁶ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1024938528933779&set=a.754704192623882>

робочих місця, Фроїм — олійню. За рахунок держави було збудовано приміщення семирічної школи в якій українську мову вивчали під назвою русинської, відкрито аптеку, пошту, прокладено телефонні лінії до Горохова й Локач, забруковано вулиці містечка. При гмінному уряді була молочарня, племінні стайні і бичатник, ветпункт, працював приватний пункт закупівлі молодняка ВРХ. Запрацював сільський споживчий кооператив, читальня «Просвіти», було створено добровільну протипожежну дружину.

Друга світова війна для жителів села почалась 1 вересня 1939 року. У селі пройшла мобілізація резервістів, фондового складу коней, проведено масову закупівлю зернофуражу. По тракту в бік Горохова потяглися колони відступаючих частин Війська Польського. А вже 20 вересня в село вступили частини Червоної Армії.

23 червня 1941 року Свинюхи окупували німецькі війська (29-й армійський корпус).

Єврейська громада⁴¹⁷

У 1847 році у Свинюхах проживало 444 євреї, у 1897 році - 629 євреїв (35,3%).

У 1870 році було 2 синагоги.

У 19 - на початку 20 століття євреї займалися ремеслами та торгівлею.

У 1913 році євреям належали всі 9 крамниць у містечку.

У 1920-30-х роках у Свинюхах діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

23 червня 1941 року Свинюхи окупували німецькі війська.

7 липня 1941 р. відбулися вибори до сільської управи та поліції. Головою місцевої сільської управи було обрано Андрія Бахмета, а начальником поліції призначили Олександра Завадського.

9 липня усім євреям наказали зібратися в синагозі, щоб вислухати звернення Завадського. Невдовзі він прибув у супроводі свого заступника Віті Бодя та оголосив: «Я покликав вас, щоб пояснити: сказане мною – не моя забаганка. Я отримав накази. Від сьогодні вам заборонено брати участь у виборах. Ви маєте провести власні вибори керівника юденрату (від нім. Judenrat – «єврейська рада») та єврейської поліції (нім. Ordnungsdienst – «служба охорони порядку»)). Єврейська громада обрала Ехескеля Гріншпуна та Іцхака Печорника.

Вітя Бодь зазначив: «Оскільки ми вже всі тут, я хотів би сказати, що від завтра кожний чоловік, жінка або дитина без винятку мусять носити пов'язку із зображенням шестикутної зірки. Без неї вам заборонено з'являтися на вулиці. Крім того, на ваше містечко накладено повинність – і ви зобов'язані виконати її

⁴¹⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 14. Сараєво–Трани, – С.74. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913_ocr.pdf; Метрична книга євреїв м. Свинюхи Володимир-Волинського повіту. ДАВоО 96-1-317. 1861; Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалома (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 199 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/biblSpogHol/Samotnii_Vyhnanets_SM.pdf

завтра – здати 110 кілограмів цукру, 2 кілограми перцю та 400 кілограмів якісного борошна. Як ви вже знаєте, вам заборонено виходити надвір після сьомої вечора і мати жодних контактів із християнами».

19 липня Єшкеля забрав поліцейський. Коли він повернувся, то покликав усіх на зібрання у синагозі. Під час зібрання Єшкель оголосив, що комісар дистрикту¹⁶, німець із Горохова щойно видав наказ про конфіскацію усього золота та срібла; їх потрібно здати комісарові до 21 липня. Кожного, хто не виконає наказу і в кого знайдуть золото або срібло, одразу розстріляють. Ми почали збирати, а Єшкель записував, хто скільки здавав. Разом зібрали 435 одиниць: більшість дорогоцінностей, які зберігалися у родинах упродовж поколінь.

До євреїв населення села ставилося дуже добре. В одного з них була кнайпа де було багато різновидів смачних ковбас, «смальцові» оселедці з Балтійського моря, пиво в бочечках — в кого було весілля то брали цілу бочечку. Перед виселенням євреїв у гетто в Локачах вони віддавали сусідам на збереження свої речі (одяг, скатертини, тощо), напевно думали що повернуться. Якось німецькі солдати у вдови забрали єдину корову то отець Пилип Шишковський на чолі делегації поважних селян звернувся до німецького командира і той наказав повернути, люди подумали що німці справедливі але коли забирали двох близнюків-євреїв яких любило все село то той німець, на прохання їх залишити, дуже розсердився, затупав ногами і сказав: «Ідіть геть і більше не приходьте бо підете разом з ними».

Батія Шустер (Дімент) і Ціше Шустер. Свинюхи, 1937 р.

На початку листопада 1941 року євреїв Локачів змусили переїхати до гетто, зосередженого навколо однієї з синагог. В результаті близько половини єврейських будинків було конфісковано. Саме гетто спочатку залишалося

відкритим. Євреїв з інших невеликих міст і сіл поблизу (зокрема **Свинюхи**, Колпитів, Блудів і Марковичі) також загнали до гетто. Цим євреям довелося залишити майже все своє майно, окрім постільної білизни та кількох картоплин, оскільки для переїзду майже не було виділено возів. Окрім 1400 євреїв, які вже проживали в Локачах, ще 800 було привезено ззовні. Це призвело до жахливої перенаселеності: деякі люди переїхали в кімнати без вікон або мусили жити в стайнях⁴¹⁸.

Невдовзі після створення гетто всіх євреїв було зареєстровано, включаючи близько 200 ремісників, які отримали особливий статус. На цій підставі юденрат видав картки на харчові продукти у розмірі 140 грамів хліба на день. Усіх євреїв віком від 18 до 55 років було задіяно до примусових робіт. Через деякий час примусову працю було розділено на складніші завдання за межами міста, такі як завантаження мішків із зерном та транспортування, тоді як ті, хто залишився в Локачах, займалися підмітанням вулиць, ремонтом доріг та обрізанням дерев⁴¹⁹.

9 вересня 1942 року, за два дні до початку єврейських свят. Німецька жандармерія та місцева поліція спочатку ізолювали гетто. Багато євреїв сховалися або намагалися втекти, а деякі навіть спалили свої останні речі, щоб запобігти їх потраплянню до рук убивць. Гетто було спорожнено, а його мешканців вигнали у відкрите поле, де їх розстріляли. Загалом, ймовірно, було вбито близько 1500 євреїв з гетто Локач, зокрема і 367 євреїв з Свинюхів.⁴²⁰

У 1964 році року було знесено єврейський цвинтар.

Пам'ятник євреям села Свинюхи, які загинули під час Голокосту.
(Балтимор, США)

⁴¹⁸ Дімент Майкл. Самотній вигнанець [Текст]: щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалом (Дімента); [пер. с англ. В. Бобров]. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – С. 50. – 199 с.

⁴¹⁹ Там само – С. 50-55.

⁴²⁰ Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001) наводять цифру 1350 жертв і датують акцію 13 вересня 1942 року. Вербта та Матловський, Сефер Ізкор Лікехілат Локачі, с. 21, наводять цифру 3000 єврейських жертв, але це майже напевно завищена цифра. Меморіал, встановлений у Балтиморі в 1983 році, також датує ліквідацію гетто 9 вересня.

Ратне, ринок. 1912 р.⁴²²

Ратне (Ратно, пол. Ratno) — селище на Волинському Поліссі над Прип'яттю, знаходиться на території Ковельського району, центр Ратнівської селищної громади.

Перші писемні відомості про Ратне належать до кінця XII — початку XIII століття. В давньоруських документах воно згадується під різними назвами — «Ратное», «Ратно», «Ратев», «Ратинь». В ті часи це було прикордонне місто Галицько-Волинського князівства, де постійно перебувало військо (рать). Звідси походить назва селища. В XIII столітті на території Старого Ратного був побудований монастир.

Сигізмунд Кейстутович у грамоті від 15 жовтня 1432, підтвердженій підписами князів і панів, його прихильників (за візирець взяли грамоту Витовта 1401 р.), приймаючи від польського короля Ягайла титул великого князя литовського, визнавав за ним і його наступниками, зокрема, зверхність над ВКЛ,

⁴²¹«Ratno», Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00187b.html; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 293–294. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński Starożytna Polska Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.2, Warszawa. — 1886. — С. 925-926. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11126/edition/18060/content>; Ратнівщина: історико-краєзнавчий нарис [Текст] / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. - Луцьк: Надтир'я, 1998. - 350 с.

⁴²² URL: <https://polona.pl/preview/43fea80a-74b6-42ac-ba56-82191440a6ea>

відступав Польщі Подільську землю, також спірні волинські прикордонні округи з центрами в містах Олесько, Ратне, Ветли, Лопатин⁴²³.

У 1440 році Ратне отримало магдебурзьке право, від того часу користувалося власною печаткою з гербом (у щиті — 3 дерева, під якими стоїть дикий вепр). За часів Речі Посполитої було осідком «негородового староства».

У XVI ст. у Ратному було три православні священники, католицький костел (при ньому в XVII ст. працювали школа і «шпиталь польський»). Єврейське населення мало власні «божницю» і «шкільний дім».

У 1868 році в Ратному діяли маслоробня, два шкіряні, пивоварний і цегельний заводи. У 1907 році тут відкрили першу в містечку земську лікарню.

У середині XIX ст. місто швидко розвивалося завдяки тому, що через нього проклали дорогу Київ — Варшава. В економічному розвитку Ратного важливу роль відігравав щотижневий ярмарок сільськогосподарської продукції.

Після Першої світової війни, згідно з Ризьким мирним договором між Польщею і СРСР, Волинь було розділено між цими двома державами. Із 1921 року Ратне разом із територіями західної Волині стало частиною Польщі — центром Ратнівської гміни у складі Ковельського повіту Волинського воєводства.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Ратно стало частиною Радянської України. За радянських часів приватне підприємництво було заборонено, а всі політичні організації, крім Комуністичної партії, були закриті.

Німецькі війська захопили Ратно наприкінці червня 1941 року.

180

Єврейська громада⁴²⁴

Про єврейську громаду Ратного було вперше згадано в середині XVI ст. У 1564 р. тут мешкали 156 євреїв. Про їхній внесок у місцеву економіку розповів історик Олександр Цинкаловський: у середині XVI ст. «Ратне вже було містечком, і платили з нього три гривні державного податку, від 71 ремісника платили по 4 гроші, від 17 перекупів солі по 6 грошів і від 3 попів по 2 флорини, від млина 12 грош, від жидів по 60 флоринів»⁴²⁵.

⁴²³Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 207. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3830/file.pdf>

⁴²⁴Ratno: Story of a Destroyed Jewish Community. Published in Tel Aviv, 1983, Ratno Society in Israel. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno/ratno.html>; Translation of Yizker-bukh Ratne; dos lebn un umkum fun a yidish shtetl in Volin Editors: Jacob Botoshansky, Itzhak Yanasowicz Published in Buenos Aires, 1954. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno1/ratno1.html>; Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 92 с. URL: https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Ratne_internet_V2.pdf; RATNO. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1456–1457. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; “Ratno”, Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00187b.html

⁴²⁵Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 293–294. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf;

Кількість єврейського населення постійно зростала, і з часом євреї вже становили більшість мешканців Ратного: у 1701 р. — 171 особа, у 1756 р. — 210, у 1847 р. — 1065, у 1870 р. — 1364, у 1897 р. — 2219 осіб⁴²⁶.

У середині XIX ст. місто швидко розвивалося завдяки тому, що через нього проклали дорогу Київ — Варшава. В економічному розвитку Ратного важливу роль відігравав щотижневий ярмарок сільськогосподарської продукції. Окрім торгівлі, євреї Ратного також займалися іншими видами діяльності: були м'ясниками, кравцями, шевцями, візниками, музикантами.

Ратне, єврейські кравці. 1930 –ті роки.⁴²⁷

Станом на 1910 р. загальна кількість населення Ратного зросла до 4085 осіб⁴²⁸. На той час євреї становили більшість мешканців і сприяли розвитку економічного та соціального життя. 1912 року було відкрито школу з викладанням мовою іврит. У 1914 році євреям належали єдиний у містечку склад аптечних товарів, трактир, 24 крамниці, зокрема 15 бакалійних і сім мануфактурних закладів. Значним потрясінням для Ратного стала Перша світова війна, внаслідок якої чисельність населення містечка зменшилася мало не вдвічі. Багато людей загинули або евакуювалися.

Після Першої світової війни, згідно з Ризьким мирним договором між Польщею і СРСР, Волинь було розділено між цими двома державами. Із 1921 року Ратне разом із територіями західної Волині стало частиною Польщі — центром Ратнівської гміни у складі Ковельського повіту Волинського воєводства. У 1921 році в Ратному жили 1554 євреї (64,5 % від 2409 мешканців),

⁴²⁶Ратно. Российская еврейская энциклопедия (РЕЭ). URL: <http://www.rujen.ru/index.php/PATNO>

⁴²⁷ Ratno Yizkor Book: The Story of the Destroyed Jewish Community – May 21, 2020.

⁴²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. С. 576

а у 1937 р. — 2140 євреїв (53,5 % від 4 тисяч мешканців)⁴²⁹. Євреї також мешкали майже в усіх селах поблизу Ратного, проте не становили там більшості. Значна єврейська громада проживала у с. Кортеліси. Зокрема є згадки про діяльність там синагоги, микви (ритуальної лазні) й хедеру (релігійної початкової школи)⁴³⁰. У 1923 році у Ратному відкрили відділення Єврейського народного банку.

Молодіжна організація «Га-Цаїр». Ратне, 1927 р.⁴³¹

Із 1926 року почала працювати школа сіоністської мережі «Тарбут»⁴³². Проте чимало євреїв навчалися разом з українцями та поляками в польськомовній державній школі, мали друзів з-поміж неєврейського населення. Фанні Купферберг⁴³³, яка ходила до польської школи в Ратному, розповіла: «...у мене була найкраща подруга Олександра Абрамук, в мене більш ніколи не було такої подруги, як вона, і в неї не було такої подруги, як я, з першого класу школи...».

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Ратно стало частиною Радянської України. За радянських часів приватне підприємництво було заборонено, а всі політичні

⁴²⁹ Ратно. РЕЭ; Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941– 1944. Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. Pp. 13–14.

⁴³⁰ Pinja Blitt, Interview 20460. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts, Part 1.

⁴³¹ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno/rat086.html#Page94a>

⁴³² Ратно. РЕЭ. У гімназіях мережі «Тарбут» дітей навчали мовою іврит. Увесь освітній процес було спрямовано на підготовку молоді до еміграції в Палестину.

⁴³³ Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 12. – 92 с.

організації, крім Комуністичної партії, були закриті. Школу Тарбут також було закрито.

Німецькі війська захопили Ратно наприкінці червня 1941 року. У липні та серпні містом керувала німецька військова адміністрація, а з вересня 1941 року владу передала німецькій цивільній адміністрації. Ратно було районним центром у гебіті Ковель у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Ковелі до червня 1942 року був Арно Кемпф, а керівником жандармерії — лейтенант Філіп Рапп⁴³⁴. У червні 1942 року Кемпфа було заарештовано за отримання хабарів від євреїв, а обов'язки гебітскомісара взяв на себе Еріх Касснер. Німці створили місцеву адміністрацію та набрали українську поліцію в Ратно. Місцева поліція була підпорядкована німецькому посту жандармерії, що складався з кількох німецьких жандармів.

Влітку та восени 1941 року німці запровадили низку антиєврейських заходів у Ратно: 14 липня євреїв зобов'язали носити відмінні символи (зірку Давида) та запровадити комендантську годину; 17 липня було створено юденрат на чолі з Давидом Шапіро; євреїв примушували до примусової праці без оплати, їм забороняли залишати село. Німецька влада також конфіскувала всю худобу євреїв і забрала більшість їхніх цінностей, меблів та одягу. У листопаді 1941 року в місті було створено майстерні для кваліфікованих єврейських робітників.

У фрагментарних звітах у книзі пам'яті немає прямої згадки про гетто в Ратно, але інші джерела вказують на те, що, ймовірно, навесні 1942 року німці створили гетто, в якому перебувало до 2500 євреїв (включаючи євреїв з навколишніх сіл, таких як Хотешів, де у 1930-х роках проживало 20 сімей, та 60 сімей з Кортеліс)⁴³⁵.

У джерелах наводяться різні дати ліквідації гетто в Ратно, але, ймовірно, це сталося в липні або серпні 1942 року, коли близько 1500 євреїв було розстріляно поблизу села Прохід⁴³⁶. Розстріл здійснив загін поліції безпеки та СД за сприяння німецької жандармерії та української поліції, які кілька днів обшукували горища та підвали, шукаючи євреїв, що переховувалися. Кільком сотням євреїв спочатку вдалося втекти, але багатьох з них згодом також розстріляли.

Близько 30 євреїв, які залишилися живими після різанини, продовжували працювати на німців в артілі, або групі ремісників. Якоб Штейнгартен, який вижив, згадує, що під час Акції він переховувався в підвалі свого будинку, перш ніж втекти до лісника, якого він знав, де він пропрацював деякий час. У якийсь момент на нього також донесли і привезли до Ратно, але, на щастя, йому дозволили продовжувати працювати на лісника. Коли на початку 1943 року він

⁴³⁴ BA-BL, BDC, SSHO 2432, Організаційний план окупованої східної території від 10 березня 1942 року, за словами начальника поліції, Берлін, 13 березня 1942 року.

⁴³⁵ Круглов А. Катастрофа українського єврейства 1941–1944 рр.: Енциклопедичний справочник (Харків: Каравелла, 2001), стор. 270; Шмуель Спектор і Джеффри Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до і під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Нью-Йоркський університет Press, 2001), стор. 254, 660.

⁴³⁶ Т. Денисюк, І. О. Денисюк. Ратнівщина: Історико-краєзнавчий нарис / - Луцьк: Надстир'я, 1998. - С. 68–69. вказано дату 14 липня 1942 року. На місці розстрілу євреїв було встановлено меморіал у 1995 році. За даними Ботошанського та Янасовіча, «Yizker-bukh Ratne», С. 581–583, розстріл відбувся 26 серпня 1942 року: з 1500 євреїв 1000 було розстріляно, а 500 спочатку вдалося втекти.

почув, що решту єврейських ремісників розстріляли, він утік до лісу, де приєднався до радянських партизанів⁴³⁷.

Коли Ратно було звільнено 22 березня 1944 року, 14 тих, хто вижив, спочатку повернулися до міста, але більшість невдовзі після цього виїхала до інших країн.

Згідно з документами Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), між 1941 і 1944 роками в Ратнівському районі було вбито 5960 мирних жителів, зокрема близько 2600 євреїв⁴³⁸.

У 2014 р. у межах проєкту «Захистимо пам'ять» на місці розстрілу 1500 євреїв ратнівського гетто біля с. Прохід побудовано меморіальний комплекс.⁴³⁹

⁴³⁷ Botoshanski and Yanasovitsh, *Yizkor- bukh Ratne*, pp. 581– 583, testimony of Jacob Shteingarten.

⁴³⁸ Волинь Радянська (1939– 1964): Збірник документів і матеріалів, Частина 3 (Львів, 1971), с. 124.

⁴³⁹ URL:<https://uamoderna.com/backward/zhyttya-ta-zagybel-yevrejskyh-gromad-zahidnoyi-volyni-chastyna-2/>

Antoni Kuczek kresy.org.cje

Рожище, 1930 р.⁴⁴¹

Рожище — місто у Луцькому районі, центр Рожищенської міської громади. Перша літописна згадка про Рожище датується XIV ст., а саме 1322 р., коли литовський князь Любарт Гедимінович подарував місто соборній церкві Івана Богослова, яка знаходилася на території Луцького замку і була у власності Луцького єпископства. До наших часів зберіглася дарча грамота князя Любарта, в якій йдеться про передачу Рожища названій вище церкві: «...село Рожище, з людьми, з бобровими гонами по Стиру, з болотами, лісами і звіриними ловами було приписане до Івано-Богословського собору в Луцьку, як власність його владики»⁴⁴². Відтоді воно було власністю Луцької єпископії. Можна із

185

⁴⁴⁰ Rożyszcze, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX: Pożajście – Ruksze, Warszawa 1888, s. 875. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/875; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 315-316. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Минуле і сучасне Волині та Полісся: місто Рожище в історії України та Волині: матеріали LXXII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 700-річчю першої писемної згадки про місто (м. Рожище, 8–9 груд. 2022 р.) : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, В. Малиновський, С. Чибирак. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. Вип. 72. 256 с. URL: https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2023-03/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_0.pdf

⁴⁴¹ URL: <https://kresy.org.pl/10840146,foto.html>

⁴⁴² Фундушевая запись князя Луцького та Владимирского Любарта Гедиминовича на села: Рожище, Теремное, Бушу, Мезочь и прочие в пользу соборной церкви Иоанна Богослова в Луцке 1322 года, 8 декабря. Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / Под ред. О. И. Левицкого. К. : Типография Г. Т. КорчакНовицкого, 1883. 1120 с. № CLII. С. 1–2.

впевненістю сказати, що саме з цього часу розпочався життєпис Рожища, як містечка, бо саме його власники – Луцько-Острозькі владика перетворили його із рядового села в містечко, а потім і місто. Але така трансформація відбулася не за один день, а навпаки це був довготривалий процес змін і перетворень, який продовжувався понад двісті років.

Рожище, євангельський костел.⁴⁴³

Прослідковуючи історію волинських міст у XIV–XVI ст., варто зауважити, що більшість із них домоглися самоврядування за магдебурзьким правом. Місто Рожище не було виключенням. Тому в 1567 р. отримало його від польського короля Сигізмунда II Августа. Цього ж року було передано два локаційні привілеї луцькому єпископу Марку Васильовичу Жоравницькому – один від 6, а другий від 24 січня з дозволом «... в селе его церковном Рожищах местечко садити»⁴⁴⁴. Крім того, Рожище звільнялося від управління і суду феодала, закріплювались права міських станів – міщан, купців, ремісників, які були організовані у купецькі об'єднання та цехи⁴⁴⁵.

Рожище знаходилося на жвавому торгівельному шляху, який вів через міста Луцьк, Ковель, Брест і далі на північ⁴⁴⁶. З документа 1570 року дізнаємося, що

⁴⁴³ URL: <https://www.facebook.com/groups/2303265803250520/posts/4098401950403554/>

⁴⁴⁴ Заяць А. Є. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. Архіви України. 2001. № 4–5. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php>.

⁴⁴⁵ Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К., 1989. – С. 139.

⁴⁴⁶ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. М. В. Кравченко, Н. Н. Яковенко. К. : Наукова думка, 1990. – С. 144. – 408 с.

мешканці міста кілька разів намагалися запровадити мито для тих, хто приїжджав у Рожище на ярмарки, але це їм було заборонено, зате вони брали з порушників тодішніх пільг і норм «гребельне» (плату) на мосту через річку Стир. Про це є свідчення в скаргах справ Луцького гродського суду, де сказано що «за розказанням самого пана Івана Борзобогатого-Красненського, владики Луцького і Острозького, на мосту рожищенському по грошу литовську з підводи побрано». З цього витягу із документу ми дізнаємося, що величина плати за порушення становила один литовський гріш⁴⁴⁷.

Переважна більшість мешканців Рожища займалися господарюванням на належних йому 21 ланові землі. Відомо, що з ремісників у місті було лише три: два шевці та один ремісник. Предмети ремесла імпортувалися з інших прилеглих міст, і в першу чергу, з Луцька⁴⁴⁸. У Рожищі була розташована укріплена садиба власника міста, перед якою знаходилась ринкова площа. У 1583 р. він платив до державної казни податок «від 25 будинків вуличних та 3 нужденних хат» (ринкові дома на той час були знищені татарами)⁴⁴⁹.

На початку ХІХ століття містечко стало власністю графа Валеріана Стройновського, який переселив сюди євреїв-ремісників і німців-колоністів. Завдяки цьому тут почала розвиватися промисловість: працювали суконні фабрики, пивоварні, млини⁴⁵⁰.

**Залізничний вокзал станції Рожище
під час німецької окупації 1941-1944 рр.⁴⁵¹**

⁴⁴⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. 1. Вернадського (ІР НБУ), ф. 2, спр. 21635, арк. 20.

⁴⁴⁸ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 315. – 578 с.

⁴⁴⁹ Там само – С. 315.

⁴⁵⁰ Актова книга. 18 июля – 28 ноября 1598 г. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 25 Луцкий гродский суд (1558–1790 гг.), оп. 1, спр. 54, арк. 9-12.

⁴⁵¹ URL: https://etoretro.ru/pic263516.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

З 1920 по 1939 рік місто перебувало у складі Польщі. За переписом 1921 року, у Рожищі мешкало 3265 осіб, з яких понад 40% були євреями⁴⁵².

Після окупації міста німцями в 1941 році тут було створено єврейське гетто, яке ліквідували в 1942 році. Більшість єврейського населення було знищено.

Рожище, вчитель Єшягу Рабін з учнями єврейської школи.⁴⁵³

Єврейська громада⁴⁵⁴

Євреїв оселилися в Рожище в останні десятиріччя XVIII ст. У 1784 р. тут проживало лише 13 євреїв, за ревізією 1847 р. у Рожищенській єврейській громаді налічувалося вже 702 особи (67% усіх мешканців)⁴⁵⁵. Перший всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував збільшення кількості представників громади за сто років у 5 разів – 3169 осіб (82,7%)⁴⁵⁶.

Традиційними напрямками економічного господарювання євреїв були торгівля, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів,

⁴⁵² Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / упоряд.: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 710 с.

⁴⁵³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Rozhyshche?page=1>

⁴⁵⁴ «Rożyszcze» - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00200.html; My Town Rożyszcze, Tel Aviv, 1976. Volhynia anthology I, book II (5705); Rożyszcze. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1461-1463. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Надольська В. Єврейська громада Рожища: етапи формування і розвитку: матеріали LXXII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 700-річчю першої писемної згадки про місто (м. Рожище, 8–9 груд. 2022 р.) : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, В. Малиновський, С. Чибирак. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. Вип. 72. – с. 142-145. – 256 с.

⁴⁵⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) — С.393. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf

⁴⁵⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII Волынская губерния. СПб., 1904. с. 84. – 282 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/perepys8_1904/perepys8_1904.pdf

лихварство. Торгівельне значення містечка, пожвавлення торгівлі у ньому зумовлювалося присутністю євреїв.

У Рожищах євреям належали усі 5 складів аптечних товарів, єдиний склад гасу, трактир, єдина ткацька майстерня, обидві фотомайстерні, близько 90 крамниць (у т. ч. 43 бакалійні, всі 12 галантерейних, всі 8 мануфактурних, всі 6 готового селянського одягу). Єврейські крамниці були невеликими, з обмеженою кількістю товарів. Нижчий прошарок євреїв займався скупкою і перепродажем товарів.

Євреї також були власниками низки дрібних підприємств, які мало чим відрізнялися від майстерень: обох фабрик гнутих меблів, всіх 3 парових фабрик з виготовлення сукна, єдиного заводу з виготовлення оцту. Євреями у містечку були обидва зубні лікарі⁴⁵⁷.

Родина Гдалія Різлісс.⁴⁵⁸

Єврейська громада приділяла значну увагу розвитку освіти, вихованню та формуванню релігійної та етнічної свідомості підростаючого покоління. Відповідні установи були створені та діяли і в Рожищах. У 1908 р. започаткувало свою діяльність єврейське жіноче училище 3-го розряду Хани Чернавської (47 дівчаток, вартість – 25 руб. за рік навчання). З 1910 р. діти отримали можливість навчатися у талмуд-торі, 1912 р. – приватному чоловічому єврейському училищі Пайкіна (22 хлопчика, вартість – 30 руб.)⁴⁵⁹. З 1919 р. у Рожищі працювала школа з викладанням на їдиші та івриті. Громадська талмуд-тора забезпечували

⁴⁵⁷Российская еврейская энциклопедия.

⁴⁵⁸ Гдалія Різлісс народився в Рожищі в 1880 року. Він був письменником. До Другої світової війни мешкав у Рожищі. Гдалію було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Рожище, 1941 рік. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14035377>

⁴⁵⁹ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 год. Житомир, 1912. С. 124, 213. – 462 с.

початковою освітою дітей з найбільш бідних прошарків населення та сиріт. Вона фінансувалася за рахунок пожертвувань, на кошти, які надходили від коробкового збору.

Рожище, друзі школи єврейської мови «Знання – сила», зі Шмуелем та Ітою Варковицькими (внизу в центрі), до війни.⁴⁶⁰

Традиції зумовили необхідність існування у громаді благодійних закладів, братств, товариств, вплив яких відчувався у житті кожного єврея. Вони турбувалися про кладовище, про поховання померлих бідних євреїв, про улаштування і підтримку шкіл. Діяло у Рожищах Товариство взаємного кредиту для єврейського населення. Обов'язком усієї єврейської громади було пожертвування «кіцви» (милостині). Гроші або хліб роздавалися бідним єврейським сім'ям у суботу та дні свят.

Для надання різноманітної допомоги хворим євреям силами єврейської громади у 1889 р. створена богадільня, згодом – відкрита лікарня. Вони утримувалися із сум коробкового збору та пожертв. Книга Рожищенської єврейської лікарні і богадільні зафіксувала прізвища жертводавців у 1902 р. – Калман Бракером (1 руб 50 коп.), Пейсаф Янкель Райзем (1 руб 20 коп.), Вольф Тепер (42 коп.) та ін.⁴⁶¹. За матеріалами перевірки Луцької міської управи, упродовж 1902 р. користувалися лікуванням та утриманням в лікарні 493 особи,

⁴⁶⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/10247381>

⁴⁶¹ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 538, арк. 8.

амбулаторно – ще 100 осіб. У зв'язку з відсутністю місць та недостатністю фінансування відмову отримало 20 осіб⁴⁶².

З 1904 р. у Рожищах почало діяти відділення сіоністської організації «Мевасерет Ціон» («Передвісниця Сіону»), яка ставила за мету об'єднання та відродження єврейського народу на його історичній батьківщині в Ерец-Ізраелі.

Новим етапом у розвитку єврейської громади Рожища стали міжвоєнні роки. Якщо на початку ХХ ст. євреї складали 82,7 % загальної кількості жителів містечка, то на кінець 1930-х рр. їх чисельність у складі міщан зменшилася до 62 % (4278 осіб) за рахунок зростання частки українського і польського етнічних компонентів⁴⁶³. Відповідно зменшився й їх вплив на життєдіяльність населеного пункту.

Рожище, учні школи Тарбут, 1933 р.⁴⁶⁴

У руках євреїв продовжувала перебувати більшість торгівельних закладів містечка. Із 320 магазинів у Рожищах 270 належали євреям. Польські дослідники називали Рожище осередком торгівлі збіжжям і поголів'ям свиней, спрямованої на закордонні потреби⁴⁶⁵. На р. Стир був налагоджений інтенсивний пасажирсько-вантажний рух. Вони були також власниками більшості квартир, призначених для найму.

⁴⁶² Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 538, арк. 15.

⁴⁶³ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. – s. 59. – 126 s

⁴⁶⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Rozhyshche?page=1>

⁴⁶⁵ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. – s. 97. – 126 s

Євреями були 94 % ремісників населеного пункту⁴⁶⁶. Особливого розвитку у Рожищах набула кравецька кустарна промисловість. Десятки кравецьких майстерень виробляли одяг, переважно чоловічий. Їх продукцію продавали не лише на рожищенських ярмарках, а й вивозили в інші населені пункти.

Окрім діючих раніше, у 1925 р. тут була відкрита школа мережі «Тарбут» (Громадська організація «Тарбут» мала власну освітню мережу: єврейські дошкільні заклади, загальноосвітні школи, гімназії та професійну школу, де викладання велося на івриті. Кінцевою метою освітньої організації «Тарбут» було запровадження в єврейських школах івриту). Єврейські діти вчилися також в польській державній школі разом з школярами інших національностей. З'явилися у містечку хасидські синагоги. Рабином у 1920-х рр. був Авром-Бер Гутман, у 1930-х рр. – Мойше Спектор.

У міжвоєнний період у Рожищах діяли відділення єврейських партій та організацій (Центрального сіоністського союзу⁴⁶⁷, Сіоністів-ревізіоністів⁴⁶⁸), громадських об'єднань (Єврейського товариства «Gemislut Chesed», Товариства опіки над єврейськими дітьми-сиротами і безпритульними дітьми «Centos»⁴⁶⁹). Єврейська молодь міста об'єднувалась у молодіжні організації і рухи, проводила агітаційну та роз'яснювальну роботу.

Працював театр «Хабіма», де йшли спектаклі на їдиш; грали клезмерські ансамблі та капели.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними у долі євреїв Волині і м. Рожища зокрема. Після встановлення радянської влади поступово почали руйнуватися усталені традиції і звичаї єврейської громади, її соціальні зв'язки. Багато євреїв позбулися власності, значно погіршився рівень їх життя. Заклади приватної торгівлі зазнали націоналізації, а ремісники змушені були об'єднуватися в кооперативи. Нова влада забирала у колишніх власників навіть будинки. Були заборонені єврейські політичні та громадські організації. Розгорнулися активні пошуки «ворогів народу», серед яких були члени сіоністських партій та організацій, приватні власники. Всі вони були репресовані каральними органами більшовицької влади й вивезені на Схід.

З перших днів німецько-радянської війни для поширення ідей нацизму, базованого на антисемітизмі, німецьке командування активно використовувало можливості пропаганди серед місцевого населення. Нацисти піддали євреїв, що залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. У кінці червня 1941 р. у містечку була розстріляна перша група євреїв (430 осіб у ході двох акцій)⁴⁷⁰. У жовтні 1941 р. в Рожищах було розстріляно близько 600 євреїв чоловіків.

На початку липня 1941 р. у населеному пункті створено міську управу, військову комендатуру, поліцію («жидівський комітет») та єврейську раду

⁴⁶⁶ Российская еврейская энциклопедия.

⁴⁶⁷ Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 4256.

⁴⁶⁸ Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2026.

⁴⁶⁹ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 1978.

⁴⁷⁰ The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust / by Guy Miron (Editor), Michael Berenbaum (Foreword). New York, 2010. Vol. II. 700 p. P. 668.

(юденрат – єврейський представницький орган) для управління єврейською громадою населеного пункту. Єврейська громада зобов'язувалася виконувати розпорядження юденрата, поліції безпеки і айнзацкоманди, зокрема носити розпізнавальні знаки – жовті шестикутні зірки.

Про створення у лютому 1942 р. гетто у Рожищах⁴⁷¹ свідчить одна із доповідних записок, складених із суто німецькою педантичністю: «Пану гебітскомісару в м. Луцьку. Переселення євреїв із усіх сіл у гетто Рожище відбулося успішно. І там перебувають з 7 травня 1942 р.: у гетто – 5295 євреїв, у державному маєтку Березолупи – 135, у Копачівці – 54»⁴⁷².

У Рожищах 23 серпня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 3000 євреїв. Рожищенець Аркадій Калапуша так описав ті події: «Нашим очам відкрилося жахливе видовище. У кар'єрі не залишилося нічого живого. Там викопали могили довжиною в 50–60 см і глибиною в 70 см, на відстані двох метрів одна від одної. Біля входу в кар'єр стояли два столи, кілька стільців і бочка пива. На столі лежали кулемети. На стільцях сиділи 8–9 чоловіків у формі Waffen SS, чекали наступної «партії». Кар'єр вже був наполовину заповнений трупами. Вантажівки везли людей ще і ще....»⁴⁷³. Євреї, яким вдалося втекти, були спіймані і розстріляні на єврейському цвинтарі (близько 400 осіб).

Єврейська громада Рожища перестала існувати. Той, кому вдалося врятуватися, після війни виїхали до Ізраїлю або в інші країни світу.

Інтерв'ю зі свідком

Дар'я Т., 1924 року народження, згадує: «Євреї недовго перебували в гетто. Німці та українська поліція охороняли гетто вдень і вночі. Вони не могли вийти з гетто. Були деякі євреї, яким вдавалося дістати їжу в селі. Вони непомітно ходили до знайомих просити їжі, але якби їх спіймали, їх могли розстріляти на місці. Потім одного дня приїхали вантажівки та забрали їх. Після цього я почула від дорослих, що їх убили». (Свідчення № 1472, інтерв'ю в Рожище 3 травня 2012 року).⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / Yad Vashem. Jerusalem: Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 p. P. 366–367.

⁴⁷² Тумаркин. Пам'ять. URL: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2188.

⁴⁷³ Калапуша А. Волынь была нашим домом / пер. О. И. Янковский. URL: http://rozyszcze.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/SCAN_DOC1.PDF

⁴⁷⁴ Execution of Jews in Rozhyshche. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rozhyshche-rozhysche-ro-yszcze-volyn-ukraine.250>

Радянські архіви

«Вранці всі хотіли додому. Коли нам дозволили покинути місце, ми швидко пішли, але близько 11-ї години знову прийшла поліція і забрала деяких людей, включаючи мене, назад. Я підійшов до ями, де лежали вже розстріляні євреї; вони лежали обличчям донизу та голі. Біля ями стояли два столи, за одним сидів кат, який [...] пив горілку та перекушував, а поруч сидів жандармер. Останній наказав людям роздягнутися та зняти персні. Деякі молоді дівчата попросили його дозволити їм залишитися в спідній білизні, але цей бандит відповів: «Ви помрете так, як народилися». Групами по 20 людей змушували лежати в ямі обличчям донизу, а двоє катів, які були настільки п'яні, що ледве могли стояти, проходили повз і стріляли жертвам у потилицю, а коли ті не вистрілили як слід, то, сміючись, поверталися назад і вистрілювали вдруге. [...] Стрілянина тривала 2 години». [Свідчення місцевого жителя Наума Щ., народженого 1888 року в Рудні, якого змусили копати та засипати яму, передану Державній надзвичайній радянській комісії (ЧГК) 2 лютого 1945 року; РГ.22-002М; 7021-55-11.

Пам'ятник розстріляним євреям на межі Рожища та Копачівки.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ URL: <https://rozhyshche.rayon.in.ua/topics/381026-kudi-podilisia-evreyi-z-rozhishcha>

Костел Святих Петра і Павла. 2015 р.⁴⁷⁷

Сокіл (стара назва Сокуль) — село у Луцькому районі. Входить до складу Рожищенської міської громади.

Печатка ратуші, відома з 1629 року, мала зображення родового герба князів Єловицьких, власників поселення: у червоному полі золотий портал, над яким срібний хрест.

Історія поселень сягає XI—XII ст., коли Сокуль стає одним із стратегічних пунктів на річці Стир. Першими поселенцями були ремісники, купці, селяни, що рятувались від татаро-монгольських орд Батия.

⁴⁷⁶ Sokul. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i inych krajow słowiańskich. T.XI. Warszawa, 1890. s.39. URL: <http://old.mbc.malopolska.pl/publication/113>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 384-385. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Сокіл // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970 : 747с. — С.638; Златогорський О. Є. Сокільське городище-замчище в історії України / О. Є. Златогорський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць. - Київ, 2012. - Вип. 21. Ч.1. - С. 39-47. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/12501/3/08-Zlatogorsky.pdf>

⁴⁷⁷ URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sokil_Kostel_04_\(YDS_7352\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sokil_Kostel_04_(YDS_7352).jpg)

В добу Галицько-Волинського князівства стає відоме поселення, княже містечко Сокуль. На початку постав замок, розташований на березі річки, оточений земляними валами, висота яких ще й тепер сягає 5-ти метрів, а ширина 10-ти метрів. Сокульський замок був на той час важливим стратегічним пунктом і являв собою досить неприступне укріплення. У міжвоєнній публікації Мечислава Орловича зазначено: «у містечку Сокіл гарний палац Стемковських з парком, навколо якого збереглися давні замкові вали»⁴⁷⁸.

Документи давнього літописного «Пам'ятника» Почаївського монастиря свідчать, що княже заселення Сокуль дійсно існувало ще в домонгольський період, тобто до 1224 року. Також Сокіл згадується під 1545 р. у досить відомому документі «Перелік нововстановлених і усталених здавна митниць на Волині», складеному урядовими ревізорами⁴⁷⁹. Головне заняття населення в XII-XIII століттях — землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство. Біля замку в Соколі виростають будинки селян, ремісників, купців. Населення з кожним роком розростається. В XIV—XV століттях його оточували високі земляні вали, що захищали від ворожих нападів. Власниками Сокола вважалися князі Збараські, які разом з князями Острозькими, Заславськими, Вишневецькими належали до найбільших землевласників у Луцькому повіті.

В 1564 році містечко Сокуль отримало від литовського князя Сигізмунда Августа і короля Польщі магдебурзьке право. За цим правом воно звільнялось від влади місцевого князя, мало свої органи місцевого самоврядування, що, звичайно сприяло до його майбутнього економічного і культурного розквіту.

Польський "Словник географічний" за 1900 рік — чудовий збір інформації з усіх питань, які так чи інакше торкаються довоєнного життя. З нього дізнаємося, що мав Сокіл 98 будинків, 777 мешканців, дві церкви, дерев'яний парафіяльний старий костел Вознесіння Діви Марії, синагогу, а ще дві крамниці. В містечку двічі на рік проводились ярмарки (1 листопада та 15 серпня)⁴⁸⁰.

Цілком ймовірно, що місто спеціалізувалося на торгівлі рибою, бо є відомості за січень 1569 р. про купця з Пінська, який їхав на двох санях до Сокола і віз шість бочок солоної плотви для продажу на місцевому базарі⁴⁸¹.

В місті працювало 39 ремісників, або 18,7 % населення⁴⁸², серед яких були і золотарі, тобто ювеліри⁴⁸³. Крім того діяло 10 мукомельних млинів і 3 рудничих⁴⁸⁴.

За переписом 1911 року в містечку Сокуль було 209 дворів, 1453 мешканці 3 них основне населення — українці, більше сотні євреїв, багато польських сімей. У 1929 р. на Сокіл поширені правила міської забудови⁴⁸⁵.

⁴⁷⁸ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Łuck, 1929. — С. 75.

⁴⁷⁹ Торгівля на Україні XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина /Упоряд. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. — Київ, 1990. — С. 65.

⁴⁸⁰ Sokul. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.XI. Warszawa, 1890. s.39

⁴⁸¹ Там само — с. 113.

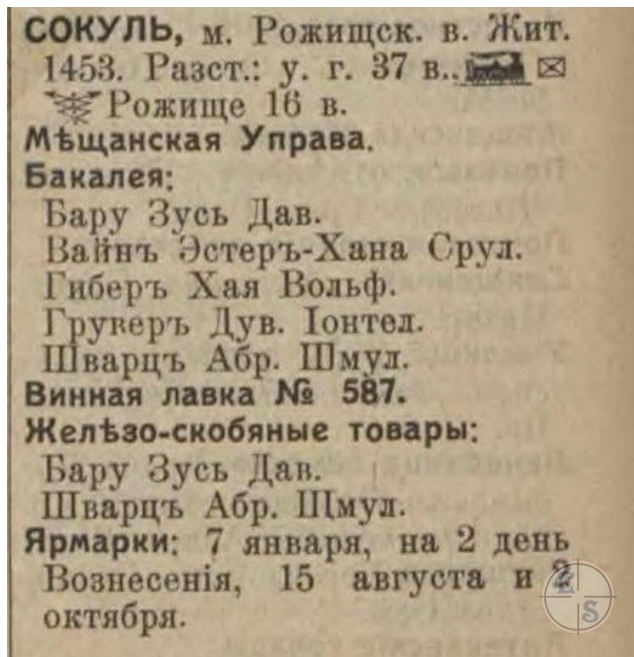
⁴⁸² Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. — Киев, 1989. — С. 22.

⁴⁸³ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. — Киев, 1989. — С. 22.

⁴⁸⁴ Там само — С. 119.

⁴⁸⁵ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego.

— Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347.URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

Євреї, найімовірніше, оселилися в Соколі на початку 17-го століття. У середині 17-го століття тут служив рабин Йом-Тов Ліпман з Людмира.

Цвинтар був заснований між XVII та XVIII століттями. На російських картах він згадується з середини XIX століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни.

У 1784 році громада складалася з 63 осіб; у 1787 році тут проживало 107 євреїв; у 1847 році – 330 євреїв.

Згідно з даними перепису населення, пік єврейського населення в Соколі становив 490 осіб (36,8% від

загальної чисельності населення) у 1897 році.

На початку 20-го століття існували молитовний будинок та хевра-кадиша.

У 1913 році євреям належали всі 5 продуктових магазинів та обидва магазини металовиробів.

Під час Першої світової війни євреї втікали через розширення військового фронту. Після встановлення польського уряду повернулося лише 30 сімей.

У 1921 році єврейське населення зменшилося до 167 осіб.

Під час Другої світової війни місцевих євреїв відправляли до Рожища, де їх стратили 22 серпня 1942 року.

Сокіл, територія колишнього єврейського цвинтаря.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Jewish encyclopedia of Brockhaus & Efron

⁴⁸⁷ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/sokil-jewish-cemetery/>

Несухойжі, 1937 р.⁴⁸⁹

Тойкут — село у Ковельській міській громаді Ковельського району.
Колишнє містечко Несухойжі — центр однієї з гілок князів Сангушків⁴⁹⁰.
Розташоване на берегах річки Турії — правої притоки Прип'яті.

У 1906 році містечко Несухойжі Несухойської волості Ковельського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 18 верст. Дворів 164, мешканців 1174⁴⁹¹.

Приватне шляхетне місто Несухойже розташовувалося у Волинському воєводстві у XVI столітті.⁴⁹²

У Другій Польській Республіці Несухойже належало до сільської гміни Несухойже Ковельського повіту Волинського воєводства та в 1921 році мало 469 мешканців⁴⁹³.

⁴⁸⁸ Niesuchojeże // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — T. VII. — S. 117. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slovník_geograficzny/Tom_VII/117; Baliński M., Lipiński T. Niesuchojeże // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — T. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 891—892. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=175>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wołyńskie.pl/ippw/009.htm>

⁴⁸⁹ Narodowe Archiwum Cyfrowe. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/118900/>

⁴⁹⁰ Sanguszko (Senguschko, Senkouszko, Sonkhuszko) Fedkowic (Fiodorowic) (zm. po 1454) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.- Tom XXXIV/3. — Zeszyt 142. — S. 463.

⁴⁹¹ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

⁴⁹² Zenon Guldon, Jacek Wijaczka, Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku, w: Czasy Nowożytne, 21, 2008, s. 163.

⁴⁹³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo

У міжвоєнний період тут працювала початкова школа. Там викладала Геновефа Ясінська⁴⁹⁴.

До війни євреї становили понад 90% населення.⁴⁹⁵ Було близько 20 сімей поляків та українців.⁴⁹⁶

Базарний день в містечку Несухойжі. Початок XX століття.⁴⁹⁷

Єврейська громада⁴⁹⁸

Євреї жили в Несухойжі (Несхіж на їдиш) з середини XVI століття. З середини XVIII століття до початку XX століття релігійне життя в місті перебувало під впливом гілки Шапіра з хасидської династії Нескіжів. У 1897

Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl/NDIGCZAS003514_1936_001/page/10/mode/2up

⁴⁹⁴ „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego” (R. 7, nr 4), kwiecień 1930, s. 115.

⁴⁹⁵ Gmina żydowska w Niesuchojeżach. *Żydowski Instytut Historyczny*.

⁴⁹⁶ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1, Warszawa: „von borowiecky”, 2000, s. 367

⁴⁹⁷ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=771007615283945&set=a.230554672662578>

⁴⁹⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 11. Миддот — Община (1911), – С.677. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911_ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Yad Vashem. Niesuchojeze; European Jewish Cemeteries Initiative. Toykut Jewish Cemetery

році, за часів Російської імперії, єврейське населення становило 814 осіб, або приблизно 50 відсотків від загальної чисельності населення. Після Першої світової війни Несухойже було включено до складу незалежної Польської держави. У 1921 році євреї становили 94 відсотки від загальної чисельності населення, яка складала 469 осіб.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії після пакту Ріббентропа-Молотова, Несухойже стало частиною Радянської України.

Німці захопили місто 26 червня 1941 року. Невдовзі було створено юденрат (єврейську раду). Усім євреям було наказано носити пов'язку із зіркою Давида. Вони також мали сплатити високий викуп та виконувати різні види примусових робіт, була введена нічна комендантська година.

У серпні 1942 року кілька сотень євреїв розстріляли у центрі міста (або, за іншим свідченням, на околиці міста). Кільком євреям вдалося втекти та пізніше приєднатися до радянських партизанів.

У грудні 2005 року поблизу села Тойкут, на місці розстрілу євреїв Несухойже, було встановлено пам'ятник з чорного лабрадориту. Фінансування надано Асоціацією культурно-національних об'єднань України та Єврейським фондом України.

Брукування вулиць містечка Торчина, літо 1935 року.⁵⁰⁰

Торчин — селище, адміністративний центр Торчинської селищної громади Луцького району.

Торчин згадується в письмових джерелах з 1093 року⁵⁰¹.

У 1340 році Торчин, як найбільше поселення в регіоні, став центром волості.

10 липня 1540 року за клопотанням єпископа Юрія Фальчевського король Сигізмунд I, у зв'язку з розбудовою Торчина, надав йому Магдебурзьке право і статус міста, дозволив проводити щотижневі базари та три ярмарки на рік.

У 1660 році Ян II Казимир королівським указом підтвердив магдебурзький статус міста Торчин⁵⁰².

⁴⁹⁹ Torczyn Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa, 1892. — Т. 12. — С.405. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/405; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. — с. 455-457. — 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Волинские Епархиальные ведомости — 1868. — 16 июля. — № 22. — С. 677—680. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_115422/; Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863 : krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym, Drezno — 1870 r. — С. 51. — 75 с. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/5052/edition/4810/content>; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/002.htm>

⁵⁰⁰ URL: <https://t.me/volyncentre/258>

⁵⁰¹ Волинские Епархиальные ведомости — 1868. — 16 июля. — № 22. — С. 677—680. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_115422/

⁵⁰² ДАЖО. — Ф.159. — Оп. 1. — Од. зб. 427. — Л. 26. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369—1899). — К., 1971. — С. 39.

У XVI столітті в Торчині діяли 16 ремісничих цехів(об'єднань). На ярмарках виступали мандрівні актори-скоромохи, демонстрували вертепні вистави (1577 рік)⁵⁰³.

У XVI-XVII століттях вирощений на землях торчинського замкового маєтку хліб (жито, пшениця) біскупси – власники містечка – активно вивозили через Гданський (балтійський) морський порт на продаж у Західну Європу. Широко використовувалася так звана торчинська міра ваги і об'єму⁵⁰⁴.

Станом на 1901 рік у Торчині було 8 шкіряних заводів, 2 водяні млини, винокурня, пивоварня, дріжджовий завод, цегельний завод.

У 1929 році на Торчин поширені правила міської забудови⁵⁰⁵.

Перед початком Другої світової війни у Торчині проживало близько 1600 євреїв.

У вересні 1939 року до міста увійшла Червона Армія, і там було встановлено радянську адміністрацію, яка проіснувала до початку німецько-радянської війни у червні 1941 року.

Німці окупували місто 24 червня 1941 року.

Під час окупації 1941-1944 років німці створили в Торчині гетто для місцевих євреїв (близько 1500 осіб) та в'язнів з навколишніх сіл (разом до 3000 осіб).

**Учні Торчинської школи на схилі Костельної гори, 3 травня 1934 року.
На ньому діти з українських, польських і єврейських родин.⁵⁰⁶**

⁵⁰³ Polska XVI wieku. — T. VIII. — Warszawa, 1889. — С. 49

⁵⁰⁴ Торгівля на Україні XIV — середини XVII ст. — Київ, 1990 — С. 205, 355

⁵⁰⁵ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁵⁰⁶ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1285252971672709&set=g.3269381249763463>

Єврейська молодь Торчина перед Другою світовою війною.⁵⁰⁷

Єврейська громада⁵⁰⁸

Заснування єврейської громади в Торчині належить до 16 століття.

Єврейське населення налічувало 1748 чоловік у 1847 році, 2629 осіб (58% від загальної чисельності населення) у 1897 році, 1480 осіб (46%) у 1921 році.

У 1890 році у містечку діяла 21 шкіряна майстерня та 66 магазинів, більшість з яких належала євреям.

Під час Першої світової війни, під австрійською окупацією (1915-1916), єврейських чоловіків Торчина змушували виконувати примусові роботи за межами міста. Після війни, як частина Волинської області, Торчин був включений до складу Польської держави. Євреї міста працювали в будівництві та виробництві одягу та продуктів харчування, а також займалися дрібною торгівлею.

⁵⁰⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/76523>

⁵⁰⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево-Трани, – С.951. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; В. Wasiutyński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX (1930), 84. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/304973/edition/291924?language=en>; TORCZYN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1484. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Гуртовий Г. Євреї містечка Торчин / Г. Гуртовий. – К. : Вид-во “РИФ”, 2003. – 108 с.; Холокост на території СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — С. 984-985.

Єврейські діти міста мали вибір шкіл – сіоністська початкова школа на івриті Тарбут, що діяла з середини 1920-х років, традиційні початкові школи (хедери) та Талмуд-Тора.

У 1920-х і 1930-х роках у місті діяли різні політичні партії та організації (Бунд, різні сіоністські партії) та молодіжні рухи (зокрема, сіоністський рух «Бейтар»).

У вересні 1939 року, після пакту Ріббентропа-Молотова, Торчин став частиною Радянської України. Радянський Союз закрити приватні підприємства, заславши деяких бізнесменів до Сибіру та інших частин Радянського Союзу. Школу Тарбут було перетворено на радянську школу з викладанням на їдиш. За оцінками, напередодні війни між Радянським Союзом та Німеччиною в місті проживало приблизно 1700 євреїв.

Наприкінці червня 1941 року село було окуповано частинами 6-ї німецької армії. У липні та серпні 1941 року Торчин перебував під управлінням німецької військової комендатури (Ортскомандантури). У вересні 1941 року контроль перейшов до німецької цивільної адміністрації: Торчин став районним центром у складі Луцького гебіту у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Луцьку був Генріх Лінднер⁵⁰⁹.

У Торчині було сформовано місцеву українську адміністрацію з районним начальником та українським допоміжним поліцейським підрозділом, який після створення восени 1941 року підпорядковувався німецькому жандармському посту.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила в Торчині низку антиєврейських заходів: було сформовано Єврейську раду (Юденрат) на чолі з Лейзером Каршем, через яку німецька окупаційна влада передавала накази та інструкції єврейському населенню. Також було створено єврейську поліцію для допомоги юденрату. Євреїв змушували носити розпізнавальні знаки, спочатку пов'язку із зіркою Давида, а після вересня 1941 року — жовту нашивку на грудях та спині. Євреям наказували здати все своє золото та цінності. Вони повинні були виконувати примусові роботи, такі як прокладання кабелів, за що отримували лише трохи хліба та водянистий суп. Їм забороняли залишати межі поселення.

2 серпня 1941 року німецькі сили безпеки провели акцію в Торчині. Вони заарештували 284 особи, звинувачених у співпраці з радянською владою, та розстріляли їх у лісі поблизу села Буяни⁵¹⁰. Масовий розстріл, ймовірно, був здійснений загоном поліції безпеки, який на той час був дислокований у Луцьку.

У лютому 1942 року німецька влада наказала створити гетто в Торчині. Приблизно 1500 єврейським мешканцям поселення дали лише 10 хвилин, щоб одягнутися та зібрати деякі свої речі, перш ніж їх загнали до кількох єврейських будинків у центрі поселення, які були оточені колючим дротом. Крім того, до Торчина привезли кількох євреїв із сусідніх сіл, внаслідок чого населення гетто зросло до понад 2000 осіб. Була значна перенаселеність, у кожному будинку проживало п'ять чи шість сімей. Через територію гетто протікала річка, але вода

⁵⁰⁹ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA- BL), Берлінський документальний центр (BDC), колекції BDC – різні файли (SSHO 2432), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg.

⁵¹⁰ Наконечний В. Холокост на Волині: жертви і пам'ять. Луцьк, 2003. – С. 29–30.

була непридатною для пиття. Лише окремим євреям, яким дозволялося залишати гетто, дозволялося працювати по робочих нарядах або бути організованими юденратом, а також деяким ремісникам, які також отримували краще харчування⁵¹¹.

Під час Песаху (2 квітня 1942 року) євреї Торчина змогли отримати борошно для випікання маці з дозволу гебітскомісара Лінднера в Луцьку. Також була кухня, організована юденратом, яка роздавала суп і хліб. Деяким євреям вдалося обміняти свої залишки майна на їжу з місцевими не євреями та таємно принести їжу повз охоронців.

У травні 1942 року 150 молодих євреїв, придатних для роботи, було відправлено, нібито, до трудового табору.

23 серпня 1942 року загін поліції безпеки та СД з Луцька прибув для ліквідації гетто за допомогою жандармерії та української поліції. Поліцейські сили оточили гетто; після відбору близько 14 спеціалізованих робітників, яких розмістили у складі, решту євреїв відвезли на вантажівках на старий єврейський

цвинтар у кінці вулиці Садовської. Тут напередодні підготували велику яму.

Згідно з протоколами Надзвичайної державної комісії (НДК), 753 євреїв було розстріляно на єврейському цвинтарі в Тучині восени 1942 року. Німецька жандармерія розстріляла понад 300 євреїв, українців та поляків у міському парку⁵¹².

Меморіал жертвам Голокосту в Торчині на Південному телявівському (холонському) кладовищі.

⁵¹¹ Меморіальний музей Голокосту США, № 27130, свідчення Генрі Карша (1922 р.н.), 1997 рік; № 2672, свідчення Аарона Каца (1921 р.н.), 1995 р.

⁵¹² ДАРФ, 7021- 71- 68, pp. 4, 16, 17, 74.

Троянівка⁵¹³

Троянівка — село у Маневицькій селищній громаді Камінь-Каширського району.

У 1906 році містечко Городківської волості Луцького повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 72 верст, від волості 16. Дворів 267, мешканців 1564⁵¹⁴.

У Другій Польській Республіці Троянівка належала до сільської гміни Гродек (пізніше перетвореної на гміну Маневичі) у Ковельському повіті Волинського воєводства та мала 624 мешканців у 1921 році⁵¹⁵.

26 червня 1941 року німці окупували Троянівку.

Єврейська громада⁵¹⁶

У 1847 році в Троянівці проживало 208 євреїв, у 1897 році – 314 євреїв (18,7%).

У 1921 році в Троянівці проживало 212 євреїв. До 1939 року єврейське населення налічувало близько 250 осіб.

Напередодні Другої світової війни 350 євреїв міста становили приблизно половину його населення. Місцеві євреї займалися сільським господарством, дрібною торгівлею та ремеслами. У місті активно діяло кілька сіоністських молодіжних рухів («Ха-Шомер ха-Цаїр», «Ге-Халуц» та «Бейтар»).

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії, після пакту Ріббентропа-Молотова, Троянівка стала частиною Радянської України. За радянської влади кілька десятків біженців з окупованої Німеччиною Польщі приєдналися до місцевої єврейської громади.

26 червня 1941 року німці окупували Троянівку. Очевидно, в цей час у Троянівці було створено юденрат (єврейську раду) на чолі з біженцем на ім'я Голд, який був юристом. У місті було створено відкрите гетто. Євреї повинні були платити «податки» та виконувати різні види примусової праці, такі як вирубка дерев та вантаження дров у вагони поїздів.

3 вересня 1942 року євреїв Троянівки вивезли в напрямку сусіднього міста Маневичі. Людей похилого віку та хворих розстріляли в лісі поблизу села

⁵¹³ Trojanówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiedzy», 1892. — Т. XII. — S. 482. (пол.) — S. 482. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/482; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 460. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Троянівка // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970 : 747с. — С.556

⁵¹⁴ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губерньська типографія, 1906. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

⁵¹⁵ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: Т. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1923. — 100 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010118>; Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl/NDIGZAS003514_1936_001/mode/2up

Черевача. Решта євреїв дісталася Маневичів, де їх 5 вересня вбили разом з місцевими єврейськими жителями на «Кінських могилах», лісистій місцевості поблизу села Черевача. Під час ліквідації Троянівського гетто близько кількох сотень євреїв втекли до лісів. Після того, як німці пообіцяли, що тим, хто повернеться, не завдадуть шкоди, деякі втікачі, зокрема рабин Єгошуа Меламед, повернулися до міста. Усіх повернених було вбито на околиці міста.

У 1993 році на місці розстрілу було встановлено пам'ятник.

207

Могила розстріляних євреїв (у лісі, за 0,5 км на північ від села Троянівка, неподалік дороги до с. Градиськ).⁵¹⁷

Троянівка, мацева на єврейському цвинтарі.⁵¹⁸

⁵¹⁷ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵¹⁸ Точна дата заснування цвинтаря неясна. Однак він діяв у 18 столітті та з'являється на російських картах регіону з середини 19 століття. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/trojanivka-jewish-cemetery/>

Турійськ напередодні Другої світової війни.⁵²⁰

Турійськ — селище, розташоване на Волинському Поліссі над р. Турією, входить в Ковельський район.

Перша писемна згадка про містечко датується 1097 роком у несторівському літописі «Повість врем'яних літ».⁵²¹

У XI-XII століттях територія сучасного району як частина земель історичної Волині входила до складу Волинського, а згодом — до Галицько-Волинського князівства. В 1205 р. був взятий литвинами. В 1515 р. Турійськ подарований королем Сигізмундом I-м князю Сангушку.

За власності Оссолінських 1759 року поселення отримало магдебурзьке право.

⁵¹⁹ Turzysk // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1892. — Т. XII. — S. 669. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/669; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/005.htm>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 468-469. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Ярмолюк Зіновій. Про Турійськ і Турійський район [Текст] : історико- краєзнавчі нариси / З. Ярмолюк. - Луцьк : Вид-во "Волинська обл. друкарня", 2000. - 28 с.: іл.

⁵²⁰ URL: <https://turrz.uzoz.ru/publ/35-1-0-116>

⁵²¹ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

У 1793 році Турійщина у складі Волинського намісництва (з 1795 — губернії) увійшла до Російської імперії.

На 1911 рік в Турійську були державна горілчана крамниця, 24 приватні крамниці, два водяних і паровий млин, шкірний завод, три цегельних заводи. В Турійську знаходилась міщанська управа, земська поштова станція, пошта, телеграф, двокласна початкова школа, бібліотека, земський амбулаторний пункт, аптека, склад аптечних товарів.

З 17 вересня 1939 року до 28 червня 1941 року місто перебувало під радянською окупацією.

Найтрагічніші сторінки історії Турійська припадають на Другу світову війну. Окупація тривала з 30 червня 1941 року по 20 липня 1944-го. У цей період нацисти вчинили жорстоку розправу над єврейським населенням, тисячі людей були вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Турійськ, синагога. 1920 р.⁵²²

Єврейська громада⁵²³

Євреї проживали в Турійську з середини XVI століття.

Єврейська частина історії Турійська пов'язана з виникненням Турійської династії євреїв — хасидів. Засновником цієї династії став равин Аврахам (1806-1889), який більше відомий під іменем Магіда з Тріска (Турійська). До нього в Турійськ стікалися тисячі прихильників (серед них талмудисти, багаті євреї, равини і навіть представники інших, старіших династій). Магід приймав усіх, поселяв та годував. Перу Магіда із Тріска належать праці «Маген Аврахам» та «Шалош хадрахот іешарот лі-зманім шонім».

⁵²² URL: <https://turiysk.rayon.in.ua/news/74815-turiisk-istorichnii-iakim-bulo-misto-sto-rokiv-tomu>

⁵²³ TURZYSK Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1486 – 1487. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

Під час Першої світової війни, між 1916 і 1918 роками, під австрійським правлінням, євреї міста страждали від голоду та епідемій.

Після Першої світової війни Турійськ був включений до складу незалежної Польської держави.

У 1921 році в місті проживало 1173 євреї, що становило понад половину населення. Більшість євреїв, багатьом з яких допомагала JOINT, займалися дрібною торгівлею та ремеслами; деякі були залучені до торгівлі та експорту деревини та зерна.

Турійськ, члени Га-Шомер Га-Цаїр у костюмах на Пурім. 1930 р.⁵²⁴

Різні сіоністські організації та молодіжні рухи (особливо «Ха-Шомер Ха-Цаїр», «Хе-Халуц» та «Бейтар») діяли в Турійську та створювали там навчальні комуни. У місті також діяли групи бундистів, а також прихильники підпільної комуністичної партії. Асоціації з вивчення івриту «Тарбут» та їдиш «CYSHO» керували школами та бібліотеками в місті.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Турійськ став частиною Радянської України. За радянських часів усі єврейські установи та організації були розформовані. За оцінками, в середині 1941 року єврейське населення міста становило приблизно 1400 осіб.

Німецькі війська окупували Турійськ 28 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року справами міста керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 року владу офіційно передали німецькій

⁵²⁴URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/42165?ref=art&nid=183116>

цивільній адміністрації. Турійськ став районним центром у гебітському окрузі Ковель у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Регерунгсрат Арно Кемпф був гебітскомісаром у Ковелі до червня 1942 року, а лейтенант жандармерії Філіп Рапп був призначений жандармським гебітсфюрером⁵²⁵.

У червні 1942 року Кемпфа було заарештовано за отримання хабарів від євреїв і невдовзі після цього страчено. Його наступником на посаді гебітскомісара став його начальник штабу Еріх Касснер. У Турійську цивільну адміністрацію представляв зондерфюрер (сільськогосподарський лідер), який виявився запеклим ворогом євреїв. Також було створено українську місцеву владу. Крім того, німці завербували українські допоміжні поліцейські сили, які підпорядковувалися німецькому жандармському посту та складалися з кількох німецьких жандармів.

Наприкінці липня 1941 року, невдовзі після окупації поселення, у Турійську було розстріляно 10 євреїв, яких нібито вважали радянськими активістами⁵²⁶.

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили низку антиєврейських заходів. Німецька влада наказала створити Єврейську раду (Юденрат), яка складалася переважно з довоєнних громадських активістів. Головою був Єгуда-Лейб Гінзбург. Також було створено неозброєну єврейську поліцію. Серед перших завдань, поставлених перед юденратом, було зобов'язання доставляти щоденну норму примусових робітників. Спочатку цих чоловіків використовували для допомоги німецьким залізничникам у переобладнанні залізниці на вузьку колію, за що їм не платили. Євреям видавали робочі картки, на яких були позначені їхні призначені дні. Інші завдання примусової праці включали сільськогосподарські роботи та будівництво доріг і мостів.

З перших днів окупації євреї були зобов'язані носити розпізнавальні знаки на видноті. Спочатку вони носили білі пов'язки з блакитною зіркою Давида, а пізніше їх замінили жовтими нашивками, пришитими до лівого переднього боку та посередині спини їхнього верхнього одягу. Єврейські будинки також були позначені жовтими символами. Єврейська рада була зобов'язана робити обтяжливі «внески» грошима, цінностями та корисними предметами, яких вимагала німецька влада.

Восени 1941 року німці поширювали в місті жорстоку антисемітську пропаганду на плакатах і листівках, яка звинувачувала євреїв у сприянні Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і погрожувала їх знищенням. Подальші нові правила наказували євреям здати всіх своїх корів та кіз і забороняли їм залишати межі міста. Спочатку євреї отримували хлібний пайок у 200 грамів, але згодом його зменшили до лише 100 грамів.

Десь до середини серпня 1942 року німецька влада створила відкрите гетто, насильно переселивши туди євреїв із сусідніх сіл. Гетто залишалося без огорожі,

⁵²⁵ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), колекції BDC, різні файли (SSHO 2432), План організації окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

⁵²⁶Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S.Spector. – Jerusalem, 1990. – С. 73. – 383 с. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf; Livneh, Pinkas ha-kehilat, Trisk, с. 322.

Устилуг, 1916 р.⁵³⁰

Устилуг — місто, центр Устилузької міської територіальної громади Володимирського району.

Перша згадка про Устилуг у руських літописах належить до 1150 року, коли великий князь київський Ізяслав Мстиславич під час міжусобної боротьби послав в Устилуг «на покорм» своїх союзників-угорців⁵³¹.

Пізніше місто згадується в документах, як Устилогов (1545 р.), Усчилуг (1576 р.), Усцилуг (1577 р.), Ружиямполь (польська назва, 1765 р.). Остання назва не прижилась, і з кінця XVIII століття місто знову почали називати Устилугом.

З кінця XII ст. Устилуг належав до процвітаючого Володимирського князівства, а в XIII ст. до могутнього Галицько-Волинського. Під час монгольської навали цей укріплений пункт був у вихорі воєнних подій і зазнавав руйнувань, про що свідчать знахідки великої кількості деревного вугілля та

⁵²⁹ Uściług, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłynka, Warszawa 1892, s. 837. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/837; Uściług, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 675. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/675; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 482-483. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/006.htm>

⁵³⁰ URL: <https://bug.org.ua/news/volodymyr/vrazhayuchi-fotografiyi-ustyluga-zrobleni-urayinskymy-sichovymy-strilczyamy-sto-rokiv-tomu-965614/>

⁵³¹ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. С. 235— 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

попелу на городищі. З середини XIV ст. до 1569 р. Устилуг перебував під владою Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії — Польщі. Джерела відмічають, що в цей час, незважаючи на порівняно невелику кількість населення (до 500 мешканців) він був значним портом і центром торгівлі зерном. Через Устилуг зерно відправлялося по Західному Бугу і Віслі до Гданська, а далі — морським шляхом. Відстань до Гданська в 774 км долалась за 33 дні⁵³². Для обслуговування купців поруч з портом знаходилися склади і будувалися судна.

Про заселеність Устилуга в давні часи дізнаємося з відомостей платників податків. В 1570 р. оподаткуванню підлягало 36 димів (найнижча господарча одиниця, двір, дворище, або навіть його частина) і 12 городників, в 1583 р. - 16 димів, 9 городників, 4 вальних колеса, 1 ступа і половину попа⁵³³. В 1796 р. в Устилузі було 210 чоловік, а в 20-ті роки XX ст. — 4 тисячі. Останній ріст стався за рахунок євреїв, розселення яких в царській Росії регулювалося.

Устилуг, українська народна школа. 1916 р.⁵³⁴

Колись в Устилузі був замок, який у 16 столітті належав родинам Крупських та Лисаковських, а у 18 столітті — родині Любомирських. У 1653 році Устилуг отримав Магдебурзьке право.

⁵³² Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 160; Мурашко Л, Соколов В., Хмелюк С. Місто Старокостянтинів за Литовсько-Польської доби // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип.. 15. — Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 106.

⁵³³ Ołdakowski E. Uściług — zapomniany port Wołynia // Znicz. — 1936. — № 6. — S. 81.

⁵³⁴ URL: <https://bug.org.ua/news/volodymyr/vrazhayuchi-fotografii-ustyluga-zrobleni-urayinskymy-sichovymy-strilczyamy-sto-rokiv-tomu-965614/#gallery-14>

23 жовтня 1758 р. король Август III на прохання тогочасної власниці міста, стражничкової Великого князівства Литовського Рози-Розалії Поцейової з Загоровських, надав Устилугу (перейменованому на честь власниці на Ружиямпіль) магдебурзьке право, що передбачало організацію в місті тижневих торгів та ремісничих цехів. Тоді ж місту було надано герб, що відтворював нову назву поселення: зображення золотої троянди (ружі) на блакитному тлі⁵³⁵.

В Устилузі на початку XVIII століття було засновано монастир католицького чернечого ордену капуцинів. У 1747 році тут побудували костел, руїни якого збереглися до наших днів. В 1959 році комісія з представників Державної інспекції архітектурно-будівельної контролю Української РСР обстежила пам'ятки архітектури костьол і монастир капуцинів. Вони дійшли висновку про загальний незадовільний стан костьолу і добрий стан монастиря. Було рекомендовано відбудувати втрачені деталі пам'яток і не допускати ніяких його руйнувань. Проте в 1960 р. костьол і монастир розібрали.

Костел та монастир капуцинів (1751-1759 рр) у першій половині XX століття.⁵³⁶

За переписом 1911 року в місті були міська управа, пошта, телеграф, поштова земська станція, початкова школа, шпиталь доктора Носенка, аптека, 40

⁵³⁵ Ołdakowski E. Uściług — zapomniany port Wołynia // Znicz. — 1936. — Nr. 6. — S. 82-83.

⁵³⁶ Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/85-dolya-pamyatok-kulturnoyi-spadshchyny-ustyluha>

крамниць, бібліотека, гуральня, 2 крамниці з горілкою, кредитове товариство, склад дерева, водяний млин, щорічні ярмарки⁵³⁷.

Перед війною в місті налічувалось 5000 мешканців⁵³⁸.

Згідно з переписом 1921 року, населення становило 67,1% євреїв, 23,3% поляків та 9,6% українців⁵³⁹.

В польській період панування в Устилузі діяв лісопильний завод, на якому працювало більше 80 робітників, 2 парові млини, семикласна школа польською мовою викладання та приватна початкова єврейська школа⁵⁴⁰.

З 14 листопада 1939 року Устилуг перейшов до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

З 22 червня 1940 р. до 20 липня 1944 року Устилуг був окупований нацистами.

Єврейська громада⁵⁴¹

До середини 19 століття кількість євреїв в Устилузі потроїлася, а до кінця століття знову подвоїлася. У другій половині 19 століття євреї становили близько 90% мешканців Устилуга. Вони володіли переважною більшістю з 10 крамниць; всі 13 ремісників в Устилузі були євреями. З початку 19 століття до 1830 року рабинат в Устилузі обіймав рабин Йосеф, старший син рабина Мордехая з Неща, який був учнем рабина Єхієля Міхала з Мазлохова та засновником династії рабинів Неща. Син рабина Йосефа - рабин Леві Іцхак - заснував династію Стефана. З його нащадків, правнук рабина Йосефа, рабин Елієзер, який служив в Устилузі наприкінці 19 століття, а потім рабин Йосеф Вертхайм, який служив з 1905 року до початку Першої світової війни.

В Устилузі було дванадцять синагог, що належали хасидам Белза, Тріска, Неща, Радзина, Розина та інших. У 1905-1915 роках в Устилузі було відремонтоване приміщення, засноване кількома вчителями. Після відступу російської армії, влітку 1915 року, більшість євреїв Устилуга покинули поселення. Деякі з них переїхали до Людмира, а більшість продовжили рух на захід, за річку Буг. Через кілька днів, коли в Устилузі було встановлено австро-німецький військовий уряд, євреї повернулися до свого міста. Військовий губернатор призначив єврея-мера. Економічна ситуація була складною, оскільки після війни влада запровадила обмеження на пересування єврейських торговців;

⁵³⁷ Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. - Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. - Т.2. - С. 483.

⁵³⁸ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck: Nakładem Wołyńskiego tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku za subwencją ministerstwa Robót publicznych, 1929. - S. 161-162.

⁵³⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. - Warszawa, 1923. - C. 61. - 100 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SkorMiejsRzeczypPols_1923/SkorMiejsRzeczypPols_1923.pdf

⁵⁴⁰ Wołoszynowski Joachim. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. - Łuck, 1929. - S. 62.

⁵⁴¹ The Growth and Destruction of the Community of Uscilug (Ustilug, Ukraine) URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Ustilug/Ustilug.html>; Yeshayahu Meltsman, "Al Hurvot Ayartenu," in Avinadav, Kehilat Ustila, pp. 125-126; Avinadav, "Sippuran," p. 140; Burlvant, "Hurban Ustila," pp. 240-241. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314072/kehilat-ustilah-be-vinyanah-uve-hurbanah>; Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944 / S. Spector. - Jerusalem, 1990. - 383 c. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

продукти харчування були нормовані. Для допомоги населенню було відкрито кухню для нужденних та організовано комітет допомоги бідним сім'ям. Незважаючи на цю ситуацію, в Устилузі розвивалася єврейська громадська діяльність. З дозволу військової влади було відкрито школу, в якій мовами навчання були німецька та іврит; її директором був єврейський офіцер з австрійського гарнізону. Також проводилися музичні вечори, засновано драматичний гурток, а через деякий час відкрилися також дві бібліотеки: одна на івриті та одна на їдиш.

Устилуг, збір навколо Рош га-Шана на річці Луг для дотримання ритуалу Ташліх⁵⁴², 1920-1930-ті роки.

У 1917 році в Устилузі відбулася велика процесія на честь Декларації Бальфура та створена молодіжна організація, з якої виросла гілка «Молодих чоловіків Сіону». Після Лютневої революції 1917 року військовий уряд почав розпадатися, а в 1918 році частини австрійської армії почали відступати та розформовуватися. Молоді євреї зібрали трохи зброї та організували місцеве ополчення для підтримки порядку та громадської безпеки.

Основними заняттями євреїв у цей період також були дрібна торгівля та ремесла, і ті, хто займався цими двома галузями промисловості, були організовані у два об'єднання. Кожне з них заснувало власний банк. Обидва банки отримували допомогу від Єврейського кооперативного центру та

⁵⁴² Ташліх (або Tashlich, בתשל"ך) — це єврейський ритуал, який проводиться під час Рош га-Шана (єврейського Нового року), що символічно означає "кидання геть". Під час цього обряду євреї кидають шматочки хліба або іншої їжі в проточну воду, як-от річку чи озеро, щоб символічно позбутися гріхів минулого року та розпочати новий рік з чистого аркуша.

Об'єднаного комітету. Банки допомагали своїм членам невеликими позиками, що надавалися на вигідних умовах, що дозволяло одержувачам долати труднощі в часи економічної кризи. У 1920-х роках в Устилузі було створено дві єврейські школи, одна з мережі «Тарбут», а інша релігійно-національна – «Явне». Також було засновано єврейський дитячий садок. Дві бібліотеки, одна на їдиш, а інша на івриті.

З середини 1920-х років в Устилузі діяла більшість сіоністських партій: Генеральні сіоністи з двома їхніми фракціями: «Мізрахі» та «Тора і праця». Ревізіоністи «Поалей Ціон» та інші. Поряд з ними діяли молодіжні рухи «Гехалуц» та «Гехалуц Гацаір».

У вересні 1939 року, Устилуг став прикордонним містом між Радянським Союзом та Генерал-губернаторством (окупованою Польщею) під нацистською Німеччиною. Радянський уряд запровадив обмеження на пересування, і третина євреїв Устилуга була виселена з міста; більшість з них переїхала до Людмира.

Вранці 22 червня 1941 року, в день початку війни між Радянським Союзом та Німеччиною, Устилуг зазнав сильних бомбардувань та обстрілів; майже 80% його будинків було пошкоджено, і приблизно 500 людей загинули, включаючи багато євреїв.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 23 червня. У липні та серпні Устилугом керувала місцева німецька військова комендатура (Ortskommandantur), а у вересні 1941 року владу було офіційно передано цивільній адміністрації. Потім Устилуг став районним центром у Володимир-Волинському гебіті. Гебітскомісаром був Вільгельм Вестергайде, який обійняв свою посаду на початку листопада 1941 року, а гебітсфюрером СС та поліції з липня 1942 року був лейтенант жандармерії Григат.

Влітку та восени 1941 року в Устилузі було запроваджено низку антиєврейських заходів: євреям наказали носити розпізнавальні символи, такі як Зірка Давида (пізніше нашивка у формі жовтого кола), їх відправляли на примусові роботи переважно без оплати, і їм не дозволяли залишати межі міста. Місцеві чиновники жандармерії організували юденрат, призначивши Міхеля Шафрана головою⁵⁴³.

У березні 1942 року було створено гетто, де ув'язнили близько 2000 осіб. Переповненість була дуже високою, сягаючи 20 осіб на кімнату. У гетто настав голод, і через переповненість спалахнули епідемії; особливо поширеним був черевний тиф.

З 1 по 15 вересня 1942 року євреїв Устилуга перевели до гетто Людмира та вбили там разом з місцевими євреями в ямах, підготовлених у селі **П'ятидні**. Невелику групу робітників, яких залишили працювати у військовому таборі, ліквідували наприкінці зими 1943 року. Під час ліквідаційної кампанії близько 300 жителів Устилуга втекли, але більшість із них було виявлено та вбито. Лише деякі знайшли схованки у поляків або приєдналися до партизанів.

⁵⁴³ Yeshayahu Meltsman, "Al Hurvot Ayartenu," in Avinadav, Kehilat Ustila, pp. 125–126; Avinadav, "Sippuran," p. 140; Burlvant, "Hurban Ustila," pp. 240–241. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314072/kehilat-ustilah-be-vinyanah-uve-hurbanah>

Після визволення, у липні 1944 року, з лісів та схованок вийшло близько 30 жителів Устилуга. На початок 1945 року до них приєдналися ті, хто повертався з Радянського Союзу. Кількість тих, хто вижив в Устилузі, сягнула близько 200 осіб.

Меморіал жертвам Голокосту в с. П'ятидні. 2018 р.⁵⁴⁴

⁵⁴⁴URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Руїни замку Чарторийських. Кінець XIX століття.⁵⁴⁶

Чарторийськ — село в Україні, у Маневицькій селищній громаді Камінь-Каширського району.

У літописах Чарторийськ згадується вже під 1100 роком⁵⁴⁷, коли він разом з Дубном та Острогом дістався володимирському князю Давиду Ігоровичу. Близько 1142 року належав Святославу Ольговичу; у 1228 році, після смерті Мстислава Німого, дістався в долю Данилу, але незабаром перейшов у володіння Пінських князів. Під час польського панування належав князям Чорторийським.

У XII столітті Чарторийськ стає значимим поселенням з могутньою оборонною системою, до якої входив князівський замок, оточений високими земляними валами та дерев'яними, а пізніше, мурованими стінами з могутніми бійницями. Оточений водами Стиру, Чарторийськ був неприступним і довго служив «ключем до Волині». У 1929 році на містечко поширені правила міської забудови⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ Czartorysk, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I: Aa – Dereneczna, Warszawa 1880, s. 773. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/773; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.515-516. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁵⁴⁶ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵⁴⁷ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. —С. 155. — 591 с. http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

⁵⁴⁸ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze

Учасники сіоністського молодіжного руху Ха-Шомер Ха-Цаїр.⁵⁴⁹

Єврейська громада⁵⁵⁰

Євреї почали селитися в Чарторийську з 1577 року.

У 1765 році тут проживало 473 євреї, 1887 році єврейське населення зросло до 822 осіб (29,6% від загальної кількості населення).

У 1897 році 822 євреї містечка становили приблизно 30 відсотків загального населення.

В 1913 році євреям у Чарторийську належали всі 8 бакалійних крамниць, шкіряна, обидві галантерейні, мануфактурна крамниця та шинок

У 1916 році, під час Першої світової війни, через близькість Чарторийська до лінії фронту російська влада вигнала з міста багатьох євреїв, а їхні будинки були сильно пошкоджені. Після війни у складі Волинської області Чарторийськ увійшов до складу польської держави.

В 1921 році в місті проживало 220 євреїв, що становило чверть колишнього єврейського населення.

У міжвоєнний період у Чарторийську діяли сіоністські молодіжні організації (головним чином Ха-Шомер Ха-Цаїр і Бейтар). Єврейські діти навчалися в польській державній школі.

województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁵⁴⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622105-Czartorysk>

⁵⁵⁰ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 15. Трани — Шемини-Ацерет (1913). — С.839. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf

У вересні 1939 року, після пакту Ріббентропа-Молотова та німецько-радянського вторгнення в Польщу, Чорторийськ став частиною радянської України. Радянська влада поклала край незалежному єврейському громадському життю: єврейські організації були змушені розпуститися. Кілька сотень євреїв, у тому числі деякі біженці з окупованої нацистами Польщі, жили в місті до початку війни з Радянським Союзом.

У 1941 році кількість євреїв у Чорторийську становила близько 300 осіб.

Німці захопили Чорторийськ 28 червня 1941 року. За одним свідченням, невдовзі після цього кількох чоловіків-євреїв німці схопили та розстріляли. У липні німці конфіскували худобу, що належала євреям. Євреїв ув'язнили у відкритому гетто, яке було створено в місті. Чоловіків-євреїв змушували виконувати різні види примусових робіт, наприклад, працювати на залізничній станції за містом і рубати дерева в сусідньому лісі.

Наприкінці липня (або, за іншим джерелом, наприкінці серпня) 1942 року всіх єврейських мешканців Чорторийська – переважно жінок, дітей та людей похилого віку – розстріляли німецькі підрозділи біля міського християнського кладовища.

Жива пам'ять

Зінаїда Грінченко (уроджена Зельда Бок) з Чорторийська розповідає: «... 20 липня [так за 27] 1942 року всіх євреїв зігнали до будівлі школи ... місцеві українські [допоміжні] міліціонери. ... Ці місцеві міліціонери охороняли [євреїв там]. [Кожні кілька годин] їх замінювали. Серед них були такі, що випускали вас [з будівлі], щоб можна було вийти і попросити [у місцевих жителів] трохи [їжі]. Наша сім'я опинилася в дуже важкому становищі з тих пір, як [моя] сестра народила хлопчика, і йому було лише 4 місяці, тому що [його] мати не їла і весь час хвилювалася. Ми з мамою тихенько вибиралися просити молока, і вони вже знали,

що нас (тобто всіх євреїв) скоро вб'ють вигнали [зі своїх домівок] на околицю [міста], і там, у великому яру, вони були змушені копати яму ... близько 10 метрів завширшки, завдовжки і дуже глибоку, і всередині були сходи [для жертв], щоб спускатися. [Наступного дня] вранці, коли [місцеві селяни] пішли жати свої поля, [українські міліціонери] не підпустили їх, наказавши йти додому і не жати цього дня. Тому місцеві жителі знали, що їх [євреїв] того дня розстріляють. [Того ж ранку] я прийшла [до дому] близької знайомої моєї родини [польки] попросити в неї молока [нагодувати дитину]. ... Я їй кажу: «Тьотю Уляно, дайте мені молока, бо дитина помирає». Вона якось подивилася на мене і сказала мені: «Ти йди [далеко] в степ, у поле... там наша родичка працює, ти їй допоможеш у жнивах, а я сама піду [до Зінаїди] молока давати... Вона знала, що в той день [євреїв] будуть розстрілювати, тому послала мене в степ. Я пішла [в поле], але навіть не знала, де її [тітки] знайти Уляни родичку. Тоді ж вигнали [з будівлі школи] і повели на розстріл, а коли вони підійшли до цієї ями,

то ті діти, які тримали в руках шматок хліба, вони викинули його на місці. [Євреїв] змусили лягти в яму... і що, коли закінчився розстріл, їх усіх [українців, які копали яму] змусили засипати [яму землею], оскільки було літо і жарко, 27 липня був жаркий день. [В цей же час, працюючи на полі] почула стрілянину і [пам'ятаю] запитала [родичку тітки Уляни]: «Звідки ця стрілянина?». [Вона відповіла]: «Німці, мабуть, проводять якісь військові маневри». Вона знала про [вбивство], але нічого мені не сказала. [Невдовзі] я їй кажу: «Ну, я повертаюся додому до тітки Уляни. Вона запитала: «Чого ви туди йдете»? Я відповів: «Я хотіла би почути, яка ситуація там [на пункті збору, тобто в будівлі школи] і чи вона [тётя Уляна] принесла їм [молоко для дитини] чи ні. [На той час] усі вони [євреї] вже були розстріляні. [Вона] мені сказала: «Іди на горище... і сиди там, поки дядько Яким [чоловік тітки Уляни] не прийде за тобою». Я відповіла: «Але моя мама, яка хвилюється за мене, там, уся моя родина там, то чому я маю тут [одній] залишатися?» [Жінка відповіла:] «Побудьте тут трохи, допоможете нам [у полі], а потім ми будемо їсти».... Згодом послала мене в степ, щоб ту корову пасти... Коли я повернулася... Я її запитала: «Чому ти мене не відпускаєш, я хочу побачити батьків». Тоді вона мені сказала: "Ні, ти [нікуди] не поїдеш. Твоїх батьків уже немає в живих". Я почала плакати і кричати. «Чому? Цього не може бути». [Жінка відповіла]: «Всіх [тобто євреїв] уже вбили. Хіба ви не чули вчора стрілянину, їх усіх уже розстріляли»⁵⁵¹

Меморіал жертвам Голокосту в Чорториську, 2019 р.⁵⁵²

⁵⁵¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627102>

⁵⁵² URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=7181&f=origin>

	ЗМІСТ	Сторінка
	Передмова	2
1	Луцьк	3
2	Берестечко	23
3	Велика Глуша	30
4	Вишнівка	32
5	Володимир	37
6	Волянка Велика	47
7	Голоби	48
8	Горохів	55
9	Журавники	69
10	Камінь-Каширський	73
11	Кашівка	80
12	Кисилин	81
13	Ковель	90
14	Колки	62
15	Коритниця	106
16	Коршовець	108
17	Лишнівка	110
18	Лобачівка	113
19	Локачі	114
20	Луків	120
21	Любешів	124
22	Любомль	130
23	Маневичі	137
24	Мельниця	143
25	Милятин	149
26	Нова Вижва	150
27	Озеряни	155
28	Озютічі	158
29	Олика	161
30	Павлівка	168
31	Привітне	173
32	Ратне	179
33	Рожище	185
34	Сокіл	195
35	Тойкут	198
36	Торчин	201
37	Троянівка	206
38	Турійськ	208
39	Устилуг	213
40	Чарторийськ	220